

Hebben jongeren – opgegroeid met auto en afstandsbediening, magnetronmaaltijd en mobieltje – nog belangstelling voor natuur?

Natuur- en milieuorganisaties vergrijzen en de oorzaak hiervan wordt vaak geweten aan een teruglopende betrokkenheid onder jongeren bij natuur en milieu. Tegelijkertijd zijn er aanwijzingen dat organisaties jongeren niet aan weten te spreken, waardoor deze verder vervreemden van natuur en milieu. Dat is niet alleen problematisch voor het Nederlands natuurbeleid – dat sterk leunt op de inzet van vrijwilligers – maar raakt ook het vraagstuk omtrent de bereidheid van jongeren verantwoordelijkheid te nemen voor een vitaal en collectief goed als natuur.

Deze zorgwekkende ontwikkelingen – hier gekarakteriseerd als vergrijzing en vervreemding – hebben het ministerie van LNV gemotiveerd een onderzoek te laten uitvoeren naar deze trends, hun onderlinge samenhang en de mogelijkheden voor beleidsmatige anticipatie. Door zowel kinderen en jongeren als jonge vrijwilligers en experts te interviewen en enquêteren is de problematiek van verschillende kanten belicht en ontstaat een integraal beeld van de situatie en mogelijke oplossingsrichtingen. Op basis hiervan zijn aanbevelingen aan zowel de beleidssector als natuur- en milieuorganisaties geformuleerd.

Van Vervreemding naar Verantwoordelijkheid

Annick de Wit

Van Vervreemding naar Verantwoordelijkheid

Over jongeren & natuur

Annick de Witt

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

Van Vervreemding naar Verantwoordelijkheid

Over jongeren & natuur

***Een onderzoek naar aanleiding van de vergrijzing
van vrijwilligers in natuur- en milieuorganisaties***

Annick de Witt, 2005

*Radboud Universiteit Nijmegen
in samenwerking met
Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit*

Deze publicatie doet verslag van de uitkomsten van het onderzoek “Verantwoordelijkheid voor Natuur,” dat is uitgevoerd in het kader van programma 430 van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Het onderzoek is verricht vanuit het Universitair Centrum Milieuwetenschappen en Duurzame Ontwikkeling (Radboud Universiteit Nijmegen), in opdracht van en gefinancierd door LNV.

© Februari 2005, Ministerie van LNV
Directie Natuur, Den Haag

Onderzoeker en auteur: Annick de Witt
Projectleiders: Riyan van den Born en Irene Dankelman
Opmaak & omslagillustratie: Raymond van Mil, www.rmdesign.nl

Annick de Witt is junior onderzoeker en heeft uitgebreid onderzoek verricht naar natuurbeleving en milieuverantwoordelijkheid. Zij organiseert workshops en mobiliseert jonge mensen. Momenteel is zij werkzaam bij stichting wAarde.

Op sommige (...) momenten van intense zintuiglijkheid kunnen we overvallen worden door het onverwachte gevoel van overeenstemming tussen ons en de wereld. Het hoeven trouwens helemaal geen spectaculaire waarnemingen te zijn die dat gevoel kunnen schenken: een vergezicht dat plotseling opdoemt bij een kromming van de weg, een bloesemgeur die komt aanwaaien met de wind, het silhouet van bomen tegen een serene avondhemel. Dat zijn momenten waarop het leven zich laat voelen in zijn volheid, in een tegelijk zintuiglijke, esthetische en spirituele ervaring. Op zo'n ogenblik hebben we de overweldigende ervaring te 'zijn' in nadrukkelijke zin, deel te zijn van de wereld, zowel lijfelijk-zintuiglijk als geestelijk ons dankbaar bevestigd te voelen in ons toebehoren tot de wereld. Het zijn momenten van zingenot in de dubbele zin: namelijk van genot van de zinnen én van genot van 'zin', van diepere betekenis; de zin van het leven wordt ons geschonken, overvalt ons als een onverwachte gave. Dan lijken lichaam en ziel samen te vallen en is de afstand tussen schijn en wezen overwonnen; kortom zowel de werkelijkheid als ons bewustzijn hebben hun verdubbeling achter zich gelaten, even is de wereld perfect en het ik verzadigd.

–TON LEMAIRE

Met open zinnen.
Natuur, landschap, aarde.

Inhoudsopgave

Summary 6

1. Introductie 10

- Inleiding 10
- Aanleiding 11
- Leeswijzer 11
- Dankwoord 12

2. Theorie 13

- Verantwoordelijkheid versus vervreemding 13
- Natuurbeleving: zoeken naar zin en verbondenheid 14
- 'Significant life experiences' en betrokkenheid bij natuur 16
- Verinnerlijking 17
- Kinderen en natuur 19
- Jongeren en natuur 20
- De invloed van onderwijs, ouders en samenleving 21
- Natuur- en milieueducatie: ervarend leren en leren ervaren 23
- Vrijwilligerswerk: betrokkenheid bij natuur en samenleving 24

3. Methodiek 26

- Onderzoeksdoelstelling en vragen 26
- Onderzoekopzet: methoden en bronnen 26
- Onderzoeksprocedures 28
- Methodische overwegingen 30

4. Resultaten 33

4.1 Wat zeggen de experts? 33

- Experts over vergrijzing 33
- Experts over vervreemding 36
- Experts over de verhouding en gevolgen van deze trends 41
- Experts over beleidsmatige anticipatie in het onderwijs 43
- Experts over beleidsmatige anticipatie in organisaties 46

4.2 Wat zeggen de kinderen? 51

- Kinderen over natuur en omgeving van opgroeien 51
- Kinderen over educatie, milieuproblematiek en ouders 56

4.3 Wat zeggen de jongeren? 60

- Jongeren over ouders en omgeving van opgroeien 61
- Jongeren over natuur en milieu 62
- Jongeren over vrijwilligerswerk 66
- Jongeren over persoonlijke groei, zingeving en maatschappelijke betrokkenheid 69

4.4 Wat zeggen de jonge vrijwilligers? 72

- Jonge vrijwilligers over omgeving van opgroeien en ouders 73
- Jonge vrijwilligers over natuurbeleving in heden en verleden 76
- Jonge vrijwilligers over vrijwilligerswerk: motivaties en randvoorwaarden 79

5. Conclusie 86

- Synthese: de beantwoording van de onderzoeksvragen 86
- Conclusie: vijf stellingen 94
- Reflectie: de conclusies in een breder kader 96

6. Aanbevelingen 102

- Aanbevelingen: 21 actie- en aandachtspunten 102
- Discussie en suggesties voor vervolgonderzoek 110

Bibliografie 112

- Publicaties 112
- Websites en webpublicaties 116

Bijlagen 117

- Bijlage I: Interviewondersteuning experts en kinderen 117
- Bijlage II: Enquête jongeren 119
- Bijlage III: Enquête jonge vrijwilligers 122
- Bijlage IV: Model voor natuur- en milieueducatie 127
- Bijlage V: Tabellen bij resultaten enquête jongeren 129
- Bijlage VI: Deelnemerslijst workshop 132

Noten 133

Summary

Do young people –growing up with cars and computers, microwaves and mobiles– still show interest in nature? Nature- and environmental organisations are ageing, and this is often blamed to a decreasing involvement in nature and the environment under young people. Simultaneously there are indications that organisations are failing to reach youth, and so young people grow more alienated from nature. This poses problems not only for Dutch nature policy –which heavily relies upon volunteers– but also affects the willingness of young people to take responsibility for nature, which is of vital and universal value. The issue has been explored by conducting interviews and questionnaires with children, young people, young volunteers and professionals.

Many philosophers and scientists have argued that modern man is alienated from nature. Yet an opposite trend is also visible in contemporary society, as people are increasingly searching for more meaning and quality in their lives, such as through personal growth, nature experience and community participation. Research has shown that childhood experience of nature has had a significant impact on the lives of advocates for nature and the environment.¹ A fresh and free experience of nature, especially in childhood, seems essential for developing a personal sense of responsibility for the natural world. Youth's involvement in nature is therefore of concern, as they are increasingly growing up in urban areas and artificial environments, with ever decreasing opportunities to experience the diversity and beauty of nature. Young people are vital for the proper functioning of many organisations: not only is their work indispensable, their participation also makes organisations more accessible to a younger population, helping organisations to remain contemporary and dynamic. However, attracting young people is often difficult, which is why the membership of such organisations is ageing more rapidly than the Dutch population on a whole.

These worrying developments –in this research characterised as *ageing* and *alienation*– resulted in the Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality commissioning a research into these trends, their implications and the possibilities for political anticipation. Various methods and sources of information were used to integrally explore the issue. In addition to twelve in-depth interviews with experts –including respondents from nature and environmental education, youth organisations and the voluntary work– fifteen children from three different primary schools have been interviewed. A total of 128 highly educated young people completed a largely quantitative questionnaire, and 22 young volunteers filled in a qualitative questionnaire. The research results

led to the following main conclusions, which have been summarised in five statements:

Statement 1: Alienation does not only lead to ageing, but ageing also leads to alienation. Nature and environmental organisations seem to have a 'stuffy' image, which does not generally appeal to contemporary youth. At the same time, young people appear to be unable to recognize themselves in the ideology of many organisations, and they do not feel addressed by their message. Statements from experts show that nature and environmental organisations are generally founded upon a dualistic perspective on man and nature. This polarisation of economy and environment, culture and nature, forces young people to choose, which often does not work out well for nature and the environment. As a result, nature conservation and environmental friendliness have acquired negative connotations. The participation of youngsters therefore not only serves to fill vacancies, but also serves the broader aim of representing nature and the environment in a way that young people can identify with. These organisations represent nature and the environment in society, and as such have an important responsibility. They should therefore make youth participation a priority.

Statement 2: The 'greenness' of the physical and socio-cultural surroundings in childhood is very important for developing a sense of involvement in nature and the environment. Both quantitative and qualitative analyses show strong correlations between the amount of contact with nature in childhood, nature-loving and / or environmentally aware parents and the involvement with nature and environment in later life. The children's interviews reveal striking differences between children from a wooded and children from an industrialised area. Children from the first group speak about nature in a familiar and almost intimate way – basing themselves on first-hand experiences – whereas children from the latter group tend to refer to nature almost as something unusual and 'exotic,' which they partly merely know from television, zoo or nature park. The former group appears to have a richer nature experience, the latter group displays a more realistic notion of environmental problems. Altogether it is essential that children grow up in surroundings where they can feel connected to the natural world, and parents and educators play a crucial role in this. Also in our cultural environment more attention need to be paid to a more natural design of life. Nature should become more 'natural,' a self-evident and valued dimension of our culture.

Statement 3: Young people are generally attracted to nature and are fundamentally open to doing voluntary work. The children's interviews show that children display a fundamental attitude of love for nature: without exception they express appreciation for the existence and different qualities of the natural world ("you can play with it," "it smells nice," "it makes me feel peaceful," "I love animals" et cetera). Furthermore, they all condemn nature destruction and environmental degradation. To a child's mind, a world without nature seems to be an

awful, grey and boring world. Similarly, the questionnaire with the highly educated young people reveals that nearly all of them appreciate and value nature, and think its preservation is important. Also nature experience is remarkably popular under the young generations: two-thirds of them say they find peace in nature, which gives them room to think things over. An ample 80% says that nature gives them sensory enjoyment. However, where 'nature' is generally being associated with positive qualities like beauty, peace and purity, the term 'environment' makes young people think of negative aspects like pollution, the greenhouse effect and poisonous gasses. Overall, young people subscribe the importance and value of nature unambiguously and express a fundamental willingness to participate in voluntary activities.

Statement 4: Nature and environmental organisations need a rejuvenating strategy and young people themselves are the best to develop such a strategy. The above mentioned openness and willingness need to be 'nurtured' and addressed. In view of the many possibilities with respect to lifestyle and leisure time open to young people nowadays, it is crucial for nature and environmental organisations to present themselves in a way that is attractive to young people. Involvement with nature and the environment appears to manifest itself in a substantially different way among the younger generations in comparison with the 'baby boomers' who are commonly deciding the policies and practices of nature and environmental organisations. The formerly more politically oriented interest is translated nowadays in more individualistic and experiential ways. Designing the necessary rejuvenating strategy can therefore arguably best be done by young people themselves. Young people not only have the social networks and know what is 'hip' and 'trendy,' but also they are often in the forefront of new societal developments. In this way organisations can let themselves be inspired and renewed, and consequently be better able to respond to both challenges and opportunities in society.

Statement 5: Connecting with and making positive use of contemporary societal developments should be central in this approach. Processes of *individualisation* and the *rise of post-material values* have led to an increased emphasis on personal freedom, experience and growth, quality and meaning of life. These are usually linked to involvement in nature and the environment, voluntary work and societal commitment, and provide therefore a great potential for the nature and environmental movement. Processes of *socialisation* enhance the cooperation between various stakeholders –including nature and environmental organisations, educational institutes, public bodies and business companies– and accordingly help to resolve some of their conflicts. This bridging of differences is also brought about by a more *integral approach* with respect to nature and the environment, thus moving beyond the dichotomous thinking which commonly divides man and nature, economy and environment, mind and body. The project of rejuvenation is therefore not only a question of the image and

appearance of nature and environmental organisations, but reaches down to an organisations' fundamental ideological foundations. Only then the kind of *forward movement* can be created with which young people want to identify themselves.

Reflecting on the outcome of this study in a broader ideological and social-cultural context, 21 action points and recommendations have been formulated. These include initiating an *integral youth policy* in partnership with other ministries, ideological reflection and vision-development in the nature and environmental movement, responding to developments in voluntary work and attunement to the experiential world of children and young people in nature and environmental education. At the heart of this approach is a comprehensive view of societal problems as *symptomatic* of today's alienation from nature –alienation from both the natural environment and from our own human nature. This approach therefore provides a new perspective from which to explore the potential and opportunities of nature and nature policy. This includes an ongoing cultural re-valuation of society's relationship with and experience of the natural world, possibly contributing to greater well-being and quality of life for the individual, as well as creating new opportunities for tackling societal issues.

Hoofdstuk 1: Introductie

Inleiding

De milieuhype is voorbij. Jongeren staan verder van de natuur dan ooit; ze zijn alleen geïnteresseerd in mobiele telefoons, chatten op het net en amusement. Vrijwilligerswerk is voor 'dozen' en wereldverbeteraars. Natuur- en milieuorganisaties vergrijzen en verliezen zo het contact met wat er leeft onder de jeugd, en daarmee met wat er leeft onder een vitaal deel van de samenleving. Omdat jongeren zich niet aangesproken voelen door deze 'verstofte' organisaties, vervreemden zij verder van natuur en milieu. Vergrijzing leidt tot vervreemding, en vervreemding tot vergrijzing – een vicieuze cirkel die zichzelf in stand houdt en versterkt.

Dit is een *doomsscenario*, een fatalistische fantasie, die gelukkig (nog?) geen waarheid is. Volgens onderzoekers is er niks mis met de principiële bereidheid tot vrijwilligerswerk onder jongeren. Ook houden zij nog altijd van de natuur en vinden zij milieuproblemen belangrijk. Desondanks blijken zij bijzonder moeilijk te bereiken te zijn. Laat staan te mobiliseren!

De concurrentie is moordend: er wordt gevochten om jongeren. Deze wereldwijze generatie van 'zappers' en 'surfers' is een ware marketingnachtmerrie. Van jongs af aan blootgesteld aan complexe informatie en talloze mogelijkheden is deze generatie getraind in het samenstellen van een persoonlijke mix. Dit is vaak een paradoxale melange van individualisme en kuddegedrag, spirituele idealen en materialistische motieven, gevaarlijk leven en huiselijk geluk. Jongeren zijn ontdekkingsreizigers in het labyrint van het leven; ze jagen ervaringen na om te ontdekken wat ze willen, ze experimenteren met verschillende rollen in de maatschappij en zijn op zoek naar zichzelf. Ze willen hun talenten ontplooien en hun passie vormgeven, de roes en de opwindende van de nacht ervaren en vervolgens tot de ontdekking komen dat er nóg meer is... Vandaar dat generatie @ ook wel *generation all* wordt genoemd. Ze willen helemaal niet kiezen, 'they just want it all!'

Hebben jongeren –grootgebracht met auto en afstandsbediening, magnetronmaaltijd en mobieltje– nog belangstelling voor natuur? Betrokkenheid bij natuur en milieu lijkt bij de huidige generatie jongeren op een wezenlijk andere manier vertaling te vinden dan bij de generatie babyboomers die doorgaans het beleid van natuur- en milieuorganisaties bepaalt. Jongeren opereren vanuit een andere perceptie van wens en werkelijkheid. Om deze generatie op doeltreffende wijze aan te kunnen spreken zullen organisaties begrip van dit andere wereldbeeld moeten hebben en bereid moeten zijn hun eigen (ideologische) structuur onder de loep te nemen. Juist het aansluiten bij en positief aanwenden van maatschappelijke ontwikkelingen blijkt hierbij centraal te staan.

Aanleiding

In de *Natuurbalans 2003* van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) wordt geconstateerd dat vrijwilligers in het natuur- en landschapsbeheer vergrijzen. Organisaties als IVN² blijken moeite te hebben jonge mensen voor hun activiteiten te interesseren en ook de ledenaantallen van jongeren natuurclubs vertonen een dalende trend.³ De oorzaak hiervan wordt vaak gezocht in een teruglopende betrokkenheid onder jongeren bij natuur en milieu. Op termijn kunnen deze ontwikkelingen leiden tot een dramatische teruggang in het vrijwilligerswerk –en dat terwijl het natuurbeleid van oudsher sterk leunt op de inzet van vrijwilligers. Vrijwillige natuuronderzoekers en waarnemers zijn onmisbaar voor het volgen van de toestand van de natuur in Nederland. Ook voor landschapsbeheer en natuur- en milieueducatie is de bijdrage van vrijwilligers essentieel. De onderliggende thematiek heeft betrekking op het bredere maatschappelijke vraagstuk omtrent de bereidheid van jongeren verantwoordelijkheid te nemen voor een vitaal en collectief goed als natuur.

Deze zorgwekkende ontwikkelingen –hier gekarakteriseerd als *vergrijzing* en *vervreemding*– hebben het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) gemotiveerd een onderzoek te laten uitvoeren naar deze trends, hun onderlinge samenhang en de mogelijkheden voor beleidsmatige anticipatie. Gezien de reikwijdte van de thematiek en de beperking in tijd is een *verkennend* onderzoek verricht. Door zowel kinderen en jongeren als jonge vrijwilligers en experts te interviewen en te enquêteren is de problematiek van verschillende kanten belicht. Op deze manier ontstaat een integraal beeld van de situatie en mogelijke oplossingsrichtingen. Op basis hiervan zijn aanbevelingen aan zowel de beleidssector als natuur- en milieuorganisaties geformuleerd.

Leeswijzer

Gezien de omvang van het rapport wordt hier beknopt uiteengezet welke informatie waar te vinden is. *Hoofdstuk twee* schetst de theoretische achtergrond en is het vertrekpunt van het onderzoek, aan de hand van literatuur omtrent jeugd, natuur en vrijwilligerswerk. Tevens wordt een breder maatschappelijk kader geschetst en worden begrippen als vervreemding en verantwoordelijkheid vanuit de milieufilosofische hoek belicht.

Hoofdstuk drie geeft de methodische uitgangspunten en verantwoording van het onderzoek weer, aan de hand van de onderzoeksvragen, methoden en bronnen, onderzoeksprocedures en methodische overwegingen.

Hoofdstuk vier geeft een uitgebreide beschrijving van de onderzoeksbevindingen. In *paragraaf 4.1* zijn de expertinterviews

geanalyseerd en geïllustreerd aan de hand van citaten van diverse informanten. Deze paragraaf geeft een overzichtelijk en diepgaand beeld van de thematiek in zijn geheel. In *paragraaf 4.2.* worden de interviews met de kinderen besproken, waardoor een fascinerende impressie ontstaat van de belevingswereld van het kind en de plek die natuur en milieu daarin innemen, evenals de rol van ouders, educatie en omgeving van opgroeien. In *paragraaf 4.3.* wordt aan de hand van een overheersend kwantitatieve enquête een beeld van de percepties van hedendaagse, hoogopgeleide jongeren geschetst, waar het natuur en milieu, vrijwilligerswerk en natuur- en milieuorganisaties betreft. In *paragraaf 4.4.* wordt verslag gedaan van de uitkomsten van de vrijwilligersenquête. Hiermee is gepoogd de motivaties en randvoorwaarden van jonge vrijwilligers in de natuur- en milieusector te doorgronden, evenals de herkomst van hun voorliefde voor natuur.

In *hoofdstuk vijf* vindt een synthese van de onderzoeksresultaten plaats, aan de hand van de onderzoeksvragen. De beantwoording van deze vragen resulteert in een vijftal stellingen, die de centrale conclusies van het onderzoek vormen. In de reflectie worden deze conclusies in een bredere maatschappelijke en cultureel-ideologische context geplaatst.

In *hoofdstuk zes* vinden de conclusies en daaruit voortvloeiende oplossingsrichtingen vertaling in de aanbevelingen. Hiertoe zijn 21 actie- en aandachtspunten geformuleerd, onderverdeeld in de rubrieken beleid, natuur- en milieueducatie, natuur- en milieuorganisaties en vrijwilligerswerk. Ter illustratie en inspiratie zijn kort de creatieve conceptplannen beschreven die zijn voortgekomen uit de workshop naar aanleiding van dit onderzoek. In de discussie komen de thema's aan bod die in vervolgonderzoek verder uitgediept dienen te worden.

Dankwoord

Mijn hartelijke dank gaat uit naar iedereen die aan dit onderzoek heeft meegewerkt! Voor uitvoering en uitwerking van de vrijwilligersenquête dank ik Chantal Tiekstra. Voor wetenschappelijke, beleidsmatige en praktische feedback en ondersteuning dank ik Riyan van den Born, Irene Dankelman, Roel van Raaij, Chris Maas Geesteranus, Bas Arts, Jeroen Gradener, Jeannet Heldens en Marieke de Jong. Voor medewerking aan het onderzoek als informanten en respondenten dank ik alle experts, kinderen, jongeren en jonge vrijwilligers.

Hoofdstuk 2: Theorie

Verantwoordelijkheid versus vervreemding

Verantwoordelijkheid nemen voor natuur: een prachtig streven, maar wat betekent het eigenlijk? In hoeverre is verantwoordelijkheid nemen voor de natuur een 'natuurlijk' gegeven? Is het onze natuur zorg te dragen voor de natuur? Hoe staat onze cultuur tegenover verantwoordelijkheid nemen voor de natuur? En waarom gebeurt het niet, waarom wordt natuur op grote schaal verwaarloosd en vernietigd?

Wanneer we het hebben over verantwoordelijkheid nemen voor natuur ontkomen we er niet aan kritisch onze relatie tot de natuur te onderzoeken. Het woord *natuur* heeft meerdere betekenissen. Natuur is het fundamentele levensprincipe; niet alleen het hele universum is natuur, maar ook de mens, hoe 'geciviliseerd' ook, is onderdeel en product van de natuur. Wij zijn zelf natuur. Tevens duidt het woord natuur op de *aard*, het intrinsieke karakter of de *essentie* van dingen en mensen, en refereert daarmee aan een meer wezenlijke dimensie. In een aantal spirituele tradities wordt bijvoorbeeld gesproken over *Boeddhanatuur* of *Ware Natuur*, verwijzend naar de inherent vrije en verlichte dimensie in al het leven.⁴

Zoals talloze filosofen, wetenschappers, denkers en dichters hebben uiteengezet is de moderne, westerse mens verwijderd en vervreemd van de natuur. Het modernisme toont een wereldbeeld waarin de werkelijkheid, inclusief de natuur, is gereduceerd tot alles wat empirisch waarneembaar en zintuiglijk tastbaar is. Dit *empirisch reductionisme* erkent uitsluitend het bestaan van het fysiekmateriële, en daarom wordt bijvoorbeeld bewustzijn beschouwd als een bijproduct van de hersenen en liefde toegeschreven aan chemische reacties. Deze *geobjectiverde werkelijkheidsvisie* geeft een diepgaand inzicht in de fysieke kant van de (natuurlijke) wereld, maar neigt er tegelijkertijd naar de natuur te *devalueren* tot een *object*, een consumptiegoed, een instrument.⁵ De natuur is niet alleen 'waarde-vrij,' maar ook 'waarde-loos,' heeft geen waarde van, in en voor zichzelf.⁶ Ken Wilber, een hedendaagse Amerikaanse filosoof, noemt deze wereld daarom *flatland*, een wereld waarin *intrinsieke waarde*, essentie, diepte, spiritualiteit en bewustzijn ontbreken en ontkend worden.⁷

Rationaliteit –het organiserende principe van de moderne samenleving– nodigt individuen uit voorbij conventies en de concrete, zintuiglijke wereld te denken. Deze vrijheid en progressiviteit in ons denken heeft geresulteerd in meer omvattende, pluralistische, reflexieve en tolerante wereldvisies. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in processen van globalisering, als verschillende culturele opvattingen elkaar ontmoeten en inzichten verbreden, als onderlinge samenhangen evident worden en als gestreefd wordt naar universele principes en een postconventionele moraal.⁸ Tegelijkertijd zijn we echter vaak *vervreemd*, losgekoppeld van een meer directe, concrete en zintuiglijke ervaring van

het leven en lijkt er een fundamentele tegenstelling en afstand te bestaan tussen mens en natuur, geest en lichaam, subject en object –wat in de filosofie ook wel *Cartesiaans dualisme* wordt genoemd.

We kunnen dit terugzien in onze eigen ervaring. We hebben vaak meer notie van het exotische en imaginaire dan van het lokale en directe; we zijn toerist van de wereld geworden, overal wel bekend maar nergens echt thuis. Levend in een ‘technotoop’ worden betekenisvolle en bezielde plaatsen verdrongen door plekken die onpersoonlijk en verwisselbaar zijn.⁹ Daar leven we vaak meer in de abstractie van ons denkende hoofd met al zijn beelden, ideeën en concepten dan in de concrete ervaring van het lichaam, dat wordt beschouwd als instrument of voertuig voor de geest. In plaats van op te gaan in het moment en ons te verwonderen over de schoonheid en intelligentie van al dat ons omgeeft, draaien we op de ‘automatische piloot’ en verliezen we onszelf in stromen gedachten, zorgen, fantasieën en toekomstplannen. Levend in een bijna *abstracte*, virtuele realiteit is onze relatie tot onze directe omgeving vaak onbetrokken en geïsoleerd, zonder respect en verantwoordelijkheid. We zijn niet alleen vervreemd van de natuurlijke wereld, maar ook van onze eigen natuur, aard of wezen –het wezenlijke in onszelf– evenals van de aard van de dingen om ons heen. Zoals Jürgen Habermas het treffend verwoordt: “The permanent sign of enlightenment is domination over an objectified external nature and a repressed internal nature.”¹⁰

Natuurbeleving: zoeken naar zin en verbondenheid

Tegelijkertijd is een andere tendens duidelijk zichtbaar. In de hedendaagse samenleving wordt op grote schaal gezocht naar levenskwaliteit en zingeving, naar betekenis, diepgang, persoonlijke groei en participatie.¹¹ In contrast met het oude model waarin de mens de natuur overheerst, domineert en controleert, blijkt uit recent onderzoek dat mensen tegenwoordig hun voorkeur uit laten gaan naar een relatie met de natuur op een meer gelijkwaardige en verbonden basis.¹² Velen snakken naar een beetje wildernis en een ervaring waarin zij zich weer onderdeel van de natuur voelen. De intieme samenhang tussen de verschillende onderdelen van de natuur zijn óók wetenschappelijk onomstotelijk bewezen.

De materialistische en instrumentele opvattingen over natuur lijken aan verandering onderhevig. Uit recent onderzoek blijkt dat ongeveer 70 tot 90% van het algemene publiek in Europa en de Verenigde Staten het bestaansrecht van de natuur erkent, zelfs als dat geen waarde of nut voor de mensheid heeft.¹³ Dit betekent dat de *intrinsieke waarde* van natuur –de waarde van natuur voor en in zichzelf– steeds meer gewaardeerd wordt. Ook wordt er tegenwoordig veel gesproken over de esthetische, levensbeschouwelijke en spirituele waarden van natuur.¹⁴ De natuur is daarmee voor velen een nieuwe of herontdekte bron voor het vinden en ervaren van de veelgezochte levenskwaliteit.¹⁵

Empirisch onderzoek toont keer op keer aan dat contact met de natuur een heilzame werking op de mens heeft.¹⁶ Zo blijkt bijvoorbeeld dat zelfs minimale ervaringen in de natuur directe en lange termijn stress en ziekten kunnen verminderen, patiënten voor en tijdens operaties kunnen kalmeren, en genezing na operaties kunnen bespoedigen.¹⁷ Wonen en werken in de nabije omgeving van natuur blijkt niet alleen een positieve invloed te hebben op de gezondheid maar ook op de mate van tevredenheid –met de situatie thuis, op het werk en het leven in het algemeen.¹⁸ Dergelijke bevindingen attenderen ons ook op de *economische waarde van groen*: gezondere en gelukkigere burgers leveren over het algemeen een productievere bijdrage aan de samenleving en kosten minder.¹⁹

Ook de positieve psychologische effecten van natuur worden vaak benadrukt. Een onderzoeksteam in Michigan (VS) deed ruim tien jaar lang empirisch onderzoek naar natuurbeleving, door individuen voor een langere periode (variërend van 9 tot 14 dagen) mee te nemen naar wildernisgebieden. De onderzoekers kwamen thuis met openbarende, herkenbare en ontroerende verslagen van de ervaringen van deze individuen. Hen was gevraagd dagboeken bij te houden, enquêtes in te vullen en interviews af te leggen over wat zij meemaakten, voelden en dachten en hoe dat hun verdere leven beïnvloedde.

Deze wilderniservaringen worden gekarakteriseerd door een sterk positief affect en het gevoel de beperkingen van het dagelijks leven te overstijgen.²⁰ Deelnemers rapporteren hernieuwde gevoelens van zelfvertrouwen en capaciteit, ontspanning, vreugde, rust, helderheid, betekenis en zin. Velen genieten van de simpelheid van het leven in de natuur en ervaren sensaties van een sterke fysieke en mentale hernieuwing. Een gevoel van eenheid of verbondenheid met de natuur is gerelateerd aan gevoelens van ontzag en verwondering en gevoeligheid voor de spirituele elementen van de omgeving.²¹ Een toegenomen bewustzijn zorgt dat het individu zowel zichzelf als de omgeving vollediger beleeft. Deelnemers genieten van zintuiglijke stimuli en de kracht van hun lichamelijkeheid: fysieke activiteiten, schoonheid, de smaak van voedsel, de geuren, kleuren en geluiden –alles wordt fris en intens ervaren.

Ook gaan mensen vaak anders naar zichzelf kijken: ze genieten ervan zichzelf te ontdekken, ze denken na over hun toekomst en ze voelen zich zekerder over wie ze zijn en wat ze te doen staat. Ook hun relatie tot de (natuurlijke) wereld wordt in een nieuw licht bezien: deelnemers raken ervan overtuigd dat met de natuur leven zowel meer gepast als meer bevredigend is.²² Dat zulke gevoelens aanhouden wanneer de deelnemers naar hun normale omgeving terugkeren, suggereert een fundamentele verandering in hun lange termijn visie op de wereld en hun relatie daarmee.²³ Dat dergelijke ervaringen keuzes en prioriteiten kunnen beïnvloeden is daarom ook niet verbazingwekkend:

Such an experience can have a far-reaching influence on individuals' priorities. They come to feel quite strongly that the natural environment deserves a more prominent place in their lives. (...) While they may not have paid much attention to their environment in the past, they come to find themselves fascinated by the environment. They are attracted to it and wish to become related to it in a meaningful way. They feel a sense of union with something that is lasting, that is of enormous importance, and that they perceive as larger than they are.²⁴

'Significant life experiences' en betrokkenheid bij natuur

In 1980 kwam Thomas Tanner, via een geheel andere weg, tot gerelateerde inzichten. Hij sprak in deze context van *significant life experiences* en noemde dit een nieuw onderzoeksgebied in milieueducatie.²⁵ Tanner vroeg mensen die actief betrokken zijn bij natuurbehoud, die ervaringen te beschrijven die bepalend zijn geweest voor hun interesse in natuur en milieu, en hun werk in deze sector. Tanner heeft deze als volgt gecategoriseerd (met tussen haakjes het aantal keer dat de factor is genoemd in de 45 reacties):

- Interactie met natuur (35x)
- De natuurlijke omgeving (26x)
- Ouders (21x)
- Leraren (14x)
- Boeken (13x)
- Andere volwassenen (12x)
- Verandering (verlies) van omgeving (11x)
- Alleen zijn in natuur (3x)
- Overige (14x)

(Jeugd)ervaringen in de natuurlijke omgeving blijken een dominante invloed te hebben op de levens van geïnformeerde en betrokken activisten. Van de 45 deelnemers wordt deze invloed door 44 van hen genoemd. Al deze mensen zijn beïnvloed door *positieve* ervaringen in relatief natuurlijke gebieden. Ook de invloed van ouders, genoemd door bijna de helft van de deelnemers, is significant. Met betrekking tot de invloed van leraren is het interessant dat zij herinnerd worden als *individuen* –de persoonlijke betrokkenheid van de leraar blijkt belangrijker te zijn dan de precieze inhoud van het onderwijsprogramma. Ook de invloed van natuurgeoriënteerde boeken is opvallend, evenals het verlies van een geliefde natuurlijke omgeving. Tanner concludeert: "Indeed, all of the data in this study seem to support our long-standing hypothesis that children must first learn to love the natural world before they can become profoundly concerned with maintaining its integrity."²⁶

Dit onderzoek kreeg veel aandacht en is in verschillende varianten overgedaan. Louise Chawla geeft 18 jaar later een overzicht van deze onderzoeken en komt tot de conclusie dat Tanner's hypothese

en inzichten overtuigend bevestigd zijn: interactie met en diepgaande ervaringen in de natuur blijken van grote invloed op een gevoel van betrokkenheid bij en verantwoordelijkheid voor de natuur. Echter, zij merkt ook op dat de meer *innerlijke* aspecten van dergelijke ervaringen in deze onderzoeken vaak onderbelicht blijven:

Almost all of the categories of analysis in the existing research refer to the external environment of natural areas and altered habitats, or social mediators such as friends and relatives, teachers, and books. Very few categories even begin to address the 'silent side' of these experiences, which is the internal environment of the child who respectively responds to these places and people. (...) more attention needs to be given to articulating the characteristics of the person who ultimately gives external events their significance.²⁷

Vergelijkend onderzoek op het gebied van jeugdervaringen van zowel individuen die actief zijn in het natuurbehoud als van hen die dat niet zijn, suggereert dat niet alleen de ervaring op zichzelf van belang is, maar juist ook hoe deze geïnterpreteerd en geconstrueerd wordt. Uit een studie van Bixler en Morris blijkt dat mensen die 'wildland water' recreatie zochten in vergelijking met hen die dat niet deden, meer jeugdervaringen hadden onder begeleiding van ouders of kennissen, scouting of zomerkampen, terwijl ze niet meer vrije speelervaringen in de natuur hadden. Daaruit concluderen de onderzoekers dat de natuurliefhebbers niet alleen natuurervaringen in hun jeugd hebben gehad, maar ook ervaringen die hen socialiseerden in de positieve en betekenisvolle interpretatie van natuur.²⁸

Verinnerlijking

In eerder onderzoek heb ik aan de hand van diepte-interviews met onder meer milieubetrokkenen en natuurliefhebbers dergelijke *innerlijke aspecten* van natuurbeleving verkend en gepoogd de logica en dynamiek van dergelijke ervaringen te achterhalen. Met name de vraag waarom en hoe zulke ervaringen samenhangen met een gevoel van verantwoordelijkheid voor natuur en milieu is hierbij richtinggevend geweest. Dit onderzoek suggereert dat de natuur –met haar immense schoonheid, complexiteit en vitaliserende zintuiglijke stimuli– een uitgelezen setting voor het individu is om meer bewust, open en *aanwezig in de wereld te zijn*. In plaats van op te gaan in een meer abstracte en mentale wereld genieten individuen in de natuur juist van de directheid en zintuiglijkheid van hun omgeving en hun eigen lichamelijkheid. Velen hervinden het contact met zichzelf en met kwaliteiten die vergeten leken in de drukte van het dagelijkse leven. Gevoelens van relatie, waardering, betrokkenheid en verantwoordelijkheid blijken dan vaak spontaan te ontstaan.²⁹

In plaats van afgescheidenheid en isolement ervaren veel mensen een gevoel van *intieme verbondenheid* met alles om hen heen. Wanneer mensen zich verbonden met of onderdeel van de natuur voelen

zijn ze meer geneigd zich te *identificeren* met de belangen van de natuur, wat resulteert in betrokkenheid en toewijding. Ervarend dat alles met alles samenhangt, worden individuen zich bewust dat ook hun eigen acties niet geïsoleerd zijn. Niet alleen krijgen zij zicht op hoe hun eigen (milieu)gedrag het grotere geheel beïnvloedt, maar ook ontstaat vaak de overtuiging dat ze invloed *kunnen* hebben, dat individuen wel degelijk kunnen bijdragen aan verandering. Milieubetrokkenen beschrijven het resulterende gevoel van kracht en verantwoordelijkheid vaak als een belangrijke drijfveer voor hun werk.³⁰

Het leven weer direct en fris ervarend, hebben zij vaak een glimp van iets omvattenders, iets wat meer *betekenis* lijkt te hebben. De grote vragen van het leven, de eigen prioriteiten en de relatie tot de (natuurlijke) wereld worden in een nieuw daglicht gezien. In plaats van te opereren vanuit een louter antropocentrisch perspectief, kan een sterrenhemel op een heldere nacht of een overweldigende bergtop het individu een gevoel van het oneindige of zelfs het goddelijke geven. Meer dan alleen maar een noodzakelijkheid voor onze fysieke overleving is de natuurlijke wereld de ultieme context en achtergrond waartegen al het menselijk denken, handelen en voelen proportie en betekenis vindt.

De natuur onbevungen beleven is dan ook van essentieel belang voor de *verinnerlijking* van onze verantwoordelijkheid voor natuur –een term begin jaren tachtig geïntroduceerd door toenmalig milieuminister Pieter Winsemius. ‘Verinnerlijking’ werd een nieuwe pijler en uitgangspunt in het denken over milieubeleid. In deze beleidsfilosofie wordt de nadruk gelegd op het internaliseren van de waarde en het belang van de zorg voor natuur en milieu, het besef van de eigen verantwoordelijkheid, het onderkennen van de noodzaak tot gedragsverandering en het streven de mogelijkheden hiertoe onderdeel te maken van het dagelijks handelen.³¹ In plaats van het milieubeleid aan burgers op te dringen wordt er dus gepleit voor een *bottom-up* benadering, waarbij de motivatie verantwoordelijkheid te nemen voor natuur en milieu *van binnenuit* komt en / of eigen gemaakt wordt.

Volgens sommigen is het onze natuur zorg te dragen voor de natuur, is zorg voor de natuur een spontane respons op direct contact met de natuurlijke omgeving, een uitvloeisel van de capaciteit responsief te zijn ten opzichte van dat waar we mee geconfronteerd worden. Het geconstateerde gebrek aan verantwoordelijkheid voor natuur en milieu wordt dan ook toegeschreven aan de hedendaagse vervreemding van natuur –van zowel de natuurlijke omgeving als de eigen natuur. Pedagogen spreken in deze context van het belang van de ‘persoonswording’³² of de ‘vorming van de hele mens,’³³ er (impliciet) van uitgaande dat de capaciteit zich op betekenisvolle, betrokken en verantwoordelijke wijze tot de natuur te verhouden een normaal menselijk gegeven is wat door middel van onderwijs en natuurbeleving ‘ont-plooid’ en ‘ont-wikkeld’ kan worden. En dat begint al in de kindertijd...

Kinderen en natuur

Van den Born concludeert dat natuurervaringen van kinderen essentieel zijn; als die ontbreken is de verbinding tussen volwassene en natuur al bij voorbaat minder hecht. De intensiteit en onbevangenheid waarmee kinderen de natuur ervaren is vaak vormgevend voor de manier waarop zij later verbondenheid kunnen voelen met de natuur. Zij stelt dat “wat kinderen hebben met de natuur een relatie is die rijk is aan beelden, ervaringen en mogelijkheden. Deze rijkdom is niet vervangbaar door iets anders. Deze rijkdom is in zijn unieke vorm niet later bij te leren.”³⁴ Menigeen is dan ook bezorgd over de betrokkenheid bij natuur van de (Nederlandse) jeugd, opgroeiend in verstedelijkte gebieden met steeds minder mogelijkheden de diversiteit en ongeremdheid van de natuur te ervaren.³⁵ Ook de psychologische en ontwikkelingsnadelen van het opgroeien in een dergelijke omgeving worden erkend.³⁶

Directe ervaring van natuur speelt een significante en vitale rol in de gezonde affectieve, cognitieve en evaluatieve ontwikkeling van het kind. Natuur wordt vaak gezien als een krachtige motivatie en stimulans voor leren en ontwikkeling. De natuurlijke wereld voorziet in een onophoudelijke bron van stimulatie, zowel op mentaal, emotioneel als fysiek niveau. De natuur vervult de zintuigen en vraagt met haar veranderlijkheid om alertheid, aandacht en aanpassingsvermogen. Natuur is vol van leven en is daarmee intrinsiek en kwalitatief van andere aard dan alles wat het kind in de door mensen gebouwde wereld aantreft. De variëteit en dynamiek van de natuurlijke wereld voeden en stimuleren op unieke wijze het vermogen van het kind tot creativiteit en verbeelding, schoonheid en identiteit, fascinatie en ontdekking, spel en avontuur, relatie en respect, communicatie en empathie.³⁷

Kellert onderscheidt een aantal primaire fasen in de ontwikkeling van de kind-natuur-relatie. In de fase tussen drie en zes jaar oud ligt de nadruk voor het kind op het bevredigen van de fysieke en materiële behoeften, het vermijden van bedreiging en gevaar, en het verwerven van gevoelens van controle, comfort en veiligheid. In de fase van ongeveer 6 tot 12 jaar oud raken kinderen meer comfortabel, vertrouwd en waardierend ten opzichte van natuur en dieren, vooral in de dichte nabijheid van huis. Natuur wordt steeds meer gezien als iets wat onafhankelijk en autonoom is, met eigen gevoelens en belangen, los van die van het kind. Kinderen worden zich bewust van de ‘andersheid’ van de natuurlijke wereld en de affectie voor en nieuwsgierigheid naar die wereld groeit. Langzaamaan laten kinderen de veiligheid van thuis achter zich om deze avontuurlijke wereld te gaan ontdekken en exploreren.³⁸

Kinderen zijn in staat om natuur op onbevangen en onproblematische wijze te ervaren en tonen doorgaans een grote interesse voor natuur en dieren.³⁹ Voor volwassenen kan het verfrissend zijn te delen in de natuurlijke verwondering, de nieuwsgierigheid en de nauwkeurige waarneming van kinderen. Hoewel hun intellectuele capaciteiten tekort schieten voor het bevatten van meer abstracte processen en onderlinge samenhangen, zijn kinderen wel degelijk

ontvankelijk voor het ervaren en leren kennen van fundamentele natuurwaarden, zoals respect en zorg voor de natuur. Kinderen hebben ook weet van milieuproblemen en hebben hulp nodig deze informatie in een hoopvol en zinvol kader te plaatsen. Dit kan gedaan worden door hen een beeld aan te reiken van mensen die zich inspannen om de natuur te beschermen met alle moeilijkheden van dien. “Aangesproken door dat beeld willen kinderen *meedoen* op terreinen die binnen hun mogelijkheden vallen. Het beleven van de natuurwaarden mag echter niet door “acties” in het gedrang komen.”⁴⁰

Jongeren en natuur

Tussen 13 en 17 jaar oud ontwikkelt zich een meer abstract, conceptueel en ethisch denken en redeneren over de natuur. Adolescenten worden zich bewust van tijd- en ruimtedimensies voorbij hun directe ervaring (ecosystemen, landschappen, evolutionaire processen) en ontwikkelen een complex begrip van ethische verantwoordelijkheden voor de natuur, het vermogen van andere wezens om te lijden en inzicht in de complexe samenhang tussen mens en natuur.⁴¹ Tegelijkertijd neemt de interesse voor de natuurlijke omgeving in deze periode vaak af. Uit onderzoek blijkt dat jongeren in vergelijking met zowel jongere als oudere groepen een lagere voorkeur voor de natuurlijke omgeving hebben en meer waardering voor ontwikkelde gebieden, zoals winkel- en stadscentra. En hoewel veel jongeren de schoonheid van de natuur zeker kunnen waarderen, verlangen zij er tegelijkertijd naar dáár te zijn waar de vrienden, actie en opwindend zijn. In de mate waarin de natuurlijke omgeving dergelijke activiteiten mogelijk maakt wordt deze geprefereerd.⁴² Ook blijkt dat met name vijftien- en zestienjarige jongeren hun belangstelling voor natuur verstoppen omdat het niet hoog staat aangeschreven in de jeugdcultuur; het wordt niet als ‘stoer’ beschouwd.⁴³

Uit onderzoek onder dertien- tot achttienjarige Nederlandse jongeren blijkt dat het merendeel van de jongeren een *beperkt natuurbeeld* heeft. Het omvat de levende, ongerepte, zichzelf regulerende natuur met uitsluiting van vrijwel alle abiotische aspecten en mensen. Natuur wordt door deze jongeren nadrukkelijk afgezonderd van of tegenovergesteld aan cultuur, en ook maken ze een strikt onderscheid tussen natuur en milieu. Dit verhindert een omvattend inzicht in hoe onzichtbare vervuiling zichtbare gevolgen kan hebben, in hoe natuur en milieu en mens en natuur onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.⁴⁴

Ook laten de onderzoeksgegevens zien dat er een relatie is tussen natuurbeelden en –beleving enerzijds en bewustzijn van milieuproblemen anderzijds. Zo blijkt dat jongeren met een ruimer natuurbeeld en jongeren met veel belangstelling voor de natuur zich ernstig bezorgd tonen over milieuproblemen en daar uiting aan geven in hun dagelijks handelen. Jongeren met een beperkt natuurbeeld daarentegen hebben een weinig realistische waardering van milieuproblemen, hetgeen een vorm van vermijding aan kan nemen uit angst voor paniek. Tevens blijkt dat de onbekendheid met natuur groot is:

“Als je ziet hoe oppervlakkig jongeren het landschap waarnemen, hoe slecht ze zich oriënteren en hoe onhandig ze zich voortbewegen in het veld, dan vormt deze onbekendheid een blokkade voor het leren waarderen van natuur; of anders gezegd: wat natuur voor jou persoonlijk kan betekenen.”⁴⁵ Een verruiming van natuurbeelden en natuurbeleving wordt daarom wenselijk geacht.

De adolescentie wordt algemeen beschouwd als een periode waarin het individu bezig is de eigen identiteit te onderzoeken en vorm te geven, in directe relatie tot anderen. Deze groep heeft daarom enerzijds een sterke sociale oriëntatie –met een expliciete nadruk op leeftijdsgenoten– terwijl er anderzijds veel behoefte is aan autonomie en de vrijheid om zelf keuzen te maken. Opgelegde autoriteit en dogmatisme worden gewantrouwd en er is een sterke behoefte standpunten in te nemen en zelfs luid te verkondigen. Tegelijkertijd is er de angst af te wijken van de sociale norm en afgewezen te worden; kwesties rondom imago zijn dan ook van groot belang. De adolescent is op een zoektocht naar zingeving, in een poging de wereld te begrijpen en daarin een betekenisvolle plek te vinden.

En hoewel de natuur in deze levensfase dus aan aantrekkingskracht lijkt in te boeten, kunnen natuurervaringen juist ook ondersteunend en vormgevend zijn. Dit blijkt ook uit onderzoek in de Verenigde Staten. Terugkijkend op uitdagende ervaringen in spectaculaire wildernisgebieden rapporteert een meerderheid van de deelnemers het als één van de belangrijkste ervaringen van hun leven, met verstrekkende invloed op hun ontwikkeling. De voordelen van zo'n ervaring lopen uiteen van toegenomen zelfvertrouwen, autonomie en initiatief, interpersoonlijke vaardigheden en het vermogen met uitdagingen om te gaan, tot meer respect en waardering voor natuur, toegenomen participatie buitenshuis en support voor natuur- en milieuorganisaties.⁴⁶

In tegenstelling tot de kindertijd is in deze fase met name onalledaagse en uitdagende natuur van belang. De wilde, natuurlijke omgeving biedt een ideale setting om kwesties rondom identiteit, autonomie en relatie, macht en kracht, natuur en samenleving, betekenis en zin te exploreren. Tieners betrekken bij relevante lokale natuurproblemen en milieuprojecten geeft hun de uitdaging waar ze naar verlangen, en stelt ze in staat hun competentie te testen en vergroten. In directe interactie met de natuur, niet langer opgejaagd door de hoge eisen van de samenleving, is er ruimte op te gaan in 'sensationele' gewaarwordingen, zichzelf anders te ervaren en een nieuwe intimiteit met de natuur te ontdekken. Door bijvoorbeeld een ervaringsdagboek bij te houden worden jongeren uitgenodigd te reflecteren op levensvragen en mens-natuur dilemma's.⁴⁷

De invloed van onderwijs, ouders en samenleving

De veranderende omgeving waarin hedendaagse kinderen opgroeien en de daaraan gerelateerde negatieve gevolgen voor de relatie tot de natuur

behoeven geen pleidooi. Verstedelijking en vervuiling, de alomtegenwoordige invloed van televisie, internet en computers, de mechanisering van vervoer en landbouw, de bewerkte staat van ons voedsel en een algehele cultuur waarin de mens steeds meer ontworteld is van zijn (directe) natuurlijke omgeving, dragen niet bij aan liefde en zorg voor de natuur. Zowel de fysieke, als de psychologische en culturele afstand tot de natuur is in menig opzicht dramatisch toegenomen.

Voor sommigen resulteert deze onbekendheid met de natuur in een angst voor en afkeer van de natuur. Deze stadsjongeren prefereren comfort binnenshuis en de bebouwde omgeving dan ook boven activiteiten buitenshuis en meer natuurlijke gebieden.⁴⁸ Kahn wijst in deze context op het gevaar van *environmental generational amnesia*. Wanneer kinderen opgroeien in een gedegradeerde, veelal artificiële omgeving, beschouwen zij dit als 'normaal' en hanteren vervolgens deze situatie als norm. Milieuproblemen worden pas als dusdanig herkend wanneer zij de uitgangssituatie overtreffen, dat wil zeggen wanneer de betreffende vervuiling erger is dan de situatie waarin zij opgroeiden. Dit kan ertoe leiden dat een hele generatie 'afstompt' voor de gevolgen van degradatie en deze niet eens als problematisch ervaart.⁴⁹ Om milieuproblemen realistisch te kunnen waarderen is het dus nodig de natuurlijke omgeving in haar oorspronkelijke, ongeschonden staat uit eigen ervaring te kennen.

Zoals al eerder genoemd blijken niet alleen de vrije speelervaringen in de natuur van belang voor de ontwikkeling van een gezonde relatie met de natuur, maar ook de positieve interpretatie en constructie van dergelijke ervaringen. Met andere woorden: niet alleen het contact met natuur is van belang, maar ook de context waarin zulke ervaringen begrepen en gewaardeerd worden. Zo hebben studies aangetoond dat volwassenen vaak een doorslaggevende rol vervullen in het aanmoedigen van de natuurinteresse van het kind en de motivatie tot activiteiten buitenshuis. Ook gedeelde culturele tradities, overgedragen van de ene generatie op de andere, blijken hierin een rol te spelen.⁵⁰ Volgens Chawla is met name het *simpelweg zijn in en waardierend opmerken* van de natuur een belangrijke context:

Research in social learning theory demonstrates the importance of role models, especially those who are nurturing, who control resources, and with whom a child identifies (...) This research fails to account, however, for the fact that the people I interviewed rarely mentioned explicit teaching or models of activism. More often, they mentioned family members who simply demonstrated how to be in nature with a secure attentiveness.⁵¹

De natuur spreekt voor zichzelf, in een krachtige, onontkoombare taal, maar er moet wel geluisterd worden. De natuur, hoewel in meer of mindere mate alom aanwezig, lijkt in toenemende mate te ontbreken in de leefwereld van het hedendaagse kind: zij wordt niet opgemerkt, niet bewust beleefd, de taal van de natuur wordt niet verstaan. De aandacht wordt opgeëist door reclames, flitsende beelden en verre doelen. Het

leren ervaren, waarnemen en houden van de natuur is niet langer onderdeel van ons cultureel erfgoed. En juist dát, meer dan feitenkennis en cognitieve ontwikkeling, blijkt hard nodig te zijn. Juist door concrete natuurervaringen kunnen ethische begrippen inhoud en realiteitswaarde krijgen:

Natuurbeleving vormt de basis van betrokkenheid en zorg voor de natuur. Het is een belangrijk, maar helaas wat veronachtzaamd, onderdeel van de persoonswording. Wanneer deze zelf ervaren, existentiële basis niet aanwezig is, wordt leren over natuur en milieu een verbalisme; een lesje dat desgewenst opgezegd kan worden, maar geen consequenties heeft voor het eigen handelen.⁵²

Op onderwijs, ouders en samenleving rust dus de taak kinderen en jongeren mogelijkheden te bieden natuur op ongedwongen en avontuurlijke wijze te ervaren en te ontdekken, zodat zij zich vertrouwd in en geboeid door deze wereld kunnen voelen. Daarbij is het nodig kinderen de taal van de natuur te leren verstaan, hen te leren luisteren, ervaren, ontvankelijk zijn. Dan zal de natuur op ‘natuurlijke wijze’ worden ervaren als iets inherent waardevols, als iets waar je met aandachtigheid en gevoeligheid mee omspringt, wat verrijkend is voor je leven en waar we gezamenlijk verantwoordelijkheid voor dragen.

Natuur- en milieueducatie: ervaren leren en leren ervaren

Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft nauwkeurig vastgesteld wat leerlingen aan het eind van de basisschool en het voortgezet onderwijs allemaal moet weten over de natuur, maar hoe deze kennis wordt onderwezen mag elke school zelf bepalen. Dit betekent dat, hoewel natuurbeleving door elke expert wordt benadrukt als een essentieel onderdeel van natuur- en milieueducatie, scholen de vrijheid hebben zich te beperken tot het theoretische leren uit boeken. Gezien de beperkingen in tijd, de rompslomp van organisatie, het gebrek aan ecologische kennis en het ontbreken van een inspirerende visie op natuuronderwijs, schieten buitenlessen en uitstapjes naar de natuur er vaak bij in.⁵³

Bij stralend voorjaarsweer kunnen bloemen geuren, stadsvogels om het hardst zingen en de natuur zo tot naar buiten trekken lokken, maar levert dat rapportcijfers op? Wordt daarmee aan exameneisen voldaan? Diepe leerervaringen laten zich maar moeilijk in leerboeken en lestabellen vangen. Zelfs met maximale inzet en inventiviteit zijn in het onderwijs de mogelijkheden voor leren in de vrije natuur beperkt.⁵⁴

Voor een gezonde waardering van natuur is kennis opdoen van groot belang. Echter, dit kan niet beperkt blijven tot het reproduceren van abstracte feiten en theorieën, maar gaat juist over het concreet en zintuiglijk onderzoeken en ontdekken van al dat ons omgeeft. Dan wordt de werkelijkheid niet ervaren als een abstractie *waarover* je leert, maar

als iets waar je *middenin* staat, waar je *deel vanuit maakt*. Wanneer lesonderwerpen expliciet in verband gebracht worden met, of voortkomen uit wat leerlingen meemaken in de natuur, sluit de lesstof aan op de persoonlijke beleving en wordt bijzonder intensief leren mogelijk.⁵⁵ Ook kunnen leerlingen de abstractie van de theorie beter accepteren als kennis gekoppeld is aan een voor hen betekenisvolle ervaring. Dan ontstaat er verbondenheid met en een kritische en nieuwsgierige houding ten opzichte van de wereld zoals we die aan den lijve ondervinden. Uit onderzoek blijkt ook dat een dergelijke benadering –praktijkgericht en op basis van eigen interesse en verantwoordelijkheid– aansluit bij de educatiewensen van jongeren.⁵⁶

De lesstof dient niet alleen aan te sluiten op de leefwereld van de leerling, maar dient deze ook te *verdiepen* en te *verbreden*. Door leerlingen de mogelijkheid te geven de natuur frequent en in verschillende contexten te ervaren kan de leerling een band met de natuur ontwikkelen en tot een eigen waardetoekenning (of erkenning) komen. Het gaat dan niet alleen om *ervarend leren*, maar ook om *leren ervaren*; om ontvankelijk, bewust en aanwezig te zijn ten opzichte van de wereld die ons direct omgeeft. Ervaren en waarnemen zijn dus van groot belang, evenals de persoonlijke en subjectieve aspecten in het leerproces. Denken, voelen en doen vormen dan één geheel; onderwijs prikkelt zowel hoofd, hart als handen. Op deze manier ontstaat kennis die raakt, kennis die bruikbaar en herkenbaar is.⁵⁷ Door leerlingen te confronteren met andere ervaringen, (wens)beelden en perspectieven wordt inzicht verworven in de maatschappelijke aspecten van vraagstukken rondom milieu en samenleving.

In plaats van natuur- en milieueducatie te gebruiken om een ‘milieumoraal’ aan studenten op te leggen of draagvlak te creëren voor milieubeleid, staan visies, ervaringen en interesses van studenten centraal en is er ruimte voor autonomie en eigen verantwoordelijkheid.⁵⁸ Studenten worden niet onderwezen voor duurzame ontwikkeling, maar worden gestimuleerd nieuwsgierig en kritisch hun visies, waarden en levensstijlen te onderzoeken. Wanneer milieueducatie gericht is op *intrinsiek gemotiveerde* gedragsveranderingen (‘verinnerlijking’) zullen normen en waarden aangesproken en ‘wakker gemaakt’ moeten worden, in plaats van ze voor te schrijven of op te leggen. Een dergelijke benadering benadrukt dan ook *de ontwikkeling van de hele mens*: capaciteiten van zowel hoofd, hart als handen worden aangesproken en er is een fundamenteel vertrouwen in het leervermogen en het potentieel van de leerling. Er is vertrouwen in de menselijke natuur.

Vrijwilligerswerk: betrokkenheid bij natuur en samenleving

Jongeren actief betrekken bij hun directe leefomgeving, bijvoorbeeld in de vorm van vrijwilligerswerk, is van groot maatschappelijk belang: het versterkt hun verantwoordelijkheidsgevoel en binding met de samenleving. Jongerenparticipatie draagt daarmee bij aan het voorkomen van maatschappelijke uitval of ongewenst gedrag.

Vrijwilligerswerk biedt ook een ideale leerplek: jongeren doen er allerhande praktische en sociale vaardigheden op, ontwikkelen inzicht in de samenleving, krijgen meer zelfvertrouwen en merken dat ze invloed kunnen hebben op hun omgeving. Actief zijn buiten de vertrouwde setting verbreedt de horizon en nodigt uit tot het ontdekken van nieuwe werelden, wat stimulerend is voor de persoonlijke ontwikkeling. Jongerenparticipatie is ook van direct belang voor het functioneren van een groot aantal maatschappelijke organisaties. Niet alleen is hun inzet onmisbaar, ook blijkt dat ‘jong geleerd oud gedaan’ is; mensen die zich in hun jeugd actief inzetten in clubs en verenigingen vinden later ook gemakkelijker aansluiting bij het vrijwilligerswerk. Daarbij maakt deelname van jongeren het aanbod herkenbaarder en toegankelijker voor andere jongeren en blijven organisaties fris en jong.⁵⁹

Voor veel organisaties zijn jongeren echter moeilijk te bereiken en de vergrijzing in deze organisaties neemt dan ook toe, meer dan onder de bevolking als geheel. Onderzoekers zijn er over het algemeen echter over eens dat er niet zoveel mis is met de principiële bereidheid tot vrijwilligerswerk. Wel zijn mensen –en zo ook jongeren– over het geheel genomen kritischer en veeleisender geworden bij het besteden van hun tijd en deskundigheid.⁶⁰ Voor organisaties is het daarom van groot belang in te spelen op de wensen, verwachtingen en eisen van jongeren. Zo wordt gesuggereerd dat jongeren in eerste instantie bezig zijn met loskomen van thuis en het opbouwen van een eigen identiteit. Deze identiteit is steeds minder voorgeprogrammeerd in kant en klare patronen van mannen- en vrouwen rollen, sociale klassen en godsdienstige of politieke stromingen, en is meer dan ooit een ‘doe het zelf identiteit,’ die bij elkaar gesprokkeld moet worden, op basis van eigen keuzes en interesses.⁶¹ *Exploratie* en *zoekgedrag* zijn dan ook, in deze fase, belangrijke motieven voor maatschappelijke participatie. Het is ook een fase waarin jongeren soms sterk bezig zijn met zingevingvraagstukken en *waarden en normen* en met *relaties* met anderen. Kenmerkend is verder de behoefte aan *concrete aansluiting bij de eigen belevingswereld*.

Zowel het vrijwilligerswerk als de natuur en milieu sector lijden aan een slecht imago onder jongeren: bezig zijn met natuur en milieu is voor ‘alto’s’ en “het beeld dat men heeft van een vrijwilliger is van iemand die geen raad weet met z’n tijd. Iemand die geen vrienden heeft, die niet uitgaat: de bejaardenverzorger, de wereldverbeteraar, de dozige types.”⁶² Desondanks blijken er legio ingangen te zijn om jongeren te bereiken. Zo hebben verschillende onderzoeken en projecten geresulteerd in praktische aanknopingspunten en inspirerende voorbeelden op het gebied van jongerenparticipatie.⁶³

Hoofdstuk 3: Methodiek

Onderzoeksdoelstelling en vragen

Het ministerie van LNV vermoedt dat de vergrijzing onder vrijwilligers binnen het natuur- en landschapsbeheer en in de natuur- en milieueducatie te wijten is aan een afnemende betrokkenheid onder jongeren bij natuur en milieu. Deze hypothese omvat twee hoofdvariabelen –vrijwilligers binnen de natuur- en milieusector en de betrokkenheid van jongeren bij natuur en milieu– waarvan gesuggereerd wordt dat ze onderhevig zijn aan een maatschappelijke trend, een ontwikkeling in de tijd. In dit onderzoek is deze hypothese verkend, waarbij de vergrijzing onder vrijwilligers in natuur- en milieuoorganisaties, de (afnemende) betrokkenheid onder jongeren bij natuur en milieu en de wijze waarop deze twee ontwikkelingen met elkaar samen hangen, zijn onderzocht. Daarnaast zijn de mogelijkheden voor beleidsmatige anticipatie in kaart gebracht. De onderliggende thematiek heeft betrekking op het bredere maatschappelijk vraagstuk omtrent de bereidheid van mensen verantwoordelijkheid te nemen voor een collectief goed als natuur.

Gezien de reikwijdte van het onderzoek en de beperking in tijd is een *verkennend* onderzoek uitgevoerd. Door het onderwerp van verschillende kanten te belichten ontstaat inzicht in de manier waarop de verschillende variabelen en hun onderlinge relaties een rol spelen in de thematiek. Op basis hiervan worden aanbevelingen aan zowel de beleidssector als de natuur- en milieuoorganisaties gedaan. Ook zijn richtingen voor vervolgonderzoek uitgezet, met als doel de thematiek in de toekomst met meer diepgang te kunnen doorgronden. Om dit alles te bereiken zijn de volgende *onderzoeksvragen* verkend:

1. In hoeverre is er sprake van *vergrijzing* van vrijwilligers binnen natuur- en milieuoorganisaties en hoe is dat te verklaren?
2. In hoeverre is er sprake van een afname van betrokkenheid van jongeren bij natuur en milieu (*vervreemding*) en hoe is dat te verklaren?
3. Hoe verhouden deze trends van vergrijzing en vervreemding zich tot elkaar?
4. Wat zijn de mogelijkheden voor beleidsmatige anticipatie? Hierbij valt te denken aan:
 - a) De (mogelijke) rol van natuur- en milieueducatie;
 - b) De (mogelijke) rol van natuur- en milieuoorganisaties.

Onderzoeksopzet: methoden en bronnen

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van verschillende methoden en informatiebronnen (*mixed methodology*); naast interviews met experts uit het veld, zijn kinderen geïnterviewd en zowel jongeren als jonge vrijwilligers geënkquêteerd. Deze methoden- en bronnentriangulatie

resulteert in een veelzijdig inzicht in de problematiek. Door de inzichten van informanten aan te vullen met empirische data uit interviews en enquêtes en die te koppelen aan bestaande theorieën en eerder empirisch onderzoek, wordt de problematiek op een *integrale* wijze verkend. De aanbevelingen vloeien dan als logische conclusies uit de resultaten voort. De gebruikte methoden en bronnen worden hier kort toegelicht:

1) *Interviews informanten organisaties*. Door middel van diepte-interviews met sleutelpersonen in verschillende relevante organisaties (n=6) is de in het veld aanwezige kennis benut. Het betreft de volgende organisaties: de *Nationale Jeugdraad*, *Jongeren Milieu Aktief (JMA)*, de *Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJV)*, *IVN-Jong*, *JE-netwerk*, en *CIVIQ*, het instituut voor vrijwillige inzet. De informanten uit deze organisaties hebben inzicht en expertise op het gebied van jongeren, natuur en milieu en vrijwilligerswerk. Hun is gevraagd hun inzichten te delen met betrekking tot de gestelde hypothese, de mogelijke gevolgen van en de mogelijke respons op deze tendens.

2) *Interviews informanten onderwijs*. Door middel van diepte-interviews met sleutelpersonen in het (natuur- en milieu)onderwijs (n=6) is de in het veld aanwezige kennis benut. Dit betreft twee docenten van Nijmeegse basisscholen, twee experts van het *Milieu Educatie Centrum (MEC) Nijmegen* (één gespecialiseerd in primair onderwijs en één gespecialiseerd in voortgezet onderwijs), en experts van respectievelijk *Stichting Veldwerk Nederland* en *Codename Future*. In deze gesprekken is de huidige situatie, evenals de mogelijkheden en tekortkomingen van natuur- en milieueducatie op scholen verkend. Ook is gepoogd inzicht te verkrijgen in de kind-natuur-relatie, de rol van ouders en de mogelijke bijdrage van beleid en natuur- en milieuorganisaties inzake natuur- en milieueducatie.

3) *Interviews kinderen*. Door middel van diepte-interviews met kinderen tussen de 8 en 12 jaar oud (n=15) is inzicht verworven in de plaats van natuur in de leefwereld van kinderen; de frequentie van interactie met de natuur, en de rol van ouders, onderwijs en samenleving daarbij. Op deze manier is de natuurbeleving van kinderen onderzocht en is nagegaan of leefomgeving, onderwijs en ouders stimulerend zijn voor het ontwikkelen van betrokkenheid bij natuur en milieu, evenals de manieren waarop dat verbeterd kan worden. De interviews hebben plaatsgevonden op drie verschillende scholen, gelokaliseerd in respectievelijk het centrum van Nijmegen, een buitenwijk in het meer geïndustrialiseerde Nijmegen-West en Berg en Dal –een bijzonder bosrijk dorp in de buurt van Nijmegen.

4) *Enquêtes jongeren*. Door middel van een overwegend kwantitatieve enquête is inzicht verkregen in de ideeën van

hoogopgeleide jongeren tussen de 16 en 35 jaar (n=128) met betrekking tot natuur en milieu, natuur- en milieuorganisaties en vrijwilligerswerk. Deze jongeren zijn tot medewerking bereid gevonden op twee verschillende locaties: de jongerenmanifestatie *Ecotopia* en de *Intromarkt* van de Radboud Universiteit Nijmegen. De *Ecotopia*-jongeren zijn bijzonder betrokken bij natuur en milieu. Door het onderzoeken van een dergelijke selectieve groep wordt inzicht verkregen in het hoe en waarom van actieve betrokkenheid in de natuur- en milieusector. De *Intromarkt*-groep –bestaande uit grotendeels eerstejaars studenten– dient als controlegroep en geeft tevens een iets representatiever beeld van hedendaagse jongeren. Desondanks is de generaliseerbaarheid van de data beperkt, aangezien alleen hoogopgeleide jongeren geëquireerd zijn.

5) *Enquêtes jonge vrijwilligers*. Door middel van een kwalitatieve enquête onder jonge vrijwilligers in natuur- en milieuorganisaties tussen de 16 en 35 jaar (n=22) is inzicht verworven in welke ervaringen wel of niet van invloed zijn op de relatie met en interesse in de natuur. Tevens is navraag gedaan naar andere factoren die van invloed zijn geweest op de keuze voor vrijwilligerswerk in de natuur- en milieusector, evenals randvoorwaarden en motivaties. Om een brede groep vrijwilligers te bereiken zijn de volgende organisaties gecontacteerd: Bureau Veluweranger, Centrum voor Natuur- en Milieueducatie Arnhem, Stichting het Geldersch Landschap en Geldersche Kastelen, Vereniging Natuurmonumenten, Landschapsbeheer Gelderland, Staatsbosbeheer Gelderland, WNF-Nederland, Milieudefensie Nijmegen, Greenpeace (landelijk), Jongeren Milieu Actief en IVN-Jong.

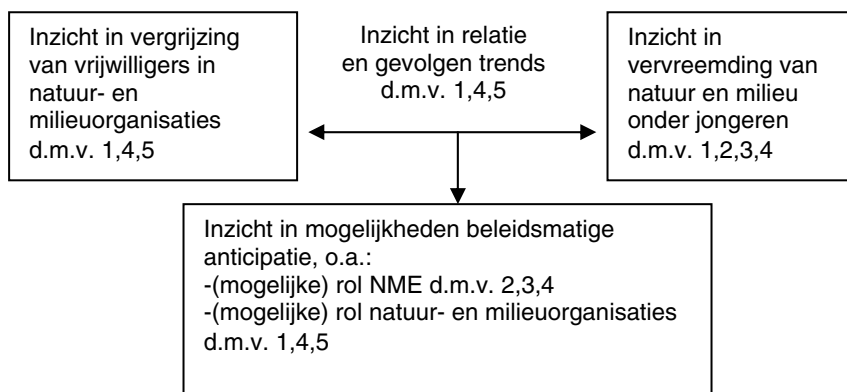
Onderzoeksprocedures

In deze paragraaf worden kort de verschillende onderzoeksprocedures beschreven. De *informanten organisaties en onderwijs* zijn tot medewerking bereid gevonden door de relevante organisaties schriftelijk dan wel telefonisch te benaderen met een verzoek mee te werken aan een interview. Vervolgens is in de meeste gevallen door de geschikte personen zelf contact opgenomen om een afspraak te maken voor een interview. De interviews vonden meestal plaats op de vestiging van de organisatie en namen zo'n anderhalf à twee uur in beslag. De interviews met de informant van de *Nationale Jeugdraad* en de informant van *Codename Future* hebben telefonisch plaatsgevonden. De gesprekken werden afgestemd op het specifieke kennisniveau van de informant, waarbij ter ondersteuning gebruik is gemaakt van een interviewgids (zie bijlage I). Vervolgens zijn deze gesprekken samengevat en ter verificatie per e-mail opgestuurd naar de desbetreffende informant.

Via een informant van het MEC Nijmegen zijn twee docenten op basisscholen in Nijmegen bereid gevonden mee te werken aan een interview. Deze docenten hebben ieder tevens geholpen met het vinden van 5 *kinderen* tussen de 8 en 12 jaar voor interviews over natuur en

natuurbeleving. Daarnaast is via het telefoonboek nog een derde school gevonden. Op deze manier is enige variatie onder de scholen verkregen: twee scholen in de stad Nijmegen (waarvan één in het centrum en één in een buitenwijk) en één in een nabij dorp; twee scholen die werken met ondersteuning van het Milieu Educatie Centrum en één die dat niet doet. Om de representativiteit van de resultaten te verhogen zijn de kinderen willekeurig geselecteerd. De interviews vonden plaats op de school zelf; de kinderen werden om beurten uit de les gehaald, waarna een gesprek van ongeveer een half uur plaatsvond. Dit gesprek werd gestructureerd aan de hand van een interviewgide (zie bijlage I).

De jongeren zijn bereikt door enquêtes uit te delen op de internationale jongerenmanifestatie Ecotopia. Eenmaal aanwezig op dit festival bleken de jongeren gemiddeld een stuk ouder te zijn dan op voorhand was ingeschat. De enquêtes waren daardoor met betrekking tot woordkeus en formulering ietwat kinderlijk opgesteld en de originele doelgroep van 12 tot en met 18 is via deze enquête dus niet bereikt. De deelnemende jongeren op Ecotopia varieerden in leeftijd van 16 tot en met 35 jaar (respondenten ouder dan 35 jaar zijn uit de steekproef verwijderd) en de gemiddelde leeftijd lag rond de 24 jaar. Verder bleek deze groep te bestaan uit een meerderheid van hoger opgeleiden, en een aanzienlijk deel van hen was in studie of beroep bezig met natuur en / of milieu. Ook waren velen vrijwillig actief in de natuur- en milieusector. Deze groep kan dan ook met recht beschreven worden als bijzonder betrokken en gemotiveerd met betrekking tot natuur- en milieuthema's.

1 = Interviews informanten organisaties; 2 = Interviews informanten onderwijs; 3 = Interviews kinderen; 4 = Enquêtes jongeren; 5 = Enquêtes jonge vrijwilligers

Tabel 1: Overzicht van onderzoeksdoelen en gebruikte methoden en bronnen

Om deze data adequaat te kunnen interpreteren is een controlegroep gezocht, zodat vergelijking van resultaten mogelijk werd. Deze controlegroep is gevonden op de Intromarkt van de Radboud Universiteit Nijmegen en bestaat –overeenkomstig de Ecotopia-groep– uit hoger opgeleide twintigers. Gemiddeld genomen is deze groep zo'n 4 jaar jonger (20 jaar) dan de Ecotopia-groep en iets vaker universitair of ter voorbereiding daarvan (VWO) opgeleid. Ook bevat deze groep gemiddeld iets meer vrouwen. Er is gekozen voor een verkorte versie van de enquête om de respons te garanderen; het weglaten van onderdeel D (zie bijlage II) verlaagt de drempel tot invullen. Op beide locaties – Ecotopia en Intromarkt– lag de respons op de enquête erg hoog; slechts een enkeling was niet bereid de enquête in te vullen. De enquêtedata geven daarmee vermoedelijk een vrij representatief beeld van deze tamelijk selectieve groepen. Op Ecotopia werden in totaal 40 en op de Intromarkt 88 bruikbare enquêtes opgehaald. Zie bijlage II voor de enquête.

Jonge vrijwilligers bereidwillig tot het invullen van een kwalitatieve enquête zijn verkregen door met verschillende natuur- en milieuorganisaties contact op te nemen. In deze gesprekken bleek vaak slechts een klein aantal vrijwilligers tussen de 18 en 30 jaar binnen deze organisaties actief te zijn; verreweg de meeste vrijwilligers bleken ouder dan 30 jaar en vaak zelfs ouder dan 45 jaar. Omdat, met het oog op privacywetgeving en –reglementen het verkrijgen van privé-adressen problematisch is, zijn de enquêtes met tussenkomst van de organisaties verstuurd. De respons op de enquête lag rond de 39%; op 27 terugontvangen van de 70 verstuurdde enquêtes. Van deze 27 enquêtes waren er 22 bruikbaar; drie enquêtes kwamen pas binnen toen de analyse al had plaatsgevonden en twee vrijwilligers vielen te ver buiten de gestelde leeftijdsgroep, welke uiteindelijk verbreed is tot en met 35 jaar. Zie bijlage III voor de enquête.

Methodische overwegingen

Om in kort tijdsbestek een integraal en overzichtelijk beeld van een complex maatschappelijk probleem te verkrijgen, is gekozen voor gebruikmaking van een *mixed methodology* en een tamelijk eclectische werkwijze. Zo zijn de onderzoeksresultaten in sommige gevallen aangevuld en onderbouwd aan de hand van eerder onderzoek en theorievorming. Ten behoeve van de helderheid is dit in alle gevallen met een voetnoot met daarin de bron van herkomst van de informatie gemarkeerd. In dit onderzoek is expliciet gestreefd naar een impressie, een *totaalbeeld* van de problematiek, en niet zozeer naar het verifiëren dan wel falsifiëren van één of meerdere stellingen of uitgangspunten.

Voor de gebruikte methoden en bronnen geldt dat de gegenereerde data gevoelig zijn voor de subjectiviteit en visie van de onderzoeker. Zowel de vormgeving van het onderzoeksproces –inclusief het ontwerpen van interviewguides en enquêtes en het voeren van één-op-één gesprekken met respondenten en informanten– als de analyse

van de data gebieden individuele keuzes en overwegingen, evenals selectie, interpretatie en duiding van uitspraken en inzichten van individuen, die op hun beurt ook weer subjectief en beïnvloedbaar zijn. Hoofdstuk twee geeft in dit opzicht houvast, omdat daarin zowel de theoretische achtergrond als het vertrekpunt van het onderzoek is geëxpliciteerd en beargumenteerd. In het onderzoeksproces heb ik ernaar gestreefd deze subjectieve momenten op een zo objectief mogelijke wijze weer te geven, bijvoorbeeld door in de tekst aan te geven waar sprake is van observatie en waar het gaat om interpretatie. Dit leidt tot een *integrale benadering* waarin objectiviteit en subjectiviteit elkaar aanvullen als twee kanten van dezelfde medaille.

De verschillende methoden en bronnen brengen elk hun eigen mogelijkheden en beperkingen met zich mee, die hier kort besproken worden. De *expertinterviews* resulteren in een veelzijdig inzicht in de verschillende dimensies van het probleem en de mogelijke oplossingen, waarbij experts van uiteenlopende achtergronden en met verschillende kennisreinen elkaar goed aanvullen. Door met citaten te werken ontstaat een persoonlijk inzicht in de visies van informanten en de perspectieven die zij vertegenwoordigen. Nadeel van deze methode is dat sommige inzichten gebaseerd zijn op de ideeën van slechts één of enkele individuen. Hoewel de interviews niet letterlijk zijn uitgeschreven, is het probleem van subjectiviteit en interpretatie van de onderzoeker verminderd door de betreffende informanten een samenvatting van het interview te laten verifiëren en autoriseren. De citaten zijn afkomstig uit deze geautoriseerde samenvattingen van de interviews.

De *interviews kinderen* werpen methodisch gezien complexere problemen op. Zo zijn kinderen doorgaans erg gevoelig voor sociale wenselijkheid en hebben zij in veel gevallen nog geen eigen mening gevormd. Vaak imiteren zij in hun uitspraken ouders, opvoeders, leerkrachten en andere kinderen en vertonen zij wat ontwikkelingspsychologen een *conventionele moraal* noemen –zij hebben een sterke notie van ‘hoe het hoort.’ Hun morele acties en oordelen zijn gebaseerd op geïnternaliseerde standaarden voortkomend uit ervaringen in de sociale wereld en gemotiveerd door angst voor afkeuring.⁶⁴ In de interviews is daarom gekozen voor een opzet waarbij kinderen hier zo min mogelijk door beïnvloed worden, bijvoorbeeld door te vertrekken vanuit open vragen en vragen die betrekking hebben op de feiten. Later in het interview komt de individuele waardering meer expliciet aan bod.

Tevens is onduidelijk in hoeverre de belevingswereld van het kind daadwerkelijk te doorgronden valt. Desondanks spreekt uit de bewoordingen van kinderen een grote oprechtheid en spreken zij doorgaans vanuit een bepaalde directheid van ervaring –de uitspraken die zij doen zijn niet losgekoppeld van wat zij beleven. Dit resulteert in een intieme kijk in de belevingswereld van kinderen. Daarnaast spelen bezwaren van meer praktische aard. Er is gekozen voor een opzet waarbij drie verschillende scholen (qua wijk, omgeving, natuur- en milieuonderwijs) en kinderen uit verschillende groepen geïnterviewd zijn.

Dit geeft enerzijds een veelzijdig inzicht in de belevingswereld van kinderen en hoe deze beïnvloedt wordt door omgevingsfactoren, maar maakt het tegelijkertijd lastig te achterhalen in hoeverre geconstateerde verschillen aan de verschillende factoren toe te schrijven zijn.

De *jongerenenquête* geeft inzicht in hoogopgeleide jongeren en hun percepties en motivaties betreffende natuur, milieu, natuur- en milieuorganisaties en vrijwilligerswerk. De resultaten van de Ecotopia-groep geven inzicht in een specifieke groep van uitgesproken betrokken en maatschappelijk geëngageerde jongeren. De Intromarkt-groep daarentegen is een willekeurige groep van net beginnende studenten aan de universiteit van Nijmegen en is daarmee tamelijk representatief voor hoogopgeleide begintwintigers. Wel is Universiteit(stad) Nijmegen wat 'groener' dan de doorsnee universiteit(stad) in Nederland, zowel in fysiek als in politiek en cultureel opzicht, wat mogelijk is van invloed is op de resultaten. Bij beide groepen was de respons overigens erg hoog – slechts een enkeling was niet tot het invullen van de enquête bereid – wat de representativiteit en validiteit van deze data ten goede komt. Daarnaast wordt in het resultatenhoofdstuk gebruik gemaakt van een onderzoek uit 1991 naar de waarden ten aanzien van natuur en milieu onder jongeren⁶⁵ om zo een vergelijking in de tijd mogelijk te maken. Hoewel deze vergelijking niet geheel opgaat gezien de verschillen in methodiek, zijn de groepen qua leeftijd en opleidingsniveau juist erg goed vergelijkbaar.

Bij de *vrijwilligersenquête* is gestreefd naar een gevarieerde afspiegeling van jonge vrijwilligers door uiteenlopende natuur- en milieuorganisaties te contacteren. Hoewel de meeste organisaties zich tot medewerking bereid toonden was het verkrijgen van vrijwilligers binnen de gestelde leeftijdsgroep een moeizaam proces, aangezien de meeste van hen een stuk ouder waren. Aanvankelijk werd uitgegaan van jongeren tussen de 18 en 30 jaar. Deze leeftijdsgrens is uiteindelijk opgerekt tot 35 jaar, aangezien een aantal inzenders de aanvankelijke grens overschreden, maar toch relevante informatie bleken te hebben. De respons op de enquête was ongeveer 39%. Aangezien het niet onwaarschijnlijk is dat een gedeelte van de enquêtes bij de tussenkomende organisaties is blijven steken, is dit tamelijk hoog. Wel is de kans groot dat juist de meest gemotiveerde vrijwilligers reageren; enige zelfselectie is in dergelijke processen helaas niet uit te sluiten. Door middel van voornamelijk open vragen zijn respondenten gestimuleerd zelf tot formulering van antwoorden te komen, waardoor de kans op beïnvloeding door de onderzoeker kleiner is.

Hoofdstuk 4: Resultaten

4.1 Wat zeggen de experts?

Experts over vergrijzing

Alle informanten bevestigen de trend van vergrijzing van vrijwilligers binnen natuur- en milieuorganisaties. Het blijkt overigens dat vrijwilligers in het algemeen vergrijzen – dus niet alleen in de natuur- en milieusector– en ook meer dan de samenleving als geheel. Zo blijkt uit onderzoek van het *Sociaal Cultureel Planbureau* (SCP) dat een minderheid van de bevolking de helft van het vrijwilligerswerk ter hand neemt: in 2000 omvat de 55-plusser 23% van de bevolking, maar doet 47% van het vrijwilligerswerk – een buitenproportioneel groot aandeel.⁶⁶ In hoeverre de vergrijzing in de natuur- en milieusector sterker is dan in de andere sectoren is onduidelijk; wel blijkt dat er sectoren zijn waar geen sprake is van vergrijzing of waar vergrijzing niet als probleem wordt ervaren.⁶⁷

Het SCP concludeert, opvallend genoeg, dat “de teruggang in het vrijwilligerswerk *niet* te herleiden valt tot een toenemend *gebrek aan tijd* onder het werkende deel van de bevolking, en in de meeste gevallen ook al niet tot een vertraagde start onder het jonge volksdeel. Verreweg de meeste gevallen wijzen op *stagnatie*.”⁶⁸ Hoewel ‘gebrek aan tijd’ vaak als de voornaamste reden wordt gegeven voor de teruggang van het vrijwilligerswerk, blijkt dat het juist de goed geïntegreerde, drukbezette mensen zijn die tijd weten vrij te maken voor vrijwilligerswerk.⁶⁹ Ook zijn onderzoekers er over het algemeen van overtuigd dat er niks mis is met de principiële bereidheid tot vrijwilligerswerk. Ze signaleren wel de noodzaak – de behoefte bij potentiële vrijwilligers– om efficiënter met hun tijd en deskundigheid om te springen.⁷⁰ Daarnaast blijkt vrijwilligerswerk een oubollig imago onder jongeren te hebben:

Vaak doen jongeren geen vrijwilligerswerk als gevolg van onbekendheid en het imago – zij associëren het met ‘geraniums water geven bij ouderen of gehandicapten.’ Ik denk niet dat er iets mis is met de hedendaagse jeugd en dat ze niet meer bereid zijn vrijwilligerswerk te doen, maar het moet wel bij hun leefwereld aansluiten.⁷¹

Ook veranderingen in de samenleving hebben onmiskenbaar invloed op het vrijwilligerswerk. Enerzijds is er is een toenemende vraag naar vrijwilligers, anderzijds verschuift de motivatie: grofweg van plichtsbesef naar persoonlijke interesse, vaak niet zonder eigenbelang. Er meldt zich een nieuw type vrijwilliger: de kortverbandvrijwilliger, shoppend, zappend, meer calculerend, en niet-ideologisch georiënteerd.⁷²

Met betrekking tot vrijwilligers merken we dat ze moeilijk voor langere tijd te binden zijn, er is sprake van het zogenaamde ‘zap-gedrag.’ Jongeren willen ook vaker iets individueel doen; zij zitten niet te wachten op een

wollige vergadercultuur, willen snel resultaat, ervaren tijdsdruk in hun leven en zijn erg gericht op 'fun,' –het moet leuk en interessant zijn.⁷³

Over het geheel genomen zijn mensen kritischer én veeleisender geworden bij het besteden van hun tijd; de vrijwilliger is zowel assertiever als consumptiever. Vrijwilligerswerk moet vooral leuk zijn, maar ook leren en ontwikkelen wordt belangrijk gevonden. Vrijwilligers willen hun persoonlijke kwaliteiten kunnen inzetten en ontplooiën en eisen daarom inspraak in wat en hoe ze dingen doen. Vaak zijn ze ook op zoek naar persoonlijke zingeving. Standaarden die men hanteert voor het betaalde werk worden in toenemende mate op het vrijwilligerswerk gelegd. De scheidslijn tussen werktijd en privé-tijd vervaagt.⁷⁴ Samenvattend kan men zeggen dat het vrijwilligerswerk zowel *professionaliseert* als *individualiseert*.

Waar vrijwilligerswerk voorheen aan een meer strakke definitie onderhevig was, zie je anno nu veel meer mengvormen ontstaan. Je hebt bijvoorbeeld vrijwilligerswerk dat half betaald is, in de sociale activering is vrijwilligerswerk verplicht voor een specifieke groep uitkeringsgerechtigden, het vindt meer en meer plaats in informele, ad hoc georganiseerde verbanden en steeds meer mensen benadrukken dat zij vrijwilligerswerk doen omdat ze het leuk vinden, voor de sociale contacten, de CV of voor de persoonlijke ontwikkeling.

Veel informanten schrijven de vergrijzing dan ook gedeeltelijk op het conto van de organisaties zelf. Veel vergrijzende organisaties tonen zich inflexibel in hun beleidsvoering en sluiten niet aan bij de belevingswereld van jongeren. Ze gaan niet mee met moderne ontwikkelingen en komen jongeren niet tegemoet in hun wensen en verwachtingen. Derhalve zijn deze organisaties niet aantrekkelijk voor jongeren:

Deze organisaties hebben de vergrijzing gedeeltelijk aan zichzelf te danken. Sommige organisaties lijken jongeren bijna 'opgegeven' te hebben. Werknemers in het IVN hadden geen 'feeling' met de jeugd en konden hen dienstengevolge ook niet bereiken. Dit is nu langzaam aan het veranderen. Nog steeds echter is er binnen het IVN te weinig ondersteuning voor de jonge vrijwilligers. Ze worden eerder gezien als kostenpost dan als investering. In plaats van zich faciliterend op te stellen, zodat jongeren zelf projecten op kunnen zetten, voert het IVN vaak een stroperig, bureaucratisch en daardoor ontmoedigend beleid. Er is sprake van een PR-probleem: als organisatie slagen we er niet in aan jongeren te communiceren waar we precies mee bezig zijn. Daarvoor moet een culturomslag in de organisatie plaatsvinden, zodat een brug geslagen kan worden naar de belevingswereld van jongeren.⁷⁵

Anderzijds geven de informanten van sommige organisaties aan dat het dieptepunt met betrekking tot jongerenparticipatie overwonnen is door het beleid meer af te stemmen op de wensen en interesses van jongeren, en signaleren zij dat de participatie in een respons daarop

langzaam weer begint aan te trekken. In zijn algemeenheid blijkt dat het toenemende tekort aan jongeren optreedt als organisaties *niet* stevig ingrijpen.⁷⁶ Aandacht voor jongerenparticipatie is voor het goed functioneren van organisaties noodzakelijk voor de toekomst.

Het dieptepunt was in 2000. Sinds 2001 zijn we begonnen met het doorvoeren van veranderingen en begint het langzaam weer beter te gaan. In plaats van het traditionele, vrij serieuze en enigszins politieke zomerkamp bleek er veel meer behoefte te zijn aan kunst en cultuur, aan natuurbeleving en aan natuureducatie in de ruime zin.⁷⁷

Het inspelen op de behoeften, wensen en motivaties van de jongere generaties blijkt echter in het geheel niet makkelijk te zijn. Organisaties beginnen in te zien dat ze meer vraaggericht moeten gaan werken, maar deze omslag van aanbodgericht naar vraaggericht duurt vaak jaren. Men moet de doelgroepen opnieuw leren kennen. Het kennen van de doelgroep is niet alleen van belang voor het kunnen aansluiten bij de belevingswereld, maar ook voor het aansluiten bij de sociale netwerken van jongeren. Want juist het direct aanspreken in de eigen sociale omgeving blijkt effectief te zijn; bijna de helft is voor zijn vrijwillige inzet gevraagd door vrienden, kennissen of collega's.⁷⁸

De twee belangrijkste achtergronden bij de werving van vrijwilligers zijn de persoonlijke sociale netwerken en het onvermogen of de weerstand van mensen om nee te moeten zeggen. Persoonlijk aanspreken werkt dus nog altijd het beste. Jongeren bevinden zich over het algemeen minder in dat soort sociale verbanden wat de afstand tot vergrijzende organisaties vergroot. Voor die organisaties is aansluiten bij de leefwereld van jongeren daarom moeilijk, zij moeten een intergenerationele kloof overbruggen om jongeren te kunnen bereiken.⁷⁹

Ook het samenwerken tussen jongeren en ouderen gaat niet zonder problemen. Levenservaring, werkstijl, normen, waarden, verwachtingen en idealen schelen soms dermate van elkaar dat verschillen haast niet te overbruggen zijn:

Verschillen leveren conflicten op. Voor vrijwilligers geldt ook dat het vooral makkelijk en leuk moet zijn –ze hebben ook maar weinig tijd. Hierdoor wordt er veel herhaald, oude formules worden keer op keer uit de kast gehaald, en tradities worden in stand gehouden. De stap naar jongeren toe is dan erg groot, en misschien ook wel helemaal niet nodig. De verschillende stijlen van jong en oud passen gewoon niet bij elkaar; ieder moet gewoon zijn eigen ding doen. Je kunt je afvragen of het erg is dat zulke organisaties uitsterven.⁸⁰

Zoals bovenstaande informant zegt hoeven deze verschillen natuurlijk ook niet altijd overbrugd te worden. Sommige organisaties functioneren juist erg goed met een merendeel aan oudere vrijwilligers, omdat zij over het algemeen veel tijd, kennis en ervaring hebben. Aangezien natuur- en milieuorganisaties natuur en milieu in de

samenleving *representeren* is het echter wél van vitaal belang dat in ieder geval een gedeelte van deze organisaties voor jongeren toegankelijk en aantrekkelijk blijft. Anders is de kans groot dat natuur en milieu tot 'grijs gebied' verworden en jongeren verder van natuur en milieu vervreemden.

Experts over vervreemding

Het is nauwelijks verbazingwekkend dat jongeren in de hedendaagse 'informatiesamenleving' –gedomineerd door toegenomen mobiliteit, verstedelijking en vervuiling, virtuele communicatie en elektronische apparatuur, een commerciële cultuur en een bewerkte staat van voedsel– zich anders tot de natuur verhouden dan jongeren een aantal decennia geleden of in meer traditioneel georiënteerde samenlevingen. Hoewel er weinig harde cijfers zijn over de vermeende tanende betrokkenheid onder jongeren bij natuur en milieu, blijkt uit onderzoek van het SCP dat de populariteit van uitstapjes in de natuur in vergelijking met 1983 gedaald is: "Bos, heide, polder of watergebieden verloren veel regelmatige bezoekers, terwijl de beschermde natuurgebieden juist minder incidentele bezoekers trokken. Dat neemt niet weg dat bos en andere gebieden, samen met de attractiepunten, voor jongeren nog steeds gelden als de meest aantrekkelijke bestemmingen voor trips."⁸¹

Ook recentelijk onderzoek van Alterra wijst uit dat jongeren doorgaans weinig contact met natuur hebben. Gemiddeld zo'n één a twee keer per week of per maand, en dan vaak recreatienatuur zoals sportvelden of zwemmeertjes. Ook lijken er weinig signalen te zijn dat de liefde voor natuur thuis wordt meegegeven. Slechts 16% van de jongeren geeft aan dat hun familie wel eens gaat wandelen, natuurprogramma's kijkt of praat over de natuur. Meer dan de helft van de jongeren (55%) blijkt zelfs nooit naar natuurgebieden, parken, dieren- of botanische tuinen te gaan. Het *Centraal Bureau voor de Statistiek* (CBS) rapporteert vergelijkbare trends.⁸² Informanten bevestigen een afnemende belangstelling voor activiteiten binnen hun organisaties en sommigen koppelen dit aan een veranderende tijdsgeest:

Met betrekking tot de afname van betrokkenheid onder jongeren is er duidelijk sprake van een teruggang. In de jaren '70, toen milieu een 'hot item' was, zat de NJN op zijn top, met meer dan 2000 leden. Sindsdien is het langzaam afgebokkeld. De laatste jaren begint het weer een beetje aan te trekken; waarschijnlijk mede vanwege een aangepast beleid.⁸³

Er lijkt inderdaad sprake te zijn van een teruglopende belangstelling onder jongeren. Begin jaren '90 was er een milieuhype, ook qua politieke agenda, en die cultuur is veranderd, die interesse is wat verwaterd.⁸⁴

Het SCP constateert in het meer algemeen een zekere vermoeidheid en machteloosheid met betrekking tot milieuonderwerpen: het grootschalige karakter van milieuproblemen en het dilemma tussen

economie en milieu maakt het vinden van oplossingen niet eenvoudig. Zij constateren dan ook onomwonden: “De interesse in het milieu is tanend en de betrokkenheid bij milieuproblemen is verminderd. ... Men ziet niet hoe men individueel bij kan dragen aan de oplossing van problemen die veelal complex zijn en een internationale dimensie hebben.”⁸⁵ Tevens wordt in ditzelfde rapport geconstateerd dat een milieuvriendelijk standpunt niet langer het sociaal wenselijke standpunt wordt geacht, in tegenstelling tot voorheen. Standpunten over het milieu en argumenten voor de bescherming ervan worden afgewogen en beoordeeld op de gevolgen die ze hebben voor de economie.

Met betrekking tot kinderen en hun relatie tot natuur schetsen informanten een beeld van kinderen die vervreemd zijn van hun natuurlijke omgeving en oorsprong:

Kinderen, met name stadskinderen, zijn tegenwoordig ver verwijderd van de natuur, ze kennen het eten uit de grond niet en weten niet dat melk van de koe komt en niet uit de supermarkt. Het is van groot belang dat deze kinderen, die soms nog nooit in de natuur zijn geweest of zelfs een koe van dichtbij hebben gezien, kunnen zien hoe de natuur werkt en waar alles, inclusief de mens, vandaan komt. Het besef dat we onderdeel van de natuur zijn –ook al denken we dat we er los van kunnen staan– is essentieel voor onze psychische en fysieke gezondheid.⁸⁶

Het is schrikbarend om te merken hoe weinig kinderen weten over de natuur: ze kennen de namen van verschillende bomen, bloemen, planten en vogels niet en ze hebben zelfs niet eens echt een idee van waar hun eigen voedsel vandaan komt. Veel kinderen weten bijvoorbeeld niet hoe spinazie er uit ziet; ze kennen het alleen maar in de “diepvries à la crème” variant. En in plaats van buiten spelen gaan ze msn-en.⁸⁷

Ook jongeren hebben over het algemeen zeer weinig kennis van natuur, suggereren informanten en het eerder genoemde onderzoek van Alterra. Natuur lijkt voor veel jongeren een *achtergrond* van het leven te zijn –een *décor*– maar geen *onderdeel* van het leven.⁸⁸ Informanten merken echter *ook* op dat de potentiële interesse van zowel kinderen als jongeren juist erg groot is. Kinderen zijn over het algemeen gefascineerd door alles wat leeft en beweegt, groeit en ontwikkelt. Met name dieren zijn erg geliefd, maar ook bomen, planten en bloemen doen het goed. Volgens hen heeft de jeugd een sterke ontvankelijkheid voor de natuurlijke wereld, mits deze maar aangeboord en ‘gevoed’ wordt:

Kinderen zijn overigens wél heel nieuwsgierig en betrokken, ze willen heel graag dingen weten over de natuur. Maar het moet wel aangeboden worden. Kinderen lijken met name gefascineerd te zijn door alles waar ontwikkeling, verandering, beweging in zit. Zo had ik bijvoorbeeld kweekpakketjes besteld waarmee we de metamorfose van rups tot vlinder konden bestuderen. Dit vonden veel kinderen

fascinerend; elke dag opnieuw wilden ze weer zien of er iets veranderd was.⁸⁹

De studie van bijvoorbeeld één soort leidt op een gegeven moment tot het doorzien van het hele systeem waarin deze soort leeft, en dan wordt het pas echt interessant, dan ontstaat er vaak hart voor de natuur. En het is opvallend hoe makkelijk die fascinatie en verwondering voor de natuur bij jongeren op te wekken is, in vergelijking met oudere mensen. Zo'n "oh ja!" moment in de jeugd kan iemands leven beïnvloeden. Oudere mensen daarentegen hebben hun leven vaak al volledig ingericht, zijn niet meer zo op zoek, staan niet meer zo open.⁹⁰

Het natuur- en milieuonderwijs op scholen is vaak beperkt, en dit geldt zowel voor het voortgezet als het middelbaar onderwijs. Deze beperkingen liggen gedeeltelijk in de praktische en organisatorische sfeer. Volgens informanten wordt het natuur- en milieuonderwijs geplaagd door een gebrek aan tijd en geld, door de rompslomp van organisatie van excursies en een gebrek aan ecologische kennis en geschikte materialen. Ook de kerndoelen van het onderwijs werken soms beperkend: liefde voor de natuur laat zich niet makkelijk vertalen in concrete vaardigheden. De individuele betrokkenheid van de docent is van groot belang. Hoewel uit eerder onderzoek blijkt dat er sprake is van een algemeen positieve houding ten opzichte van natuur- en milieueducatie bij leerkrachten, hangt veel af van het eigen initiatief en organisatietalent.⁹¹

Voor het echt ontwikkelen van een relatie met de natuur is het natuur- en milieuonderwijs op school beperkt. Hier midden in de stad is dat ook heel moeilijk; er is helemaal niet zo veel groen. De meeste beperkingen hebben dan ook betrekking op tijd, ruimte en lesmateriaal, en natuurlijk de individuele betrokkenheid van de docent.⁹²

In het huidige onderwijs hebben we te maken met beperkingen binnen het docentenkorps. Zij zijn in hun lerarenopleiding vaak erg klassiek geschoold en hebben vaak niet echt de middelen om bij te dragen aan vernieuwing van het onderwijs. Zij houden vaak vast aan de onderwijsmethoden die ze kennen en geven daarmee geen impuls voor ontwikkeling.⁹³

Ook inhoudelijk kent het natuur- en milieuonderwijs beperkingen. Dit onderwijs is over het algemeen nog steeds bepaald door de tegenstellingen tussen natuurwetenschappen en sociale wetenschappen, natuurstudie en natuurbeleving, natuur en mens, en zelfs tussen natuur en milieu. Zo blijft natuur- en milieueducatie vaak beperkt tot biologie en aardrijkskunde en is er weinig tot geen aandacht voor *natuurbeleving*. De sociale, economische en maatschappelijke dimensies komen vaak niet aan bod, en voor de meer levensbeschouwelijke, filosofische en culturele kant van natuur is al helemaal geen aandacht.⁹⁴ Het feit dat milieu en natuur in het basisonderwijs apart worden aangeboden en apart in de

kerndoelen vermeld staan, draagt ook niet bij tot een samenhangend inzicht.

Natuur- en milieueducatie geïntegreerd in en met andere vakken in combinatie met projectonderwijs lijkt dan ook een kansrijke manier te zijn om leerlingen te bereiken.⁹⁵ *Leren voor Duurzaamheid* is een goed voorbeeld van een manier om de beperkingen van het gangbare onderwijs te overstijgen en creatief, vernieuwend en educatief onderwijs neer te zetten. In deze programma's wordt natuur- en milieueducatie op een meer *integrale* manier vormgegeven, door het in een bredere, maatschappelijke context te plaatsen. In deze projecten worden jongeren uitgedaagd in de praktijk, in samenwerking met diverse sociale actoren, inhoud te geven aan duurzaamheid en te werken met de potenties en problemen van de wrijving tussen natuur en samenleving, milieu en economie:

In deze projecten zit de milieuboodschap als een integraal onderdeel verpakt; het milieu zit er ingeweven als de normaalste zaak van de wereld. Er wordt gewerkt met een actueel, regionaal thema, in samenwerking met andere partners, zoals bijvoorbeeld de gemeente of het bedrijfsleven. Leerlingen krijgen realistische opdrachten die praktisch uitgevoerd moeten worden en leren daardoor veel over hoe de wereld werkt. Ze worden aangesproken op hun kwaliteiten, moeten verantwoordelijkheid nemen en creatief zijn. Dan blijft onderwijs niet zweven, maar is er voeling met de wereld, met de maatschappij.⁹⁶

Deze ontwikkelingen passen ook heel goed binnen ontwikkelingen zoals die (met name) in het (voortgezet) onderwijs gaande zijn. Jongeren worden steeds meer centraal gesteld: het gaat om zelfstandig leren met eigen verantwoordelijkheid, eigen inbreng, vanuit de eigen bewogenheid. De aandacht verschuift van het reproduceren van kennis naar het zelf nadenken, zelf keuzes maken en zelf de eigen interesses ontwikkelen:

In een recentelijk rapport van het ministerie van onderwijs ('Koers VO') wordt steeds meer de nadruk gelegd op dat de leerling centraal moet komen te staan: "De leerling moet worden geboeid en de school moet worden ontketend." Er is steeds meer aandacht voor de leerling en zijn persoonlijke interesses, keuzes, kwaliteiten en motivaties; het gaat erom dat jongeren zichzelf zo goed mogelijk kunnen ontplooien en dat ze naar eigen interesse en inzicht kunnen inspelen op de maatschappij waarin ze zich bevinden.⁹⁷

Naast het natuur- en milieuonderwijs op scholen wordt de invloed van ouders van groot belang geacht voor het ontwikkelen van een relatie met de natuur. De informanten onderwijs geven aan niet de indruk te hebben dat veel ouders tijd en aandacht aan de natuur besteden of er vaak met de kinderen op uit trekken. Wel wordt opgemerkt dat milieubewust opgevoede kinderen zich vaak merkbaar meer betrokken voelen bij natuur en milieu dan hun leeftijdsgenoten. Dit blijkt ook uit

eerder kwalitatief onderzoek waarin zowel kinderen als ouders en docenten uitgebreid geïnterviewd zijn. Dit onderzoek rapporteert bij milieubewust opgevoede kinderen enerzijds “hun positieve gevoelens en hun betrokkenheid bij natuur en anderzijds zien we dat als het om milieuproblemen gaat deze kinderen somberder zijn dan de kinderen waar thuis minder nadruk wordt gelegd op natuur en milieu.”⁹⁸

Ik heb de indruk dat ouders er over het algemeen weinig met hun kinderen op uit trekken, en hun kinderen weinig inzicht en kennis meegeven omtrent de rol en betekenis van natuur. Het leeft niet bij de ouders. We merken overigens duidelijk dat sommige kinderen wél heel milieubewust zijn. Dat komt dan duidelijk uit hun opvoeding voort; zij krijgen dat mee.⁹⁹

Volgens veel informanten hebben natuur en milieu een slecht imago onder jongeren. Het wordt verbonden aan ‘geitenwollensokkentypjes,’ het is niet ‘cool,’ niet ‘hip.’ Ook dit wordt gestaafd door eerder onderzoek: jongeren blijken hun belangstelling voor natuur te verstoppen, omdat het niet hoog staat aangeschreven in de jeugdcultuur.¹⁰⁰ Uit jongerenpanels over leefbaarheid en milieu blijkt ongeveer hetzelfde: “Bezig zijn met het milieu is volgens de deelnemers iets dat vooral bij de ‘alto’s’ past. Om leefbaarheid en milieu aantrekkelijk te maken, mogen activiteiten beslist geen alto-imago hebben.”¹⁰¹ De werkgroep duurzame ontwikkeling van de Nationale Jeugdraad is met deze thematiek aan de slag gegaan:

Het milieu lijdt echt onder een slecht imago –het is niet ‘cool’, niet hip. Daarom heb ik op een aantal sites de oproep *Vind jij natuur en milieu ook zo stoffig?* geplaatst en daar is vrij goed op gereageerd. Ik was op zoek naar een type jongere dat niet aan het stereotype ‘geitenwollensokken’ beeld voldeed, om een andere input te krijgen en het op een andere manier te gaan presenteren, het allemaal hipper en aantrekkelijker te maken –ontstoffing.¹⁰²

De communicatie naar jongeren toe en de associaties die termen als natuur en milieu oproepen zijn wellicht cruciaal voor de openheid van jongeren ten opzichte van natuur en milieu. Ook merkt bijvoorbeeld de *Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie* (NJNI) dat wat zij jongeren aanbieden niet altijd afgestemd is op de behoeften van jongeren, waardoor deze ‘potentieel geïnteresseerden’ wellicht voortijdig afhaken:

De NJNI is van huis uit heel erg gericht op natuurstudie, soortenkennis en identificatie. Veel jongeren komen hier met “ik wil iets met de natuur” terwijl ze eigenlijk geen idee hebben van wat natuur eigenlijk is. Als ze dan terecht komen tussen mensen die heel specialistisch met natuur bezig zijn voelen ze zich soms niet begrepen. Het valt dan ook op dat vrij veel jongeren één kamp komen doen en je ze vervolgens nooit meer terug ziet. Dat is jammer; daar zouden we wellicht meer uit kunnen halen. De vraag is dus of jongeren niet geïnteresseerd zijn of dat ze gewoon iets anders willen dan wat wij aanbieden.¹⁰³

Experts over de verhouding en gevolgen van deze trends

De door het ministerie van LNV gestelde hypothese suggereert dat de vergrijzing in de natuur- en milieusector een *gevolg* is van een afnemende betrokkenheid bij natuur en milieu onder jongeren. Uit de interviews met de organisatie-informanten blijkt echter óók het tegenovergestelde: doordat organisaties vergrijzen krijgen natuur en milieu in het algemeen, en natuur- en milieuorganisaties in het bijzonder, een grijs, oubollig en ‘geitenwollensokken’ imago. Deze twee trends lijken dus vrij direct met elkaar samen te hangen en elkaar *wederzijds* te beïnvloeden: de vergrijzing in organisaties is niet alleen een gevolg van een afnemende betrokkenheid onder jongeren, maar ook een *oorzaak*. Met hun grijze imago zijn deze organisaties over het algemeen niet erg aantrekkelijk voor jongeren, wat negatieve associaties met natuurbehoud en milieuverantwoordelijkheid oplevert. Vergrijzing leidt dan niet alleen tot meer vergrijzing, maar ook tot vervreemding. Jongeren voelen zich niet verbonden met de door de organisaties gestelde doelen en nagestreefde waarden, en verwijderen zich daarmee verder van natuur en milieu, en de manieren waarop dat in de samenleving gewaardeerd en behouden wordt:

Wellicht dragen sommige organisaties zelf wel bij aan het slechte imago. Bij sommige jongeren moet je gewoon echt niet aankomen met kringlooppapier en eko-voedsel; daar zijn ze allergisch voor, dat schrikt ze af. En dan kan het zo zijn dat je er voor moet kiezen om wat minder duurzame middelen te gebruiken om toch je doel te bereiken.¹⁰⁴

Natuur- en milieuorganisaties zijn heel goed in het insluiten van hun leden, waardoor zij kunnen rekenen op een betrouwbaar ledenbestand. Dit insluiten heeft echter ook een bepaalde uitsluiting tot gevolg, omdat er duidelijk op een bepaalde groep, met bepaalde interesses, overtuigingen, een bepaald sociaal milieu, et cetera gemikt wordt. De vergrijzing waar dergelijke organisaties zich tegenwoordig mee geconfronteerd zien heeft dus ook te maken met deze uitsluiting; zij weten niet hoe aan te sluiten bij de leefwereld van jongeren.¹⁰⁵

Hieruit blijkt ook dat jongeren zich wellicht niet kunnen vinden in het gedachtegoed van waaruit verschillende organisaties vertrekken. Zij voelen zich niet aangesproken als onderdeel van de groep waar natuur- en milieuorganisaties doorgaans op georiënteerd zijn. Ook blijkt uit eerder onderzoek dat jongeren zich overvoerd voelen met informatie over milieuproblemen en dat ze een hekel hebben aan morele lesjes of het nadrukkelijke aansturen op gedragsverandering. Tegelijkertijd geven zij aan *discussies* over milieuproblemen erg boeiend te vinden en zakelijke, actueel relevante informatie over milieuproblemen te waarderen.¹⁰⁶ De associatie van de milieubeweging met een enigszins moralistische ideologie en / of de afwijzing van met name economische belangen en overwegingen lijken niet bij te dragen aan de betrokkenheid van jongeren

bij natuur en milieu. Waar de milieubeweging voorheen bekend stond als goed georganiseerd, vernieuwend en progressief, is het volgens sommigen een vrij conservatieve beweging geworden. Zoals onderstaande informanten verwoordden opereren natuur- en milieuorganisaties vaak vanuit een visie waarin mens en natuur en het subjectieve en het objectieve gepolariseerd worden –hetzelfde scheidingsdenken dat door milieufilosofen vaak is aangewezen als de wortel van de milieuproblematiek!¹⁰⁷

In natuur- en milieuorganisaties wordt vaak vrij beperkt gedacht over natuur en natuurbehoud. Er wordt dan gestreefd aantastingen van buitenaf –de mens– weg te houden. Wat we als mensen doen is helemaal fout in deze visie. Maar mensen zijn nog steeds onderdeel van de natuur. Natuur krijgt dan ook meer identiteit: het is iets waar we als mensen deel van uit maken, waar we binding mee hebben, waar we verantwoordelijkheid voor nemen (“ownership”). Vanuit ecologisch perspectief is Nederland misschien een ramp, maar je zou ook kunnen benadrukken hoe interessant en uniek Nederland is in de manier waarop mens en natuur met en naast elkaar bestaan –een uitdaging die in de wereld steeds relevanter wordt.¹⁰⁸

Binnen de NJN bestaan discussies over de waarde van *natuurstudie* en *natuurbeleving*. Er is ook niet veel aandacht voor een meer filosofische reflectie op natuur of voor vraagstukken over hoe in verschillende culturen mens en natuur zich tot elkaar verhouden. Het natuurwereldje is ook eigenlijk best wel klein: mensen komen elkaar overal weer tegen en sturen elkaar qua visie dezelfde kant op. Natuurbeleving zou een manier kunnen zijn om dit te verbreden, en daarmee natuur toegankelijker en herkenbaarder te maken voor mensen.¹⁰⁹

Een meer integrale, omvattende visie waar hedendaagse jongeren zich in kunnen vinden is dus van groot belang. Ook voor de onderlinge samenwerking tussen verschillende organisaties is een meer omvattende visie essentieel. Nederland kent van oudsher een grote pluriformiteit binnen de natuurbeschermings- en milieubeweging. En hoewel deze pluriformiteit een aantal grote voordelen heeft –zoals het versterken van het publieke draagvlak en een brede variatie in strategieën en visies– vraagt het tevens om afstemming en samenwerking. Uit onderzoek van het SCP blijkt dat organisaties in 1985 de grote variëteit aan ideologische oriëntaties en strategieën als oorzaak van onderlinge wedijver zagen, waar men in 1996 elkaar vooral beconcurrereert op financieel vlak.¹¹⁰ Zowel het gebrek aan als het belang van onderlinge samenwerking wordt dan ook door veel informanten geuit:

Een meer omvattende visie geeft organisaties ook ruimte hun doelstellingen op een wat abstracter niveau te bekijken en formuleren, wat van groot belang is voor de onderlinge *samenwerking*. Daar is op het moment erg weinig aandacht voor. Het IVN is druk met projecten binnenhalen en met beleidstrends volgen en verliest het hogere doel soms uit het oog. Om de trend van afnemende interesse en vergrijzing

te keren is deze samenwerking echter van groot belang. Middels samenwerking kunnen organisaties van elkaars krachten profiteren en elkaars zwaktes aanvullen. Het vraagt echter wel dat cultuurverschillen tussen verschillende organisaties overbrugd en de krachten van de “marktwerking” overwonnen worden. Er is dus bereidheid en een gemeenschappelijke visie nodig.¹¹¹

Over de mogelijke gevolgen van deze twee elkaar versterkende trends –deze vicieuze cirkel– laten de informanten zich niet uit; dit is een ‘non-optie’. De gevolgen zullen desastreus zijn; “extinctie” grapt een informant, ook al is dat duidelijk niet alleen maar grappig bedoeld. Als jongeren daadwerkelijk hun betrokkenheid bij natuur en milieu verliezen en vervreemd raken van de oorsprong en essentie van het leven, zullen niet alleen natuur- en milieuorganisaties vergrijzen en uiteindelijk ‘uitsterven’, maar is ook het voortbestaan van de mensheid in gevaar. Over het belang van deze kwestie zijn alle informanten het dan ook eens: jongeren zijn de toekomstige beleidsmakers en kiezers, producenten en consumenten, professionals en vrijwilligers. Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst...

Experts over beleidsmatige anticipatie in het onderwijs

Natuur- en milieueducatie is een van die vakgebieden die de laatste twintig jaar een sterke ontwikkeling hebben doorgemaakt in het denken over didactische werkvormen: een tekst lezen en reproductievragen maken heeft plaats gemaakt voor het zelf doen van onderzoek. Op veel scholen is nog behoorlijk wat werk te verzetten, maar de opkomst van deze nieuwe visie is overduidelijk.¹¹² Een docent basisonderwijs illustreert en beschrijft deze ontwikkeling evenals de randvoorwaarden om het in praktijk te kunnen brengen:

Ga met de kinderen naar buiten en laat ze een boom bekijken, bestuderen, natekenen. Of maak een afspraak met de boer, doe een grondonderzoek. Ik denk dus ook dat er nog veel meer uit de natuur te halen valt. Een stukje bewondering oproepen is daarbij van belang. En daarvoor is ondersteuning, zoals vanuit het Milieu Educatie Centrum (MEC), van groot belang. Dat duwtje in de rug is nodig. Een draaiboek, een concreet plan, zodat leerkrachten het vorm kunnen geven. Ik heb ook wel het idee dat het onderwijs zich steeds meer die kant op begeeft, van het zelf praktisch ervaren en ontdekken, en ik denk dat dat heel goed is. Ik denk ook dat leraren tegenwoordig meer willen en durven; en er mag ook meer.¹¹³

Een aantal organisatorische, logistieke en managementmatige zaken staan een doorbraak van deze ontwikkeling echter nog in de weg. In de regio Nijmegen is een opmerkelijk initiatief tot stand gekomen doordat de schooladviesdienst, het plaatselijk MEC en lokale natuur- en milieuorganisaties de handen ineengeslagen hebben, resulterend in een geïntegreerde aanpak, *Natuur Nabij* genaamd. Het doel van deze aanpak is scholen ondersteuning te bieden in het praktisch, zintuiglijk en

zelfonderzoekend maken van hun natuur- en milieuonderwijs, in een doorgaande leerlijn en met een structurele inbedding in het rooster.¹¹⁴ Door aanbod en vraag nauwkeurig op elkaar af te stemmen –aansluitend op de behoeften, spankracht en methodes van scholen en de wensen en mogelijkheden van organisaties– wordt het onderwijs “niet meer, maar beter.” Het MEC werpt zich dus op als *intermediair* tussen organisaties en scholen en werkt *overkoepelend* in plaats van uitvoerend:

Scholen wordt werk uit handen genomen door afgestemd op hun lesprogramma's en leerdoelstellingen met een interessant aanbod te komen, variërend van leskisten tot excursies. In plaats van het theoretische leren ligt de nadruk op het praktische ervaren en leren. Deze aanpak is succesvol gebleken. Hoewel Nederland stikt van de organisaties met bevlogen en bekwame mensen, kunnen zij de weg naar de afnemers van hun aanbod vaak niet vinden. De afname van hun producten is de afgelopen jaren dan ook verdriedubbeld. En door scholen het aanbod van plaatselijke organisaties te bezorgen worden de bezwaren om met de kinderen de natuur in te gaan en iets te doen wat verder gaat dan 'verkapt taalonderwijs' overwonnen.¹¹⁵

Op deze manier vinden lokale natuur- en milieuorganisaties afnemers voor hun aanbod, krijgen zij de kans zich te profileren onder de opgroeiende generaties en genieten zij de onbevangen en frisse impuls van de jeugd. Scholen krijgen op maat natuur- en milieuonderwijs aangeleverd. Kinderen krijgen de kans de natuur in eigen ervaring te beleven, de eigen regio te ontdekken, en de oorzaken, gevolgen en oplossingen voor milieuproblemen met eigen ogen te zien. Deze aanpak heeft dan ook landelijk navolging gevonden.¹¹⁶

Uit eerder onderzoek blijkt dat vergelijkbare ontwikkelingen in het hele NME-werkveld gaande zijn. Algemene trend is een professionalisering van de werkwijze, een inhoudelijke verandering naar een bredere thematiek en meer samenwerking. De grotere lokale NME-organisaties rapporteren dat zij geleidelijke aan overstappen van uitvoerend naar overkoepelend en ondersteunend werken. Mede doordat organisaties vaak in hun subsidies gekort zijn wordt er meer vraag- en marktgericht gewerkt en groeit het inzicht in maatschappelijke behoeften en processen.¹¹⁷

Het programma *Leren voor Duurzaamheid* ligt in het verlengde van deze ontwikkelingen. Ten eerste is er sprake van een inhoudelijke verbreding: met het begrip duurzaamheid wordt verwezen naar zowel ecologische als economische en sociale aspecten. Ten tweede is het concept *sociaal leren* geïntroduceerd, waarmee beoogd wordt “met diverse sociale actoren (individuen, organisaties, bedrijven, overheden) in de praktijk leren inhoud te geven aan duurzaamheid.”¹¹⁸ Dit impliceert een andere missie (mensen betrekken bij beleidsvorming inzake duurzaamheid), een andere benadering van de doelgroep (als actoren die beleid kunnen beïnvloeden) en andere leerprocessen en dito kwaliteiten van de medewerkers (gericht op het leren inhoud geven aan

duurzaamheid in plaats van het leren voor duurzaamheid). Hoewel deze concepten appelleren aan een meer *integrale* benadering van natuur- en milieueducatie, blijkt uit de discussies dat de invulling van deze begrippen vaak nog beperkt is.

Zo wordt, met name in pedagogische kring, de invulling van het begrip duurzaamheid uitsluitend in termen van ecologische, economische en sociale dimensies bekritiseerd. Het veel bediscussieerde onderscheid tussen instrumenteel en emancipatoir leren hangt hier direct mee samen. Educatie mag volgens sommigen nooit verworden tot een *instrument* voor het realiseren van een bepaald extern doel, zoals bijvoorbeeld duurzaamheid. *Emancipatoir leren* daarentegen is juist gericht op het ontwikkelen van normen, waarden, attitudes, perspectieven en doelen en beoogt daarmee een kritische reflectie op het culturele en ideologische karakter van het denken en handelen met betrekking tot duurzaamheid.¹¹⁹ Bij een meer volledige benadering van natuur- en milieueducatie zal naast de ecologische en de sociaal-economische dimensie dus ook de *cultureel-ideologische* en de *intentionele dimensie* aan bod moeten komen, door middel van werkvormen waarin ruimte is voor zowel instrumenteel als emancipatoir leren. Deze dimensies hebben betrekking op culturele en individuele visies op, beleving van en houding met betrekking tot natuur, milieu en duurzaamheid (zie Bijlage IV).

Ik heb toch het idee dat jongeren vooral de echte wereld willen zien. En ze willen ook bijdragen aan iets. Het gaat dan dus om het stimuleren van de eigen vragen, de eigen keuzes en de eigen argumentatie. En als we het dan hebben over vergrijzing: van het wijzende vingertje moeten we écht af. Vertellen wat goed is en wat slecht is, en de criteria daarvoor als vaststaande waarheden presenteren, daar hebben jongeren geen boodschap aan. En hoewel het NME-veld wat dat betreft wel aan het veranderen is, gaat dat naar mijn gevoel tergend langzaam. Je moet je kunnen inleven in de jongere die begaan is met z'n mobiel, die wil stappen, die bezig is een plek te veroveren in de maatschappij.¹²⁰

Naast de professionalisering, maatschappelijke inbedding en inhoudelijke verbreding van het natuur- en milieuonderwijs, lijken ook opvattingen over kennis en kennisverwerving dus aan verandering onderhevig. Er lijkt een verschuiving op te treden waarbij niet alleen rationeel-empirische kennis over de wereld buiten de mens van belang wordt geacht, maar ook, of misschien wel juist, kennis over de innerlijke belevingswereld en de relatie daarvan tot de omringende wereld. Niet alleen de objectieve waarneming van wat er buiten leeft, maar ook de subjectieve ervaring van wat er van binnen leeft. Zo rapporteren sommige organisaties een verandering in aanpak, waarbij de nadruk verschuift van het doen van onderzoek naar beleving en waardeontwikkeling.¹²¹ Ook het belang van *natuurbeleving* –van directe, potentieel openbarende en onvergetelijke, ervaringen– wordt alom erkend.

Aangezien ouders deze taak niet op zich lijken te nemen en deze ervaringen steeds minder vanzelfsprekend en toegankelijk worden ten gevolge van de toenemende urbanisatie, lijkt het van belang dat het onderwijs hier op in speelt. Praktisch gezien brengt dit echter een aantal moeilijkheden met zich mee, zoals de zeldzaamheid van ruige natuur in Nederland en de (daarmee samenhangende) rompslomp van organisatie van vervoer en excursies. Daarnaast wordt de regelgeving op dit gebied bekritiseerd: in Nederland mag zoveel niet dat de mogelijkheden om de ruigere en spannendere kanten van natuur te ervaren beperkt zijn. Deze avontuurlijke dimensie van natuurbeleving is met name voor jongeren erg belangrijk –het spreekt tot de verbeelding en werkt verzachtend met betrekking tot eventuele ‘geitenwollensokken’ associaties. Ook wordt de schooltuin of moestuin genoemd als mogelijkheid om het natuur- en milieuonderwijs concreter en belevingsgerichter te maken.

Daarnaast wordt het belang van milieuzorg op school genoemd. Milieuzorg op school biedt leerlingen in diverse opzichten de mogelijkheid om wat bij natuur- en milieueducatie geleerd wordt daadwerkelijk in de praktijk te brengen, en sluit daarmee aan op de eerder genoemde ontwikkelingen van maatschappelijke inbedding, verbreding en het concreter maken van het onderwijs. Uit eerder onderzoek blijkt ook dat er onder schoolleiders een breed draagvlak bestaat voor een gestructureerde invoering van milieuzorg op scholen.¹²²

Een ander voordeel van een dergelijke aanpak is dat deze invloed –die het goed aanleren van levenslange gewoonten bevordert– potentieel ‘doorsijpelt’ naar de ouders van de kinderen. Zoals één informant het uitdrukte, “kinderen voeden de ouders op.” Ook andere informanten uiten ideeën over hoe ouders het beste bereikt kunnen worden, bijvoorbeeld door de kinderen natuuropdrachten mee naar huis te geven of door thema-avonden te organiseren:

Als je ouders wil bereiken kun je dat waarschijnlijk het beste via het kind spelen. Zo geven wij de kinderen wel eens opdrachten mee naar huis waardoor ouders gedwongen zijn met hun kinderen de natuur in te gaan, omdat kinderen bijvoorbeeld blaadjes moeten zoeken.¹²³

Wat bijvoorbeeld zou kunnen is het organiseren van thema-avonden voor de ouders om ze te informeren over natuur en milieu. Zulke avonden worden nu bijvoorbeeld gegeven op het gebied van puberteit, met als doel om ouders daar pedagogisch in te kunnen ondersteunen. Dus daar zou je wel iets mee kunnen, maar dat wordt nu niet gedaan.¹²⁴

Experts over beleidsmatige anticipatie in organisaties

Aangezien het stoffige en alternatieve imago van natuur- en milieu(organisaties) door velen als dé grote boosdoener is aangewezen, worden oplossingen vaak in de richting van imagooverandering en het anders inpakken van de boodschap gezocht. Jongeren Milieu Aktief, de jongerenafdeling van Milieudefensie, toont zich hier zeer bedreven in,

zoals ook een bezoekje aan de website duidelijk maakt. De informant van JMA aan het woord:

De boodschap moet anders ingepakt worden: geen abstract groot verhaal, maar een concrete duidelijke boodschap die betrekking heeft op de leefwereld van de jongeren. Het mag ook vooral niet te moeilijk zijn. En er moet een duidelijk handelingsperspectief aan verbonden kunnen worden –wat kun je er zelf aan doen. De communicatie naar jongere toe moet concreter, vrolijker, speelser. Een term als “het milieu” is eigenlijk al te vaag. Er zijn sterke beelden nodig die de jongeren duidelijk kunnen maken waar het over gaat en die kunnen concurreren met al die andere massa’s beelden en boodschappen waar jongeren aan blootgesteld worden. Creativiteit en originaliteit is van groot belang: jongeren willen verrast worden. Ludieke acties vinden ze leuk. Ook de nieuwe kanalen zijn belangrijk, met name het internet. Ook het inschakelen van populaire figuren is slim.¹²⁵

Tevens blijkt uit de interviews dat een breder, meer omvattend perspectief op mens en samenleving, natuur en milieu, noodzakelijk is, wil de hedendaagse jongere zich aangesproken voelen door de waarden en doelen van verschillende organisaties. Hoewel informanten de nadruk leggen op het imago en de *vorm* van de boodschap, vertegenwoordigt en belichaamt de vorm wel degelijk een daaraan ten grondslag liggende ideologie of visie. Jongeren, in het midden van een zoektocht naar hun eigen plek in de maatschappij, lijken zich over het algemeen niet aangesproken te voelen tot een beweging die bepaalde aspecten van diezelfde maatschappij afwijst. Zo bestond in de jaren zeventig en tachtig in het algemeen het idee dat milieubescherming altijd ten koste zou gaan van de economie en vice versa.

Geleidelijk aan is er steeds meer samenwerking en overleg met het bedrijfsleven ontstaan en heeft een nieuwe benadering –ook wel *ecological modernization* genoemd– zijn intrede gedaan. Dit nieuwe gezichtspunt draait niet langer om de keuze voor óf het milieu óf de economie, maar maakt milieu en economie juist onlosmakelijk met elkaar verbonden: een goed draaiende en gezonde economie is alleen dan mogelijk als het milieu ook gezond is. Ondanks deze ontwikkelingen is het bedrijfsleven voor het grootste deel van de milieubeweging nog steeds de grootste opponent.¹²⁶ Uit de woorden van de informant van de Nationale Jeugdraad blijkt echter dat milieu en economie (of natuur en moderne samenleving) verenigbaar moeten zijn en dat de polarisering tussen beiden jongeren voor een moeilijke keuze stelt, die wel eens nadelig voor het milieu zou kunnen uitpakken:

Als je iets aan deze trend wil doen is het van belang dat leuke, charismatische mensen zich er voor inzetten, en dat de gebruikte methoden daarop aansluiten. Het moet aantrekkelijk, leuk en vlot gemaakt worden. Je kan bijvoorbeeld ook denken aan een zakenman die bezig is met duurzaam ondernemen. Een succesvol persoon die het gemaakt heeft in de maatschappij, en die op scholen komt vertellen over duurzaam ondernemen. Dan wordt duurzaamheid opeens in een heel

ander daglicht geplaatst, dan wordt het met heel andere zaken geassocieerd.¹²⁷

Deze *verbreding* en *vermaatschappelijking* van het perspectief op natuur en milieu spreekt ook uit de ervaringen van IVN-Jong. Zij hebben goede resultaten geboekt met het veranderen van hun insteek en het meer inspelen op de wensen en interessen van hedendaagse jongeren. Hierin lijkt een verschuiving te zijn van exclusieve natuur naar de relatie tussen natuur en cultuur, van objectieve natuurstudie naar persoonlijke natuurbeleving, van soortenidentificatie naar het zien van onderlinge samenhangen. Ook lijkt een meer filosofische reflectie op natuur en de mens-natuurrelatie een grotere rol te gaan spelen, mits deze realiteitswaarde en een groot hier-en-nu-gehalte heeft:

Omdat we merkten dat de behoeften van jongeren veranderd waren zijn we begonnen met het opzetten van meer kunst- en cultuurgerichte festivals met een natuurlijke omgeving als decor, en met *verhalend programmeren*, waarin een thema als een rode draad door het hele kamp heen geweven zit. Ook hebben we inspiratie gevonden in het uit de VS overgewaaid *Earth Education*, waarin de zintuiglijke en avontuurlijke beleving van natuur centraal staat. Er is dus meer nadruk ontstaan op de praktische natuurbeleving, de *modder tussen je tenen* benadering: buiten slapen, zelf een vuur maken zonder lucifers, survivalachtige tochten, en dat vinden jongeren “cool.” Het educatieve element is veel spontaner en vindt plaats op de plek zelf, naar aanleiding van de ervaringen van deelnemers. Deze educatie is ook meer gericht op het zien van onderlinge samenhangen dan het identificeren van verschillende soorten. Het praktisch beheren van natuur leidt tot vragen over de mens-natuurrelatie: wat is wel / geen natuur, wat is zinvol onderhoud, in hoeverre ingrijpen, et cetera. Er is duidelijk behoefte aan een meer filosofisch / levensbeschouwelijk perspectief op natuur, maar het moet wel tastbaar blijven, in direct contact staan met waar jongeren mee bezig zijn en wat ze beleven.¹²⁸

Ook vanuit een meer pragmatisch perspectief is oriëntatie en reflectie op de houding en visie ten opzichte van natuur van groot belang. Gezien de complexiteit, multi-dimensionaliteit en controversialiteit van milieuvraagstukken is het bieden van alleen een handelingsperspectief onvoldoende. Er is nu eenmaal geen eenduidig pad naar een oplossing voor de milieuproblematiek. Het stimuleren van de eigen kritische reflectie, betrokkenheid en competentie is daarom van groot belang. Daarnaast draagt het eenzijdig benadrukken van handelingsperspectieven het gevaar in zich als moralistisch ervaren te worden –iets waar jongeren een hekel aan hebben: “Jongeren zijn wars van communicatie die hen vertelt wat ze moeten doen. ‘Dat maak ik zelf wel uit’, reageren veel jongeren als iemand hen zegt dat ze goed met het milieu moeten omgaan of minder alcohol moeten drinken.”¹²⁹ Tegelijkertijd spreekt voor jongeren een houding die getuigt van ‘niet praten maar doen’ tot de verbeelding; een voorlichtingscampagne over roken, sport of

milieu spreekt meer aan zodra er een duidelijk handelingsperspectief aan wordt verbonden.¹³⁰

Ook meer specifiek met betrekking tot vrijwilligerswerk hebben de informanten ideeën over hoe op de huidige problemen gereageerd moet worden. Deze komen grotendeels overeen met de uitgangspunten van de *Facetvol Formule*, die voortkwam uit uitgebreid onderzoek naar jongerenparticipatie in Engeland. Uit dit project blijkt dat, wil vrijwilligerswerk 'cool' zijn, het aan de volgende criteria moet voldoen: Flexibel, Aansprekend, Concurrerend, Ervaringen, Toegankelijk, Variatie, Organisatie en Lachen.¹³¹ Flexibel werk en flexibele werktijden zijn volgens dit onderzoek topprioriteit nummer één. Daarnaast is het belangrijk dat activiteiten laagdrempelig en vrijblijvend zijn –eventueel als opstap voor vast werk. Dit beeld wordt door uitspraken van informanten bevestigd:

Omdat de hedendaags vrijwilliger vaak niet voor langere tijd gebonden wil zijn, kan de drempel verlaagd worden door eenmalige, korte klussen aan te bieden. Wij spreken dan van *knippen en delen*; het vrijwilligerswerk moet verdeeld worden in continue (bestuurs)functies en losse klussen. Nadelen zijn dat huidige besturen wordt gevraagd zich anders te gaan organiseren, meer mensen aan zich te binden die hetzelfde werk doen, en diversiteit binnen de groep te tolereren, wat managementmatig lastige vraagstukken met zich meebrengt.¹³²

Daarnaast moet vrijwilligerswerk aansprekend zijn –met eigentijdse en aansprekende doelen en methoden. Aan vrijwilligerswerk kleeft voor veel jongeren een oubollige sfeer van betutteling en kneuterigheid; dat je als vrijwilliger ook op hele trendy terreinen kan werken beseffen zij dan ook niet. Daarnaast zijn jongeren sterk gericht op het opdoen van nieuwe ervaringen waar ze wat aan hebben. Ze willen hun horizon verbreden en iets op hun CV kunnen zetten. Paradoxaal genoeg kan de gerichtheid van jongeren op zichzelf en op zelfontplooiing ook juist een goede ingang zijn voor vrijwilligerswerk:

De puberteit is bij uitstek de leeftijd waarin jongeren hun identiteit verkrijgen en op zoek zijn naar hun plek in de maatschappij. In hun vrije tijd is deze leeftijdsgroep vooral bezig met zelfontplooiing. En ondanks dat ze dus veel met zichzelf bezig zijn, gebeurt dat in de context van het grotere geheel –de jeugdcultuur, maar ook de samenleving. In dat opzicht biedt deze levensfase dan ook juist een ingang voor betrokkenheid bij maatschappelijke vraagstukken. Het is een heel bewogen groep, maar het is een groep die niet spontaan naar insprekavonden komt of op organisaties afstapt. Naar jongeren moet je toe. Je moet ze iets aanbieden.¹³³

Omdat vrijwilligerswerk moet concurreren met andere vrijetijdsbestedingen is het inbouwen van stimulansen en beloningen slim. Vrijwilligersorganisaties kunnen jongeren getuigschriften geven of

de portfolio-ontwikkeling ondersteunen. Ook wordt er vaker gesproken over het honoreren van vrijwilligerswerk in de vorm van studiepunten.¹³⁴

De kunst is hoe je jongeren in kan zetten bij klussen *op maat*. Een voorbeeld is de grijze vereniging waarin niemand geïnteresseerd is om de website bij te houden, terwijl jongeren dat soort dingen leuk vinden en goed kunnen. Dit soort klussen kunnen ook dienen als introductie tot de organisatie, waarmee organisaties bekendheid en draagvlak kunnen creëren.¹³⁵

Daarnaast is de manier waarop de organisatie georganiseerd is van groot belang: een bureaucratische setting werkt dodelijk op het enthousiasme van jongeren. Een organisatie moet zowel efficiënt als informeel zijn. Ook vragen jongeren veel variatie, zowel in het activiteitenaanbod als in de mate van betrokkenheid en verantwoordelijkheid.¹³⁶

Projecten waarin jongeren hun eigen ideeën kwijt kunnen zijn nodig. Jongeren kunnen en willen veel zelf, dus moet het creatief en met eigen verantwoording worden ingevuld. Niet te veel stramien; dat werkt ontmoedigend. Hoewel de moderne vrijwilliger niet bereid is zich voor lang te binden –nadelig voor de continuïteit van organisaties– zorgt het ook voor een continue creatieve impuls, mits goed vormgegeven, en verstoffen organisaties niet zo snel.¹³⁷

En natuurlijk moet er gelachen kunnen worden. Mede daarom is het als ‘grijze’ organisatie vooral slim jongeren in teams aan te trekken, zoals onderstaande informant uitlegt:

Ook kunnen organisaties allianties vormen met andere organisaties voor het vinden / creëren van vindplaatsen van jongeren, in plaats van te verwachten dat jongeren wel naar hen toe komen. Jongeren zijn ook goed te bereiken door hen direct aan te spreken in de verbanden waar ze al in zitten –onderwijs, jongerenclubs, de kerk– en met name voor ‘grijze’ organisaties is het beter jongeren niet individueel binnen te halen maar in teams.¹³⁸

Zoals bovenstaande informant stelt is het vormen van allianties en het bevorderen van de onderlinge afstemming, organisatie en samenwerking tussen verschillende organisaties van vitaal belang. Jongeren zijn er in soorten en maten, hebben verschillende interesses en uitgangspunten en voelen zich aangesproken door uiteenlopende organisaties, waarden en doelen. Organisaties kunnen hierop inspelen door helderheid met betrekking tot hun uitgangspunten en doelstellingen te creëren en jongeren te ondersteunen in het vinden van de weg naar de organisatie die bij hen past. In plaats van elkaar te beconcurreren of te negeren, kan actieve uitwisseling en reflectie bijdragen aan een klimaat waarin verschillende organisaties elkaar ondersteunen, wetend dat zij uiteindelijk allemaal hetzelfde doel dienen.

4.2 Wat zeggen de kinderen?

In deze paragraaf zijn de resultaten weergegeven van vijftien diepte-interviews met kinderen tussen de acht en de twaalf jaar, waarin een heel scala aan onderwerpen aan de orde is geweest (zie bijlage I voor de topic-list). De interviews hebben plaatsgevonden op drie verschillende scholen, gelokaliseerd in respectievelijk het centrum van Nijmegen, een buitenwijk in Nijmegen-West en Berg en Dal –een bijzonder bosrijk dorp in de buurt van Nijmegen. Bij het analyseren van de data vielen een aantal verschillen tussen de kinderen onderling op, die leken samen te hangen met de locatie van de school en daarmee met de omgeving van opgroeien –zowel in fysieke als sociaal-economische en culturele zin.

Ook zijn er verschillen in leeftijd, aangezien de kinderen afkomstig zijn uit groep zes (Berg en Dal, Nijmegen-West) en groep acht (Nijmegen, centrum). Tenslotte zijn er verschillen tussen de scholen met betrekking tot de onderwijsprogramma's op het gebied van natuur en milieu; de twee scholen in Nijmegen worden hierin ondersteund door het Milieu Educatie Centrum Nijmegen, terwijl de school in Berg en Dal het natuur- en milieuonderwijs geheel zelf verzorgt. Hoewel deze verschillende achtergronden mogelijk verklaringen leveren voor de geconstateerde verschillen in antwoorden tussen kinderen van verschillende scholen, zijn dit vooralsnog slechts vermoedens. Het kleine aantal interviews laat geen harde uitspraken toe, maar geeft eerder een *impressie* van deze gesprekken en de daarin tot uiting gekomen natuur- en milieubeleving van kinderen.

Kinderen over natuur en omgeving van opgroeien

Bij het begrip *natuur* denken kinderen primair aan de groene en de levende natuur: bomen, planten en dieren worden als eerste genoemd. Kinderen verwijzen eigenlijk altijd naar bomen en het bos, en slechts zelden naar bijvoorbeeld rivieren, meertjes en de zee –wat toch opvallend is in een waterrijk land als Nederland. Waar bomen, bos en planten bij uitstek de *groene natuur* symboliseren, representeren dieren bij uitstek de *levende natuur*.¹³⁹ Kinderen denken bij het begrip natuur echter niet zozeer aan de a-biotische natuur. Op de vraag of bijvoorbeeld wolven natuur zijn, of het water, reageren ze doorgaans enigszins vertwijfeld. Volgens hen “heeft dat er wel mee te maken,” maar op de vraag naar het waarom daarvan hebben ze geen eenduidig antwoord. Ook uit eerder onderzoek blijkt dat onder kinderen verwarring heerst of de niet-levende natuur tot natuur behoort.¹⁴⁰ Desondanks plaatsen kinderen deze natuur over het algemeen niet *buiten* de natuur wanneer je hen daar naar vraagt; het is echter niet waar zij spontaan aan denken. De kinderen uit groep acht lijken een wat ruimer natuurbegrip te hebben; associërend op het begrip natuur noemen zij vaker elementen als “stenen” “vulkanen en bergen” en “de wind” en een enkeling zegt zelfs: “Eigenlijk is alles wel natuur, alles komt wel van de natuur.” Hoewel

kinderen de a-biotische natuur dus wel meenemen in hun natuurbegrip, is het vaak als achtergrond en *context* van de levende natuur. Zo antwoordt een jongen op de vraag of lucht natuur is: “Ja, want daar vliegen vogels in!”

Hoewel kinderen als gevolg van hun redeneren over natuur een tamelijk omvattend natuurbegrip hebben, lijkt hun gevoelsmatige associatie bij het begrip natuur vrij beperkt te zijn. Uit hoe zij praten over natuur blijkt dat natuur voor kinderen vaak zelfs gelimiteerd is tot de groene natuur: natuur staat gelijk aan bomen, planten, struiken en bloemen. Zo hebben kinderen het over “de natuur en de dieren” en impliceren hun antwoorden geregeld een strikte scheiding tussen de a-biotische en de biotische natuur. Natuur is voor kinderen concreet, tastbaar –en in die zin beperkt. Voor kinderen is er de wereld, en op die wereld is natuur. Dat ‘natuur’ voorafgaat aan die wereld en zich tot in de oneindigheid van de omgevende ruimte uitstrekt en eigenlijk het ordenende principe achter de waarneembare werkelijkheid is, ontgaat kinderen volkomen. Ook herkennen zij de ‘onzichtbare’ kant van natuur niet; er is weinig besef van fysisch-chemische processen en onderlinge samenhangen in ecologische systemen.

De kinderen lijken onderling verschillend te zijn in de manieren waarop zij over natuur praten en denken samenhangend met hun omgeving van opgroeien. Zo valt bijvoorbeeld op dat kinderen van de school in Nijmegen-West vaker dieren noemen die niet in Nederland voorkomen –olifanten, tijgers, leeuwen– en die ze van de TV of uit de dierentuin kennen. De kinderen uit Berg en Dal daarentegen noemen juist dieren die zij uit eerstehands ervaringen kennen; zij hebben het over hertjes, eekhoorns en muizen, roofvogels en spinnen. In het meer algemeen is dit verschil aanwezig. Kinderen uit de Nijmeegse buitenwijk refereren vaker aan natuur als iets niet-alledaags, iets exotisch bijna, wat ze gedeeltelijk slechts kennen via televisie, dierentuin of natuurpark. De kinderen uit het bosrijke dorp hebben het juist over ‘mijn bos’ en refereren meer aan ervaringen van direct contact en minder aan secundaire bronnen als televisie en internet.

Dit verschil komt ook terug wanneer kinderen gevraagd wordt wat ze zoal in of met de natuur doen. De stadskinderen denken meer aan bijzondere uitstapjes naar de dierentuin of het natuurreservaat, waarbij vaak wordt gerefereerd aan relatief artificiële situaties, zoals “in Centerparcs, waar een soort van oerwoud is waar je met dieren kunt spelen” of het safaripark van de Beekse Bergen. Aan het ‘gewone’ wandelen en spelen in het bos en het bouwen van hutten wordt in eerste instantie niet gedacht, hoewel nagenoeg alle kinderen aangeven dit te doen wanneer hier expliciet naar gevraagd wordt. Sommige kinderen geven aan met huisdieren te spelen, wat ze zien als “een beetje” natuur. Na enig doorvragen worden ook activiteiten als fietsen, zwemmen in meertjes, kamperen, tuinieren, kastanjes zoeken en vissen genoemd. De kinderen uit Berg en Dal geven juist aan vaak in het bos te komen en er erg graag te zijn. Zij contrasteren hun woonomgeving vaak met de stad,

waarbij zij niet verhullen blij te zijn niet in die 'stinkende stad' te wonen. Deze kinderen zijn ook uitvoeriger in hun omschrijvingen van het bos, en waarom zij daar van houden. Zoals dit negenjarige jongetje:

Gelukkig staan er nog veel bomen in het bos want die geven zuurstof. Ook als je in het bos loopt wordt je lekker rustig en het ruikt lekker. En je vindt er dingen zoals bramen, beukennotjes en als je geluk hebt zie je ook wel eens hertjes of eekhoorns en ook roefvogels. Je ziet ook heel vaak mos en paddestoelen en door de dennenbomen ruikt het lekker fris. Ik woon in Berg en Dal en daar zijn veel bossen. Gelukkig niet in de stad want daar zitten fabrieken en auto's. Maar in de stad word je sneller ziek want daar hangen vieze bacteriën in de lucht.

Opvallend is de grote betrokkenheid van de kinderen bij hun eigen omgeving. Omdat kinderen nog niet –zoals de meeste volwassenen– in een meer abstracte, mentale wereld leven, maar juist veel meer aan hun directe, zintuiglijke en fysiekemotionele ervaring gebonden zijn, hebben zij doorgaans een grote gevoeligheid voor hun (natuurlijke) omgeving. Kinderen zijn opmerkzaam en registreren nauwkeurig wat ze zien of voelen.¹⁴¹ Dit blijkt ook wanneer kinderen wordt gevraagd het stuk bos of natuur waar zij het vaakst komen te omschrijven. Ze vertellen dan waar de paadjes lopen, waar takken liggen, dat er struiken staan met besjes, of de bomen er vol, kaal of dood zijn, welke dieren er voorkomen, et cetera.

Wanneer ik vraag of hun ouders van natuur houden geven sommige kinderen aan dat ze dat niet weten. Anderen hebben hier meer over te vertellen; zo weet een meisje dat haar vader heel erg van dieren houdt en altijd erg graag naar 'wildlife' documentaires kijkt, terwijl anderen aangeven dat ouders van wandelen, fietsen, kamperen of tuinieren houden of de natuur "keimooi" vinden. Slechts een klein aantal kinderen geeft aan dat ouders vertellen over de natuur en dat er dingen aangewezen worden tijdens wandelingen. De meeste ontkennen dit en zeggen dat er alleen iets verteld of uitgelegd wordt als zij er naar vragen.

De kinderen worden soms meegenomen om te wandelen in het bos, om te vissen of naar de eerder genoemde parken en dierentuinen en natuurlijk gaan zij op vakantie. Deze vakanties, vaak in het buitenland, zijn voor sommige kinderen een bron van eerstehands ervaringen van de waarde en kwaliteit van natuur. In deze context hebben kinderen het over trektochten door natuurgebieden, over het beklimmen van bergen en het snorkelen in de zee. Het is niet uitgesloten dat dergelijke ervaringen voor sommige kinderen bepalend worden voor hun notie van natuur. Met name voor hen die opgroeien in een verstedelijkte omgeving met weinig mogelijkheden voor andere eerstehands ervaringen, zou dit kunnen resulteren in het idee dat natuur bijna iets onalledaags is, iets van ver weg. Dit idee wordt bekrachtigd door spannende discovery-documentaires die natuur portretteren aan de hand van haar extremen.

Het valt op dat eigenlijk alle kinderen de natuur waarderen en van de natuur houden. Zo geven alle kinderen aan dat "het fijn is dat

natuur bestaat,” dat het mooi en leuk is, en dat het “heel erg” zou zijn als er geen natuur zou zijn. De instrumentele waarde van natuur wordt alom benadrukt: natuur is vooral leuk omdat je erin en ermee kan spelen. Buiten in de natuur kun je van alles doen, je kan van de natuur genieten en de natuur gebruiken. En natuurlijk hebben we de natuur nodig; om adem te halen, om te eten en leven. Maar er is meer; kinderen noemen ook de schoonheid van de natuur. Uit de uitlatingen van kinderen blijkt dat natuur voor hen een op zichzelf staande of *intrinsieke* waarde heeft. Zo antwoordden sommige kinderen op de vraag waarom natuur belangrijk is iets in de trant van “ja, want als alle bomen gekapt worden dan is er geen natuur meer.” Uit dergelijke redeneringen blijkt vaak dat natuur voor kinderen een eindwaarde is die niet verder verdedigd of beargumenteerd hoeft te worden, maar die juist vanzelfsprekend is. Zoals ook in eerder interviewonderzoek geconstateerd is geven kinderen uiting aan een grondhouding van liefde voor de natuur:

De natuur als zodanig heeft een eigen waarde, het gaat om een extra dimensie die door de kinderen herkend en verwoord wordt in uitspraken als de natuur is mooi, schoon, interessant, je kan er iets van leren. Het intrigeert kinderen dat de regels en de wetten die in de natuur gelden niet door mensen zijn bedacht. Dat geeft iets extra's aan het bestaan. Uit de interviews blijkt een fundamentele houding ten opzichte van de natuur bij kinderen aanwezig te zijn, een houding die is gebaseerd op het verschijnsel dat het beste kan worden omschreven als liefde voor de natuur. Deze grondhouding, die we bij alle kinderen aanwezig zien, betekent niet dat er geen verschillen zijn in de natuurbeleving van kinderen.¹⁴²

Ook is er een duidelijk morele dimensie in hun appreciatie van natuur. Alle kinderen vinden dat natuur “goed” en belangrijk is. Eén kind zegt bijvoorbeeld dat natuur “beter” is, en licht dit toe aan de hand van een voorbeeld: “Zoals je ziet in geschiedenisboeken –toen maakten ze alles van hout; als ik dat zou kunnen zou ik dat ook heel leuk vinden.” Een ander kind zegt simpel maar treffend: “Het hoeft niet kapot, de mens is niet perse meer dan de natuur, ik vind niet dat we dat moeten denken, het hoeft gewoon niet kapot” en lijkt hiermee uiting te geven aan een menselijk gevoel van respect voor dat wat ons omgeeft. Ook over afval in het bos laten kinderen zich eenduidig uit: “Dat hoort gewoon niet.” Kinderen vellen heldere morele oordelen over mensen die de natuur vernielen; dat beschouwen zij als “stom,” “slecht” en “dom.”¹⁴³ Zij lijken intuïtief aan te voelen dat de natuur intrinsiek waardevol en kwalitatief anders van aard is dan door mensen geproduceerde dingen.

Kinderen geven aan over het algemeen niet bang te zijn voor natuur, maar natuurlijk wél voor haaien en leeuwen en soms ook voor onweer en spinnen. Opgroeïend in een omgeving waar de meeste gevaren van de natuur ingeperkt, geweerd of overwonnen zijn, is er ook weinig directe aanleiding bang te zijn voor de natuur. Erger is, volgens de kinderen, dat de natuur door de mens wordt bedreigd. Steeds komt het punt van natuur- en milieuvervuiling in de gesprekken terug. Er is geen

kind dat niet spontaan over vervuiling, vernietiging of milieuproblematiek begint wanneer hun persoonlijke beeld en waardering van natuur aan de orde komt. Kinderen zijn het er dan ook unaniem over eens dat de natuur beschermd moet worden, en in ieder geval niet verder aangetast mag worden.

Op de vraag of natuur belangrijk is reageren alle kinderen dan ook zonder enige twijfel bevestigend. Velen koppelen dit direct aan de milieuproblematiek: “Ja, natuur is belangrijk, want ik weet dat er heel veel bomen worden gekapt.” Dit wijst erop dat milieuproblemen kinderen ook bewust kunnen maken van de waarde die natuur heeft. Wanneer de aanwezigheid van een gezonde natuurlijke omgeving geen vanzelfsprekendheid is, kan soms bij uitstek de waarde daarvan ervaren worden. Een ander argument dat kinderen geven voor het belang van de natuur, is de verbondenheid van natuur met leven. De meeste kinderen komen –soms tijdens het gesprek– tot de conclusie dat de mens zonder de natuur helemaal niet kán leven, dat natuur een noodzakelijke bestaansvoorwaarde is. Zo zegt een jongen: “het is belangrijk dat de natuur niet gesloopt wordt, want als er geen natuur meer is, ga je moeilijker ademen.” Daarnaast geven sommige kinderen aan dat natuur belangrijk is omdat de natuur zo fijn is. Zo zegt een meisje: “Zonder de natuur is het gewoon niet meer leuk. Het is gewoon heel fijn in de natuur te zijn.” En een ander antwoordt op de vraag of natuur belangrijk is: “Ja, want daar heb ik gewoon heel veel plezier mee.”

Als er helemaal geen natuur zou zijn, zou de wereld ook lelijk en vooral “saai” zijn in de ogen van kinderen, “want dan zijn er helemaal geen dieren om mee te spelen,” en zijn er “alleen maar gebouwen, en alles is vies en donker.” Volgens één meisje “kun je dan ook haast niks doen, niet door het bos lopen, naar dieren kijken, in bomen klimmen.” Sommige kinderen refereren in deze context ook aan het broeikas-effect en het verergeren van de milieuproblematiek. Zo zegt één kind: “Dan gaat de hele wereld en het milieu kapot en dan wordt de aarde steeds heter.” En een ander zegt: “dan wordt het broeikas-effect nog groter, zijn er allemaal auto’s, alles is vies, en helemaal niet leuk en ook niet mooi.” Ook hier zijn de verschillen tussen de stadskinderen en de dorpskinderen weer opvallend. Hoewel de stadskinderen bij deze vraag komen met een beeld van een vieze, grijze, grauwe wereld vol met auto’s, fabrieken, gebouwen en wegen, komt dit beeld veel minder naar voren bij de dorpskinderen. Zij stellen zich vaker een wereld voor zonder leven, zonder groen en dieren, “met alleen maar zand en rotsen” of “alleen maar grond en ijs.” Kortom: een wereld waarin de a-biotische natuur voortbestaat en de biotische natuur verdwenen is.

Uit de manier waarop kinderen hierover praten blijkt dat zij geen diepgaand besef hebben van de intieme verwevenheid van natuur en milieu, en mens en natuur. Hoewel het wel degelijk vragen oproept bij kinderen, valt toch op dat voor veel van hen niet direct duidelijk is dat de mens er niet kan zijn als er geen natuur is, en dat het ontbreken van natuur (in de ruime zin) ook het ontbreken van milieu (omgeving)

impliceert. Kinderen staan niet stil bij natuur als fundament van het bestaan. Je een wereld zonder natuur voorstellen is per definitie een onmogelijke opgave, waar ook kinderen dus niet aan kunnen beantwoorden. Wat zij wél begrijpen is dat een wereld zonder natuur bijzonder grijs en grauw zou zijn. Dit is voor de meeste kinderen dan ook een weerzinwekkende wereld waarin zij niet zouden willen leven.

Op de vraag of de mens zelf natuur is of tot de natuur behoort, reageren de kinderen verdeeld. Velen vinden van wel, maar nuanceren dit standpunt. Eén kind zegt bijvoorbeeld: “dat kan wel, want ze zeggen dat wij van de apen afstammen, maar wat wij doen, bijvoorbeeld computers, hoort niet echt bij de natuur, maakt juist de natuur kapot.” Ondanks twijfels en tegenargumenten is onze vermeende afstamming van de apen voor kinderen een sterk argument. Een ander argument is het feit dat mensen ook leven, geboren worden, dood gaan, en dat mensen ook in, met en van de natuur leven. Zo zegt een meisje: “Mensen worden ook geboren en leven ook.” En een ander antwoordt: “Eigenlijk wel, want wij leven ook, net als planten en dieren, en we leven ook in de natuur.” Een ander meisje beaamt dat mensen tot de natuur behoren, omdat “mensen wel op de wereld horen.”

Andere kinderen benadrukken juist de manieren waarop mensen zich gedragen als niet behorend tot de natuur. Zo zegt een jongen: “Mensen zijn niet echt natuur, want we leven niet echt in de natuur.” En een ander zegt: “Niet meer echt, in de oertijd wel. Nu is er teveel vieze milieuvervuiling, we maken de natuur kapot en de mens is duidelijk de baas over de natuur.” Zoals ook uit eerder onderzoek blijkt wordt de plaats van de mens ten opzichte van de natuur door kinderen gemeten aan de hand van het gedrag van de mens. “Hierin is een duidelijke indeling van mensen naar goed en slecht gedrag. Goede mensen horen wel en slechte mensen horen niet bij de natuur.”¹⁴⁴ Zoals één meisje het scherp verwoordt: “Mensen die veel voor de natuur doen mogen wel op de aarde blijven, aan anderen moet wel iets gedaan worden.” En een ander zegt: “Sommige mensen horen er niet bij, als ze alleen maar met de auto gaan.”

Kinderen over educatie, milieuproblematiek en ouders

Wanneer gevraagd wordt wat er op school met de natuurlessen en met natuur gedaan wordt, noemen kinderen met name de excursies, het buitenonderwijs en biologie en het wekelijkse “Nieuws uit de Natuur” (school TV, waar groep zes naar kijkt). Kinderen geven aan het natuuronderwijs over het algemeen leuk te vinden. Met name het onderwijs buiten het klaslokaal is populair –alle kinderen zien en leren dingen het liefst “in het echt.” Kinderen blijken makkelijk te fascineren wanneer de aangeboden lesstof afgestemd is op hun leefwereld. Ontdekkingstochten in de natuur spreken erg tot de verbeelding en in het bos of de boomgaard “naar dieren zoeken” is voor de meeste kinderen heel aantrekkelijk. Kinderen vinden het ook leuk dingen over de natuur te weten. Kennis van de natuur is voor velen van hen iets

bewonderenswaardigs; zij zijn onder de indruk van mensen die veel kunnen vertellen over dieren, bomen en planten, of vertellen trots dat hun ouders daar veel van af weten.

Wanneer kinderen gevraagd wordt te bedenken wat zij het liefst zouden willen leren of doen met de natuurlessen op school, komen zij vaak met een verbluffend simpel antwoord. Velen willen het liefst de natuur in om dieren of andere natuurlijke elementen te zoeken en die vervolgens te bestuderen. Wat kinderen willen komt daarmee overeen met de aanbevelingen van Margadant-van Arcken. Volgens haar kunnen kinderen het best benaderd worden door hen de concrete, fenomenale wereld zelf te laten onderzoeken en ontdekken. Het abstracte denkvermogen is over het algemeen nog niet erg ontwikkeld en de natuurlijke fascinatie van het kind ligt op het gebied van de verschijnselen en processen in de concrete wereld, en niet zozeer op het gebied van achterliggende theorieën of verklaringen. Zij stelt daarom dat in het basisonderwijs de lesinhoud beter niet verder kan gaan dan wat concreet zichtbaar binnen de context van een proef aanschouwelijk gemaakt kan worden.¹⁴⁵

Lessen over dieren zijn bij kinderen veruit favoriet. Er is een grote fascinatie voor de leefwijze van dieren; kinderen willen weten hoe ze wonen, leven, eten zoeken, contact maken met soortgenoten, jongen krijgen en die opvoeden. Kinderen vertonen hierin een voorkeur voor een persoonlijke en concrete benadering, in tegenstelling tot een meer afstandelijke en abstracte benadering. Vanuit het menselijk perspectief of vanuit menselijke levensprocessen proberen kinderen het anders zijn van dieren te doorgronden.¹⁴⁶ Zo antwoordt een kind op de vraag wat hij het liefst zou willen leren of doen met de natuurlessen op school: “Dieren observeren, zien hoe dieren leven. Dat is best wel apart, soms zie je op TV dat dat anders is dan hoe wij leven.” Juist door dieren vanuit een menselijk gezichtspunt te benaderen, kunnen kinderen zich verplaatsen in het dier, waardoor de lesinhoud levendig en interessant wordt.

Uit de uitlatingen van kinderen blijkt dat zij de wereld om zich heen benaderen op een directe en persoonlijke manier. Vragen worden teruggekoppeld naar de persoonlijke context van hun eigen ervaring en informatie die niet concreet navolgbaar is, is voor veel kinderen te hoog gegrepen. Deze directe en persoonlijk doorvoelde manier van beleven en begrijpen staat haaks op een meer afstandelijke, ‘objectieve’ wetenschappelijke benadering. Juist ervaring en eigen beleving is voor kinderen de ingang. Margadant-van Arcken benadrukt daarom dat het natuuronderwijs de beleving van kinderen niet mag verarmen tot natuurwetenschappelijke verklaringen en licht dit toe aan de hand van de lessen over het menselijk lichaam:

Uit de lessen (...) spreekt een instrumentele benadering. Dat wil zeggen: het menselijk lichaam wordt gezien als een instrument met functies. Maar mensen hebben niet alleen een lichaam, ze zijn ook een lichaam. Juist bij kinderen overheerst dit existentiële “zijn”. Het benaderen van het eigen lichaam als een instrument met functies is kinderen vreemd. Het

veronderstelt namelijk een distantie van het existentiële zijn. Kinderen hebben nog een heel globaal en diffuus schema van hun inwendig lichaam, maar hun lichaamsbeleving is rijk aan persoonlijke ervaringen en emoties. Daarom benaderen kinderen lessen over het menselijk lichaam vooral op “psychologische” wijze, waarbij de aandacht gericht is op het mooie, het bijzondere of het griezelige en stellen ze gevoelens, ervaringen en vragen over geboorte, leven en dood aan de orde. Maar leerkrachten kiezen met hun lesinhoud een meer atomistische wetenschapsbenadering, die haaks op de beleving van kinderen staat.¹⁴⁷

Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit hoe kinderen praten over milieuproblemen. Juist problemen die concreet en zichtbaar zijn en / of hen persoonlijk raken, worden vaak genoemd. Alle kinderen geven aan te weten van de milieuproblematiek; zij noemen de uitlaatgassen van auto’s, olie in de zee en de zeehonden die daardoor doodgaan, fabrieken, de rommel die mensen op straat gooien, bedreigde dieren, bomen die gekapt worden en het broeikas-effect. De meeste informatie hierover hebben zij niet zozeer van ouders of van school, maar vooral van TV. Met name het jeugdjournaal blijkt een belangrijke informatiebron te zijn. De kennis die ze hiervan opdoen bestaat echter voornamelijk uit halfbegrepen en gefragmenteerde informatie.¹⁴⁸ In het dagelijks leven is de term milieu –ook bij kinderen– haast synoniem geworden met milieuproblemen, en de natuurwetenschappen hebben een grote invloed gehad op de definitie van deze problemen. Kinderen gebruiken dientengevolge veelvuldig natuurwetenschappelijke termen waarvan zij de betekenis niet goed kunnen duiden.

Bij deze vraag is wederom het verschil tussen de stadskinderen en dorpskinderen opvallend. Waar de stadskinderen uitgebreid zijn in hun uitlating over milieuproblemen –inclusief terminologie als ‘broeikas-effect’– lijken de dorpskinderen hier een veel beperktere voorstelling van te hebben, ondanks dat zij gebruik maken van dezelfde informatiebronnen, zoals bijvoorbeeld het Jeugdjournaal. De laatste kinderen denken bij milieuproblemen vooral aan het kappen van bomen en vervuiling en zwerfval (in het bos), dat wil zeggen: problemen die zeer direct op hun eigen omgeving betrekking hebben. Dit verschil zou verklaard kunnen worden doordat de stadskinderen vaker direct geconfronteerd worden met negatieve milieueffecten in hun eigen omgeving. Waar zij opgroeien is niet alleen minder natuur, maar er zijn ook meer auto’s, wegen en vervuilende fabrieken. Daarnaast kan het ook zijn dat de ouders van deze kinderen sterker of geëmotioneerder reageren op dergelijk nieuws, omdat zij zich daar minder makkelijk voor kunnen afsluiten dan mensen die in een zeer bosrijke (en welgestelde) omgeving wonen. Het is mogelijk dat deze kinderen daarom gevoeliger zijn voor informatie over olierampen, vervuilende fabrieken, het broeikas-effect en uitlaatgassen.

Alle kinderen geven aan deze problemen “heel erg” en “heel belangrijk” te vinden. Tegelijkertijd ervaren kinderen milieuproblemen vaak als iets wat ver weg is. Zo zegt één van hen dat “als het echt hier gebeurde er wel meer mensen om zouden geven,” terwijl een ander

aangeeft dat er niks aan gedaan hoeft te worden buiten te zorgen “dat het gewoon zo blijft en dat het niet erger wordt.” Hoewel kinderen heel bezorgd zijn over de natuur in het algemeen, zien we dat zij niet zo pessimistisch zijn als het om de natuur in hun eigen omgeving gaat.¹⁴⁹ Margadant benadrukt dat milieuproblemen niet dichterbij gebracht te hoeven worden en dat het zelfs niet verantwoord is kinderen zonder meer met hun neus op de feiten te drukken: “Het “ver weg” zijn van milieuproblemen kan voor kinderen een hele geruststelling zijn, die ze nodig hebben. Veel beter is het om kinderen de mogelijkheden te geven de natuurwaarden in hun omgeving te beleven.”¹⁵⁰ Milieuproblemen worden ook ervaren als ver weg omdat ze niet direct zichtbaar zijn. Voor kinderen betekent vervuiling vaak simpelweg zwerfafval. Iets doen aan milieuproblemen betekent daarom het opruimen van afval, dat ze zelf ‘schoonmaken’ noemen. Het inzicht in de grotere verbanden en onderlinge samenhangen –o.a. hoe onzichtbare vervuiling zichtbare gevolgen kan hebben– gaat voor een groot gedeelte het abstractievermogen van kinderen van deze leeftijd te boven.

Overigens spreekt een duidelijk moreel oordeel over de milieuproblematiek uit de uitlatingen van de kinderen. Zij zijn eigenlijk allemaal eenduidig en onomwonden in het negatief beoordelen van de vernietiging en vervuiling van natuur en milieu. In deze betekent goed gedrag dan ook instandhouding van de natuur en slecht gedrag heeft betrekking op vernieling en achteruitgang van de natuur.¹⁵¹ Natuur is goed en vernieling van natuur is slecht en dom. Zo zegt één kind: “Ik vind het niet leuk, ik ben altijd bang dat dieren uitsterven en dat bossen verdwijnen.” Een ander kind zegt dat het “niet leuk is voor de dieren en ook niet voor ons.” Een ander kind veroordeelt het als dom wanneer hij zegt: “Het slaat nergens op. Wat is nou belangrijker!” Uit de uitlatingen van kinderen spreekt ook een zeker onbegrip; zij lijken vaak niet te kunnen bevatten wat er allemaal gebeurt in de wereld. Voor hen is het zelfevident dat natuur belangrijk is en beschermd en behouden moet worden en zij hebben weinig notie van de belangen die op het spel staan. Zo zegt één meisje, zich duidelijk onbewust van de woningnood: “Voor mij zijn bossen belangrijker dan huizen.”

De vraag of de kinderen zelf iets kunnen doen lijkt verschillend te worden beantwoord door jongens en meisjes. Het ‘ranger’ zijn bij het Wereld Natuur Fonds (WNF) is opvallend populair onder de meisjes. Zij tonen over het algemeen een grote actiebereidheid. Zo zegt een meisje: “Ik zou wel ranger willen worden bij het WNF en geld inzamelen voor de panda’s, zorgen dat de dieren niet uitsterven.” Een ander meisje zegt: “Ik hoop het wel. Als later heel veel bossen worden gekapt wil ik een leger maken –maar zonder te schieten– die tegen de gemeente zegt: en nu stoppen met bomen kappen!” De jongens reageren over het algemeen iets negatiever en wellicht ook wat realistischer –in ieder geval uitgaande van hun positie als kind. Zij benadrukken frequent dat hoewel je als individu heus wel dingen kunt doen, dit op grotere schaal vaak verwaarloosbaar is. Zo antwoordt één jongen op deze vraag: “Een heel

klein beetje, je kan bijvoorbeeld al je afval apart doen. Je kan natuurlijk ook bij een natuurding gaan, maar daar is de wereld ook weer niet mee geholpen.” Een andere jongen zegt: “Als één iemand iets doet, help je daar eigenlijk niemand mee. Er zijn meer mensen nodig.” Overigens lijken kinderen over het algemeen positief tegenover acties te staan. Zij vinden activiteiten als natuurgebieden schoonmaken, spandoeken maken en geld of handtekeningen inzamelen niet alleen heel goed en belangrijk, maar ook erg leuk.

Er lijkt ook een relatie te zijn tussen de mate van betrokkenheid van de kinderen en die van de ouders. Een aantal kinderen geeft aan dat hun ouders of verzorgers een bepaalde betrokkenheid en bezorgdheid met betrekking tot natuur en milieu vertonen en daar ook praktische consequenties aan verbinden. Zo zegt een meisje bijvoorbeeld: “Papa vindt het wel irritant dat zoveel bos wordt gekapt, en dan weet hij niet welk hout hij moet kopen.” Een ander meisje refereert trots aan haar opa en oma (die als verzorgers fungeren), die “geen auto hebben en alles altijd te voet of met de fiets doen.” Andere kinderen vertellen dat hun ouders geld geven aan het WNF of boos worden over negatief milieunieuws. Deze kinderen lijken over het algemeen positiever te staan tegenover wat zij zelf zouden kunnen en willen doen voor natuur en milieu. Andere kinderen daarentegen vertellen dat ze niet weten of hun ouders bezorgd over het milieu zijn. Uit hun antwoorden spreekt dan ook vaak meer ambivalentie en minder enthousiasme met betrekking tot mogelijkheden iets voor het milieu te doen.

Een dergelijke relatie is ook in eerder onderzoek geconcludeerd; het blijkt dat “in de antwoorden van de kinderen, bij wie thuis sprake is van een uitgebreid natuur- en milieupedagogisch opvoedingsklimaat, een diepere natuur- en milieubeleving tot uitdrukking komt dan in de antwoorden van kinderen die in een minder milieubewust opvoedingsklimaat opgroeien.”¹⁵² Ook van belang voor de natuur- en milieuopvoeding is de wijze waarop kinderen naar het gedrag en de bezigheden van de ouders kijken. Ouders functioneren op allerlei wijzen als rolmodellen. Kinderen internaliseren en echoën opinies en houdingen van hun ouders of verzorgers – vaak op vrij letterlijke en zichtbare wijze. Zo heeft bijvoorbeeld één jongen het opvallend veel over de Betuwelijn, en wanneer ik hem daarnaar vraag blijkt dit inderdaad van zijn moeder vandaan te komen. Sommige kinderen laten zich ook kritisch uit over het gedrag van hun ouders, waarin soms de stem van de andere ouder of een ander invloedrijk familielid te herkennen valt.

4.3 Wat zeggen de jongeren?

Door enquêtes af te nemen is inzicht verkregen in de ideeën van 128 jongeren tussen de 16 en 35 jaar over natuur en milieu, natuur- en milieuorganisaties en vrijwilligerswerk. Deze jongeren zijn tot medewerking bereid gevonden op twee verschillende locaties: de

jongerenmanifestatie *Ecotopia* en de *Intromarkt* van de Radboud Universiteit Nijmegen. De onderzoekspopulatie bestaat daarmee uit twee tamelijk verschillende, maar toch vergelijkbare groepen jongeren. De Ecotopia-jongeren zijn bijzonder betrokken bij natuur en milieu en zijn hier vaak op professionele basis (studie of werk) en / of op vrijwillige basis mee bezig. Door het onderzoeken van een dergelijke selectieve groep wordt inzicht verkregen in het hoe en waarom van actieve betrokkenheid in de natuur en milieusector.

De intromarkt-groep –bestaande uit grotendeels eerstejaars studenten– is qua leeftijd en opleidingsniveau enigszins te vergelijken met de Ecotopia-groep en dient daarom als controlegroep. De 40 Ecotopia-respondenten zijn over het algemeen iets ouder dan de controlegroep; hun gemiddelde leeftijd ligt rond de 24 jaar, terwijl de 88 studenten gemiddeld zo'n 20 jaar zijn. Daarnaast is de man-vrouw verdeling in beide groepen iets anders; waar er onder de Ecotopia-jongeren juist iets meer mannen zijn, bestaat de controlegroep juist uit iets meer vrouwen. Hoewel de vergelijking van deze twee groepen niet geheel vlekkeloos is geven de controledata zicht op patronen binnen de Ecotopia-groep. Tevens geven deze data inzicht in hoogopgeleide jongeren en hun visies en motivaties met betrekking tot natuur en milieu.

Jongeren over ouders en omgeving van opgroeien

Wanneer we gaan kijken naar de 'achtergrond' van de geënquêteerde jongeren met betrekking tot natuur en milieu –zoals de plaats van opgroeien, de mate van contact met natuur in de jeugd en de liefde voor natuur en het bewustzijn omtrent milieu van de ouders– valt op dat beide groepen erg positief scoren. Deze hoger opgeleide begintwintigers zijn, naar eigen zeggen en standaarden, doorgaans opgegroeid in een 'groene' omgeving –groen in zowel fysieke als in sociale en culturele zin.

Ongeveer de helft van de jongeren geeft aan opgegroeid te zijn in een stad. De andere helft heeft het merendeel van de jeugd doorgebracht in een dorp (45,7%) of het buitengebied (5,5%). Bijna drie vierde van de respondenten zegt "heel veel" (14,1%) tot "redelijk veel" (59,4%) en slechts een klein deel geeft aan "weinig" (4,7%) tot "heel weinig" (2,3%) als kind met natuur in aanraking te zijn geweest. Ruim 75% van de respondenten beschrijft hun ouders / verzorgers als natuurliefhebbers, uiteenlopend van "heel erg" tot "een beetje." Vergelijkbaar hoge percentages vinden we bij de vraag: "Zou jij (één van) je ouders / verzorgers als milieubewust omschrijven?" Hierop kiest ruim 80% voor "ja, heel erg" of "ja, een beetje." Dit zijn opvallend hoge percentages. Van deze respondenten kan dus niet gezegd worden dat zij –in ieder geval naar eigen maatstaven– opgegroeid zijn in een omgeving die vervreemd is van natuur. Ook reageren respondenten over het algemeen positief op de stelling "in mijn jeugd was buiten in de natuur spelen erg belangrijk voor mij." Op een schaal van –2 tot 2 scoren zij hier gemiddeld 0.77 op.¹⁵³

Hoewel blijkt dat er geen significante¹⁵⁴ verschillen tussen de scores van de bijzonder actieve en betrokken Ecotopiagroep en de minder actieve controlegroep in hun achtergrond met betrekking tot natuur en milieu zijn, geven de uitkomsten aan dat er wel degelijk een relatie is tussen de 'groenheid' van de omgeving van opgroeien en de mate waarin jongeren zich betrokken tonen bij natuur en milieu. De overeenkomst in achtergrond tussen de twee verschillende groepen kan wellicht gedeeltelijk worden toegeschreven aan het hoge opleidingsniveau van beide groepen respondenten; het is mogelijk dat er wel verschillen geconstateerd worden wanneer vergelijkingen op grotere schaal gemaakt worden. Ook speelt de subjectiviteit in het beantwoorden van de vragen een rol. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat de zeer betrokken Ecotopia-groep kritischer en bewuster is ten aanzien van bijvoorbeeld het milieugedrag van hun ouders, waardoor zij hen minder snel als milieubewust beschrijven. Ook is het niet uitgesloten dat sociale wenselijkheid een rol speelt, ondanks de anonimiteit van de enquête. Ten slotte is ook de onderverdeling in de groepen Ecotopia en Intromarkt als basis voor actieve betrokkenheid bij natuur en milieu onhoudbaar.

Dit blijkt ook wanneer we de achtergrondscores direct aan de stellingen koppelen. Zo wijzen (tweezijdige) bivariate correlatietesten¹⁵⁵ uit dat er lineaire verbanden bestaan tussen achtergrondvariabelen en de scores op verschillende stellingen. Zo blijkt bijvoorbeeld dat mensen die aangeven heel veel tot redelijk veel contact met natuur in hun jeugd gehad te hebben significant negatiever scores op stellingen als "ik vind natuur maar saai" en "ik zou nooit vrijwilligerswerk willen doen." Jongeren die hun ouders als natuurliefhebbers omschrijven scoren ook significant positiever op stellingen als "als het op mijn eigen manier kan, lijkt het me leuk me in te zetten voor natuur en / of milieu" en "ik probeer zo milieubewust mogelijk te leven." Deze laatste stelling correleert ook weer met het wel of niet milieubewust zijn van de ouders. (Zie Bijlage IV voor de correlatiematrix.)

Dergelijke uitkomsten onderbouwen de relatie tussen de 'groenheid' van de fysieke en sociaal-culturele omgeving van opgroeien en de mate waarin jongeren zich betrokken tonen bij natuur en milieu. Met name de mate van contact met de natuur in de jeugd, de liefde voor de natuur en het milieubewustzijn van de ouders zijn hierbij van invloed. Of jongeren opgroeien in stad, dorp of buitengebied lijkt hierbij alleen indirect van belang te zijn; de plaats van opgroeien correleert wel met de mate van contact met de natuur in de jeugd en de mate waarin ouders worden ervaren als natuurliefhebbers, maar niet direct met de eerder genoemde stellingen. Interessant is ook de uitkomst dat er een verband blijkt te zijn tussen de principiële bereidheid tot vrijwilligerswerk en de mate van contact met natuur in de jeugd.

Jongeren over natuur en milieu

De gemiddelde scores op de verschillende stellingen van de twee groepen (zie tabel 2) maken duidelijk dat de geënquêteerde jongeren

over het algemeen positief tegenover natuur staan. Zo reageren beide groepen negatief op de stelling “ik vind natuur maar saai” en positief op “in de natuur vind ik de rust om na te denken” en “in de natuur kan ik echt genieten van de geuren en de kleuren, de zon op mijn gezicht, de wind door mijn haar...” De jongeren geven aan het erg belangrijk te vinden dat natuur behouden en beschermd wordt. Hoewel de Ecotopia-groep geheel volgens verwachting getuigt van een groot milieubewustzijn, reageren ook de studenten redelijk positief op een stelling als “ik probeer zo milieubewust te leven (S4), en negatief op “ik maak me geen zorgen om het milieu” (S16).

Aangezien hier geen sprake is van een longitudinale studie kunnen geen uitspraken gedaan worden over in hoeverre de betrokkenheid onder jongeren *afneemt*. Daarom is het interessant vergelijkingen te maken met eerder onderzoek. Zo constateert Joep de Hart op basis van onderzoek uit 1991, dat onder hoogopgeleide jongeren (N = 687) een groot belang wordt toegekend aan natuur en milieu:

Negen op de tien karakteriseert het een op verantwoorde wijze omgaan met natuur en milieu als een belangrijke, de helft zelfs als een heel belangrijke persoonlijke waarde. Eenzelfde aantal kent grote betekenis toe aan de beleving van de natuur voor zijn leven. Het zichzelf inzetten voor het milieu wordt door een ruime meerderheid van 68% getypeerd als een belangrijke persoonlijke waarde (waarvan heel belangrijk: 26%). Er zijn maar heel kleine minderheden van respectievelijk 2%, 2% en 7% die zeggen deze onderwerpen als onbelangrijk te ervaren.¹⁵⁶

De studenten dienen in deze ter vergelijking, aangezien deze groep het meest representatief is. Zo'n 87,5 % van hen geeft aan het eens te zijn (en bijna de helft sterk eens) met de stelling: “ik vind het erg belangrijk dat natuur behouden en beschermd wordt.” Meer dan de helft van de jongeren is het eens met de stelling “ik probeer zo milieubewust mogelijk te leven.” Slechts iets meer dan twee procent van deze jongeren vindt het niet belangrijk dat natuur behouden en beschermd wordt, terwijl een kleine 16% niet getuigt van een milieubewuste leefstijl. Ook onder de jongeren in dit onderzoek is natuurbeleving populair; ruim tweederde van hen geeft aan in de natuur de rust te vinden om na te denken, terwijl een ruime 80% zegt echt te kunnen genieten van natuur. Wanneer het gaat om de persoonlijke inzet voor natuur en milieu vallen de cijfers wat lager uit; een krappe 45% reageert positief op “als het op mijn eigen manier kan lijkt het me leuk me in te zetten voor natuur en / of milieu” terwijl zo'n 24% deze stelling ontkent. Op de stelling “ik zou nooit vrijwilligerswerk willen doen” reageert een meerderheid (bijna 65%) negatief. Hoewel deze cijfers lager uitvallen dan de bijzonder hoge percentages uit het onderzoek van 1991, lijkt van een alarmerende situatie nochtans geen sprake te zijn. Integendeel, jongeren lijken het belang en de waarde van natuur en milieu ondubbelzinnig te onderschrijven en geven blijk van bereidheid tot vrijwillige inzet.

Daarnaast getuigen zij van gevoeligheid voor de kwaliteiten van de natuurlijke wereld, wat tot uitdrukking komt in de opvallende populariteit van natuurbeleving en het *zintuiglijk genieten van de natuur*. Blijkbaar is het direct ervaren van natuur iets wat jongeren aanspreekt. Een dergelijke uitkomst suggereert dat natuurbeleving wel eens een goede ingang zou kunnen zijn om jongeren te verleiden geïnvolveerd te raken bij natuur en milieu. Ook wijzen correlatietesten uit dat verschillende stellingen die betrekking hebben op het genieten (S8, S20) en het begrijpen (S11, S18) van natuur en het beschermen en inzetten voor natuur en milieu (S2, S14, S16), onderling sterke verbanden vertonen (zie Bijlage IV voor de correlatiematrix). Deze uitkomsten onderbouwen daarmee de hypothese dat het beleven en houden van natuur samenhangt met de bereidheid zich er actief voor in te zetten.

Een algehele positieve waardering van natuur spreekt ook uit de antwoorden op de open vragen –waarin de jongeren zijn uitgenodigd hun spontane associaties bij verschillende begrippen op te schrijven (zie Bijlage II, deel B). Waar de term milieu nogal wat negatieve associaties met zich meebrengt, levert het begrip natuur juist een hele variatie aan positieve antwoorden op. Hoewel sommige antwoorden wat onpersoonlijk zijn, reageert niemand negatief op de term natuur. Zo geeft een deel van de studenten hier neutrale antwoorden als groen, bos, boom en dergelijke. In andere antwoorden wordt natuur met een meer persoonlijke waardering gekarakteriseerd, bijvoorbeeld door te verwijzen naar “alles wat groeit en bloeit,” naar “groen, bossen, bergen, beekjes” of naar “alles wat leeft en wat van nature bij de aarde hoort.” Uit een aantal antwoorden spreekt een grote appreciatie van natuur. Zo noemen velen de schoonheid (“mooi”), evenals gevoelens en kwaliteiten als vrijheid, rust, zuiverheid, gezondheid, leven, vrij, ongerept en stilte. Anderen denken als eerste aan hun eigen activiteiten en ervaringen in de natuur, zoals blijkt uit antwoorden als “wandelen en reizen” en “mooie landschappen, wandelen, rust, genieten.”

Deze antwoorden staan in schril contrast met de reacties op de term milieu. Waar natuur doorgaans wordt geassocieerd met schoonheid, rust en zuiverheid, wordt bij milieu juist gedacht aan vervuiling en viezigheid, aan broeikas effect en giftige stoffen, aan het “sorteren van afval” en aan “vuilnismannen.” Anderen denken aan “grijs, moeilijk, snelwegen, tegenwerking” of beweren dat het “slechter en slechter” gaat. Één respondent roept veelzeggend uit: “Oh, nee, niet weer info preventie (beladen woord).” Uit een aantal antwoorden spreekt een duidelijke betrokkenheid. Zij geven aan milieu “belangrijk” en een “noodzaak” te vinden. Volgens hen is het “iets waar veel beter op gepast moet worden” en het “krijgt te weinig aandacht in politiek.” Een relatief klein aantal respondenten komt hier met meer expliciet positieve associaties als “schoon,” “schoon water,” “groene stroom, schone natuur,” en “evenwicht.” Ook hier zijn sommige antwoorden wat neutraler van aard; een aantal denkt bij milieu aan “leefomgeving” of aan “de gehele omgeving, levende en niet-levende.” Anderen lijken juist een indeling te

hanteren, waarbij natuur verwijst naar de levende natuur en milieu naar de niet-levende natuur.

Stellingen	Ecotopia	Intromarkt	Totaal
S1) Ik vind natuur maar saai	-1,50	-1,11	-1,23
S2) Als het op mijn eigen manier kan, lijkt het me leuk om me in te zetten voor natuur en / of milieu	1,43	0,26	0,63
S3) Milieu is voor 'geitenwollensokken'-typjes	-1,40	-0,92	-1,07
S4) Ik probeer zo milieubewust mogelijk te leven	1,37	0,43	0,73
S5) In mijn jeugd was buiten in de natuur spelen erg belangrijk voor mij	0,85	0,74	0,77
S6) In de natuur vind ik de rust om na te denken	1,17	0,74	0,87
S7) Buiten kijk ik meestal niet veel om me heen	-1,40	-1,23	-1,28
S8) In de natuur kan ik echt genieten van de geuren en de kleuren, de zon op mijn gezicht, de wind door mijn haar...	1,48	1,16	1,26
S9) Wat me leuk lijkt aan vrijwilligerswerk is dat je andere kanten van de maatschappij leert kennen	1,11	0,10	0,40
S10) Natuur en milieuorganisaties zijn erg hip	-0,23	-0,39	-0,34
S11) Ik vind het gaaf om te begrijpen hoe de natuur werkt en hoe verschillende onderdelen met elkaar samen hangen	1,38	0,34	0,66
S12) Ik vind het leuk meer te weten over wie ik zelf ben	1,61	0,91	1,12
S13) Ik denk dat we moeten kiezen: óf een gezond milieu óf een goede economie	-1,17	-0,93	-1,01
S14) Ik vind het erg belangrijk dat natuur behouden en beschermd wordt	1,85	1,33	1,49
S15) Ik denk dat mijn leeftijdsgenoten natuur en milieu maar suf vinden	0,18	0,11	0,13
S16) Ik maak me geen zorgen om het milieu	-1,37	-0,81	-0,98
S17) Ik hou van de mogelijkheden van de moderne samenleving	0,68	0,80	0,76
S18) Het is boeiend te zien hoe verschillende culturen met natuur omgaan	1,48	0,75	0,98
S19) Ik zou nooit vrijwilligerswerk willen doen	-1,82	-0,84	-1,15
S20) Ik hou van avontuurlijke activiteiten in de natuur: kamperen, kampvuurtjes, zwemmen in meertjes, dat soort dingen	1,67	0,76	1,05
S21) Ik vind discussiëren over milieu en duurzaamheid interessant	1,25	0,32	0,61

Tabel 2: Gemiddelde scores per groep per stelling; significante verschillen zijn dik gedrukt

Uit de reacties op de stellingen blijkt ook dat jongeren niet denken in polariserende termen als milieu tegenover economie en natuur tegenover moderne samenleving. Zo wordt doorgaans ontkennend gereageerd op de stelling “ik denk dat we moeten kiezen: óf een gezond milieu, óf een goede economie.” Dit wordt ook in eerder onderzoek geconcludeerd: “Blijkbaar vormen milieubehoud en economische groei

voor de ondervraagden geen elkaar a priori uitsluitende doelstellingen en hun beoordeling van de feitelijke ontwikkelingen op het ene terrein heeft weinig te maken met hoe zij die op het andere terrein zien.”¹⁵⁷

Jongeren over vrijwilligerswerk

Natuur- en milieuorganisaties worden door jongeren niet erg “hip” gevonden, en dat geldt niet alleen voor de intramarkt-jongeren, maar zelfs voor de ‘eigen achterban.’ Op de stelling “milieu is voor ‘geitenwollensokken’-typjes” wordt echter doorgaans ontkennend gereageerd; bijna 74% van de studenten is het hier niet mee eens, terwijl slechts een krappe 14% deze stelling onderschrijft. Zoals ook uit eerder onderzoek blijkt, worden milieuthema’s vooral gedragen door maatschappijkritische jongeren die zich in de meer alternatieve scènes begeven.¹⁵⁸ De correlatiematrix (zie bijlage IV) maakt duidelijk dat de reacties op een aantal van deze stellingen nauw met elkaar samen hangen. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de principiële bereidheid tot vrijwilligerswerk (S19, S9) correleert met de houding ten aanzien van milieu (S3), milieubewust leven (S4) en natuur- en milieuorganisaties (S10).

Betrokkenheid bij natuur en milieu is dus geen geïsoleerde waarde maar blijkt juist ingebed in een wereldvisie of waardeoriëntatie die ook andere waarden omvat, zoals bijvoorbeeld de bereidheid tot vrijwilligerswerk. Ook in eerder onderzoek is een duidelijk en direct verband tussen de zorg om het milieu en een kritische houding ten aanzien van de maatschappelijke status quo geconstateerd: de mate waarin respondenten waardeoriëntaties gekarakteriseerd als ‘maatschappijhervorming’ en ‘medemenselijkheid’ onderschrijven blijkt de belangrijkste voorspeller van de zorg om het milieu te zijn.¹⁵⁹ In dat licht bezien is de hier waargenomen samenhang tussen bereidheid tot vrijwilligerswerk en een betrokken houding ten opzichte van natuur en milieu allerminst verbazingwekkend.

Wanneer gevraagd wordt naar de eerste associatie bij natuur- en milieuorganisaties noemt een opvallend groot aantal respondenten *Greenpeace*. Dit geldt met name voor respondenten uit de Intramarkt groep. Greenpeace lijkt, samen met andere bekende en mediagenieke organisaties zoals het WNF, voor een groot deel van deze jongeren de natuur- en milieubeweging te symboliseren en representeren. Ecotopia-respondenten zijn duidelijk meer bekend met de natuur- en milieubeweging en noemen dientengevolge een rijker scala aan organisaties, uiteenlopend van NJN en LHUMP¹⁶⁰ tot Groenfront en Milieudefensie.

Een deel van de jongeren spreekt een expliciet positief oordeel uit over deze organisaties: “goed werk,” “zinnig,” “belangrijk,” “mensen met hart voor de zaak,” et cetera. Een iets kleiner deel van de onderzochte jongeren staat juist wat kritischer tegenover natuur- en milieuorganisaties. Deze organisaties worden door deze jongeren bestempeld als “extreem,” “net iets te fanatiek,” en als moralistisch.

Volgens sommigen verkondigen zij “halve waarheden,” “zeuren” zij of worden ze “te commercieel.” Volgens één respondent zijn het “mensen die vroeger gepest werden.” In andere antwoorden komt een iets genuanceerdere mening tot uitdrukking. Zo zegt iemand “soms goed, soms overdreven,” en een ander: “goed wat ze doen, maar soms te rechtlijnig.” Interessant is dat ook een deel van de Ecotopia-respondenten zich kritisch over natuur- en milieuorganisaties uitlaat. Een klein deel van de respondenten komt met een tamelijk neutrale en waarde vrije omschrijving van natuur- en milieuorganisaties, als organisaties die zich inzetten voor behoud en bescherming van natuur en milieu. Voor een overzicht van de antwoorden zie tabel 4.

Met de principiële bereidheid tot vrijwilligerswerk lijkt niks mis te zijn; beide groepen jongeren reageren overwegend negatief op de stelling “ik zou nooit vrijwilligerswerk willen doen.” Van de Ecotopia-respondenten is maar liefst 97,5% het hier niet mee eens –wat getuigt van de enorme bereidheid tot vrijwilligerswerk onder de achterban van de natuur- en milieubeweging. Onder de studenten kan een krappe 65% zich niet in deze uitspraak vinden, terwijl een krappe 15% aangeeft principieel niet bereid te zijn tot het doen van vrijwilligerswerk. Op de stelling “als het op mijn eigen manier kan, lijkt het me leuk om me in te zetten voor natuur en / of milieu” reageert met name de Intromarkt-groep een stuk lauwer, maar desondanks niet negatief. Iets meer dan 44% van deze respondenten is het hier mee eens, terwijl een kleine 24% aangeeft het idee zich in te zetten voor natuur en / of milieu niet aantrekkelijk te vinden. Onder de respondenten in de Ecotopia-groep valt dit idee een stuk beter; maar liefst 85% is het eens met deze stelling. Deze laatste groep –waaronder veel vrijwilligers– reageert ook behoorlijk positief op de stelling “wat me leuk lijkt aan vrijwilligerswerk is dat je andere kanten van de maatschappij leert kennen.”

	Intromarkt		Ecotopia	
1) Organisaties zoals Greenpeace, WNF, JMA	45	52,9%	20	50%
2) Goed werk, essentieel, zinvol, mensen met hart voor de zaak	17	20%	7	17,5%
3) Extreem, rechtlijnig, halve waarheden, net iets te fanatiek, Greenpeace hippies	12	14,1%	6	15%
4) Organisaties die zich inzetten voor behoud en bescherming van natuur en milieu	9	10,6%	5	12,5%
5) Overigen	2	2,4%	2	5%
Totaal	85	100%	40	100%
Niet ingevuld	3		0	

Tabel 3: Frequenties en percentages van eerste associaties bij ‘natuur- en milieuorganisaties.’

Deze redelijk positieve houding ten aanzien van vrijwilligerswerk spreekt ook uit de antwoorden op de open vragen. Zoals in tabel vijf te zien is, reageert bijna de helft (44,6%) van de intromarkt-jongeren uitgesproken positief wanneer hun gevraagd wordt naar hun eerste associatie bij het begrip vrijwilligerswerk. Zo zeggen zij bijvoorbeeld

dingen als “goed, betrokkenheid” “super” “nobel” “knap van mensen die dat doen” en “positief om maatschappelijk betrokken te zijn en je vrije tijd hiervoor te geven.” Slechts een klein deel van de jongeren (nog geen elf procent) reageert expliciet negatief, soms zelfs cynisch, zoals blijkt uit antwoorden als “ja daag!” “mensen die je aanspreken op het verkeerde moment, die doen vrijwilligerswerk” en “eendjes voeren?”

Ook de Ecotopia-respondenten reageren erg positief op het begrip vrijwilligerswerk. Opvallend is wel dat de studenten vaker de ‘goedheid’ en de ‘nobelheid’ van vrijwilligerswerk benadrukken, terwijl deze jongeren –die veel vaker daadwerkelijk vrijwilligerswerk doen– meer nadruk leggen op dat vrijwilligerswerk leuk en gezellig is. Volgens hen biedt vrijwilligerswerk mogelijkheden om mensen met dezelfde interesses te ontmoeten en zorgt het voor ontspanning en recreatie. Zij associëren vrijwilligerswerk met leuke, sociale activiteiten, in plaats van alleen maar met werk dat goed, belangrijk en noodzakelijk is voor de maatschappij. Ook valt er geen cynisme te bespeuren over vrijwilligerswerk in deze groep. Een ander verschil tussen de twee groepen is dat de Ecotopia-respondenten vaker kleine organisaties en onbekende initiatieven noemen, terwijl de studenten doorgaans verwijzen naar de klassieke vrijwilligersorganisaties en goede doelen.

Een deel van de jongeren komt met een wat neutralere omschrijving van vrijwilligerswerk als “onbetaald werk” en “werk dat je doet zonder er geld aan te verdienen voor een betere samenleving.” Anderen komen met typische associaties en beelden als gehandicapten, vluchtelingen, bejaarden, de wereldwinkel, kantinedienst en het jongerencentrum. Slechts een klein aantal respondenten benadrukt dat vrijwilligerswerk “tijdrovend” is of dat ze daar “geen tijd” voor hebben.

	Intromarkt		Ecotopia	
1) Goed werk, zinvol en leuk, gemotiveerd, interessant, gezellig	37	44,6%	14	37,8%
2) Organisaties (Greenpeace, Unicef, Artsen zonder grenzen, etc)	14	16,9%	9	24,3%
3) Nee dank je, niet echt iets voor mij, ja daag!, werkeloos	9	10,8%	0	0%
4) Onbetaald werk, voor een betere samenleving	8	9,6%	6	16,2%
5) Gehandicapten, vluchtelingen, bejaarden, wereldwinkel, etc.	7	8,4%	3	8,1%
6) Tijdrovend, leuk / belangrijk maar kost tijd, geen tijd	4	4,8%	1	2,7%
7) Overigen	4	4,8%	4	10,8%
Totaal	83	100%	37	100%
Niet ingevuld	5		3	

Tabel 4: Frequenties en percentages van eerste associaties bij ‘vrijwilligerswerk.’

Jongeren over persoonlijke groei, zingeving en maatschappelijke betrokkenheid

Opvallend zijn de hoge scores op “ik vind het leuk meer te weten over wie ik zelf ben.” Van de Ecotopia-respondenten beaamt maar liefst 90% deze uitspraak en ook bijna drievierde van de studenten (72,7%) is het hier mee eens. Deze hoge scores zijn in overeenkomst met de opkomst van postmaterialistische waarden (zoals zelfbepaling en -verwerkelijking, onafhankelijkheid en ontplooiing, geluk en genot, participatie en emancipatie) en wat ook wel *de ideologie van de zelfontplooiing* genoemd wordt.¹⁶¹

Volgens verschillende auteurs is er sprake van een individualiserings- en privatiseringstendens op waardengebied. Voor de situatie onder de hoger opgeleide jeugd lijkt deze karakterisering relevant. Uit eerder onderzoek blijkt dat de meest populaire waarden betrekking hebben op enerzijds individualisering –zelfontplooiing, zelfwaardering, openheid voor nieuwe ervaringen– en anderzijds op privatisering –geborgenheid, harmonie, bevredigende relaties en intimiteit–. Zaken die echter verwijzen naar bredere maatschappelijke verbanden (politieke bewegingen, christelijkheid) ontbreken in de top tien van waarden. Ook inhoudsanalyses van kwalitatieve gegevens maken duidelijk “dat het begrip ‘zelf’ voor hedendaagse jongeren welhaast onvoorwaardelijk positieve psychologische connotaties heeft, dat daarentegen het begrip ‘samenleving’ ambivalente reacties oproept en een overwegend negatief geladen psychologisch domein vertegenwoordigt.”¹⁶²

Tegelijkertijd suggereren de enquêteresultaten een verband tussen interesse in zelfontplooiing, persoonlijke groei, zingeving en (vrijwillige) inzet voor natuur en milieu. Uit correlatietesten blijkt bijvoorbeeld dat de stelling “ik vind het leuk meer te weten over wie ik zelf ben” significant correleert met stellingen als “wat me leuk lijkt aan vrijwilligerswerk is dat je andere kanten van de maatschappij leert kennen,” “als het op mijn eigen manier kan lijkt het me leuk om me in te zetten voor een duurzame samenleving” en “in de natuur vind ik de rust om na te denken.” Daarnaast vertoont deze laatste stelling een negatieve correlatie met “ik zou nooit vrijwilligerswerk willen doen.” Zoals de correlatiematrix laat zien hangen al deze stellingen onderling met elkaar samen (zie bijlage IV), wat suggereert dat er verbanden zijn tussen een oriëntatie op persoonlijke groei, zingeving en maatschappelijke betrokkenheid.

Dergelijke verbanden zijn ook in eerdere empirische studies waargenomen. Zo constateert Joep de Hart dat *maatschappijhervorming* als waardeoriëntatie het sterkst voorspeld wordt door de politieke partijvoorkeur (aan linkerkant van het politieke spectrum) en de mate waarin geloof wordt gehecht aan wat hij samenvat onder de term New Age –waarschijnlijk het summum van een oriëntatie op persoonlijke groei en zingeving.¹⁶³ Ook is het bekend dat binnen alternatieve levensbeschouwelijke stromingen sinds jaar en dag veel aandacht voor

natuur en milieu bestaat. Volgens Inglehart gaat de afbrokkeling van traditionele godsdienstige instituties gepaard met de opkomst van een postmaterialistische wereldvisie, die geneigd is het heilige eerder in de natuur te zoeken dan in kerkelijke organisatievormen.¹⁶⁴ Vergelijkbare ideeën zijn ook terug te vinden in de milieufilosofie.¹⁶⁵

De relatie tussen interesse in persoonlijke ontwikkeling, zingeving en maatschappelijk engagement blijkt bijvoorbeeld ook uit de antwoorden op de open scenariovragen. In deze vragen worden respondenten geprikkeld aan de hand van twee scenario's hun persoonlijke visie te geven op thema's als persoonlijke groei, zingeving en maatschappelijke betrokkenheid (Zie bijlage II, deel D). Zoals beschreven in de methodische verantwoording is dit onderdeel van de enquête om praktische redenen alleen afgenomen bij de Ecotopia-groep. Hierdoor is helaas geen vergelijking en generalisering van resultaten mogelijk.

Stel je eens voor: *Het is een zwoele zomeravond en je ligt op je rug in het gras naast een goede vriend of vriendin. Het is pikkedonker en de hemel is dan ook bezaaid met fonkelende sterren. Er heerst diepe rust en stilte. Je staart naar de hemel en verbaast je over hoe wonderlijk het is dat jullie daar nu liggen: op een waanzinnige bal, waarin in het diepste midden een groot vuur brandt, die om haar eigen as draait en door een oneindige ruimte zweeft. Jullie raken in gesprek en discussiëren over het ontstaan van het leven, de evolutie van de mensheid en de zin van het leven...*

- 1) Zou jij jezelf voor kunnen stellen in deze situatie? Waarom wel / niet?
- 2) Lijkt het jou leuk om na te denken over jouw eigen plek in het grotere geheel? Om bezig te zijn met de "grote vragen" van het leven? Waarom wel /niet?
- 3) Op wat voor een manier lijkt het jou leuk bezig te zijn met natuur en / of milieu?

Slechts vier van de 39 mensen (één respondent liet de open vragen oningevuld) reageerden enigszins negatief of ontkennend op dit scenario. De meeste antwoorden daarentegen getuigen van een opvallend grote interesse in filosofische en levensbeschouwelijke vragen. Veel respondenten beschrijven waarom de 'grote vragen' en een breder perspectief op het leven voor hen belangrijk of inspirerend zijn, en hoe dat zich verhoudt tot hun maatschappelijke betrokkenheid. Op de vraag of zij zichzelf in dit scenario kunnen inleven, antwoordt een merendeel iets in de trant van "dat gebeurt me regelmatig" of "ik denk en lees vaak over deze dingen." Anderen zeggen dingen als "ja, ik kan me goed voorstellen dat ik hier terecht kom, ik houd van rust, van filosoferen, van buiten zijn" en "ja, lekker buiten discussiëren." Een aantal zegt zelfs dingen als "Ja! dit zijn dingen die er toe doen in het leven." Blijkbaar staan deze jongeren wel degelijk open voor meer filosofische en levensbeschouwelijke vraagstukken die de grond van het bestaan raken.

Ook op de wat abstractere vraag of het hen leuk lijkt na te denken over de eigen plek in het grotere geheel en de 'grote vragen' van het leven wordt overwegend positief gereageerd. Een aantal respondenten geeft aan dat zij dit soort onderwerpen bijzonder boeiend

vinden, zonder dat eenduidig te kunnen verklaren: “Waarom weet ik niet, maar ’t is iets wat me bezighoudt sinds heel klein.” Andere respondenten geven aan dat zij hiervan houden of dat het hen helpt in hun leven. Zo zegt een respondent: “interessant, daar gaat het leven over. Ik hou ervan om dingen door te denken.” En een ander: “Ja, ik denk dat het op zoek gaan naar je positie in deze wereld het leven omsluit. Het is een zoektocht die volgens mij niet eindigt zolang je leeft.” En: “Ja, het is belangrijk om te bepalen welke keuzes je moet maken tijdens je leven.” Sommigen respondenten verbinden een dergelijke oriëntatie expliciet aan hun maatschappelijke betrokkenheid. Zo zegt een respondent: “Absoluut, omdat dit mijn geest scherp houdt, een belangrijk deel in mijn zingeving is en me motiveert om te doen wat ik belangrijk vind.” En een ander zegt: “Ja, dat doe ik omdat die wezenlijk zijn. Zonder antwoorden daarop kun je ook geen levensdoel hebben. Het verwezenlijken van dit doel is ook makkelijker als je je hiermee bezig houdt.”

Zoals eerder geconstateerd zijn jongeren bezig met zingeving op hedendaagse wijze:

Er klinkt (...) maatschappijkritiek door, maar het algehele beeld uit jeugdonderzoek is dat ideologische bevlogenheid er voor jongeren minder toe doet. Zij zijn niet op zoek naar een alomvattend wereldbeeld of een sluitende levensbeschouwing. (...) Jongeren zijn sterk bezig met zin in hun huidige leven en verlangen naar een zinvol gevuld toekomstig leven, maar houden zich weinig expliciet bezig met de abstracte vraag naar de zin van het leven. Hun zingeving is gericht op het hier-en-nu en weerspiegelt hun verlangen naar eigenheid. Jongeren voelen zich betrokken bij zaken die passen bij hun persoonlijke interesses.¹⁶⁶

De respondenten die afwijzend reageren op een dergelijke reflectie komen met argumenten als “ik ben geen hippie” en “mezelf zijn en mijn eigen ding doen is mijn plek in het geheel, dus hoef ik er ook niet over na te denken.” Sommigen schetsen een wat genuanceerder beeld. Zo geeft één respondent aan het een leuke en nuttige discussie te vinden, maar tegelijkertijd zegt zij “je moet nu actie ondernemen in plaats van te dromen.” Dit laatste argument blijkt voor meer van de afwijzende respondenten van belang te zijn; volgens hen is er “directe actie” nodig, en is er geen tijd voor “gezweef.” Anderen zeggen zich niet met deze vragen bezig te houden “omdat je er toch niet uit komt.”

Ook op dit tweede scenario wordt erg positief gereageerd. Uit veel antwoorden spreekt een sterke persoonlijke gedrevenheid. Zo zegt een respondent: “Ja, dat is mijn levensdoel. Zonder dat te doen voel ik me minder goed, wie doet het dan wel? Er moet zoveel veranderen.” En een ander zegt: “Ja, ik denk zelfs dat je als individu de verplichting hebt om op een positieve manier een bijdrage te leveren aan de maatschappij.” Volgens één respondent is het “belangrijk om voor elkaar te zorgen.” Anderen motiveren hun maatschappelijk engagement met: “Omdat dit in mijn ogen de enige weg is idealen in praktijk te brengen.”

Of: “Omdat ik dat belangrijk vind omdat alle individuen samen de maatschappij maken.”

Stel je eens voor: *Er is een heerlijk park bij jou in de buurt waar je vaak rondhangt met vrienden en vriendinnen, een potje voetbal speelt of een boek leest. Dit park staat onder druk; de gemeente wil er flats neerzetten. Omdat niemand in actie komt, besluiten jij en je vrienden dat wél te doen. Jullie schrijven protestbrieven, organiseren een informatieavond en zamelen handtekeningen in. Om de gemeente te overtuigen voeren jullie een onderzoek uit naar de waarde van het park: jullie testen de waterkwaliteit, doen bodemonderzoek en onderzoeken de waarde van het park voor buurtbewoners...*

- 1) Zou jij jezelf voor kunnen stellen in deze situatie? Waarom wel / niet?
- 2) Lijkt het jou leuk om meer over de maatschappij te leren en op je eigen manier een steentje bij te dragen aan dingen die jij belangrijk vindt? Waarom wel /niet?
- 3) Op wat voor een manier lijkt het jou leuk bezig te zijn met vrijwilligerswerk?

Hoewel deze jongeren hun engagement, verantwoordelijkheidsgevoel en gedrevenheid met elkaar delen, maken de antwoorden óók duidelijk dat deze idealistische inslag op verschillende manieren vertaling kan vinden, en dat juist de vrijheid en eigenheid in het verwezenlijken hiervan belangrijk voor hen is. Zo geven sommigen aan dat zij best een steentje bij willen dragen als het op hun eigen manier kan. De activiteiten lopen uiteen van inventarisatie van flora en fauna tot het werken bij een biologische boer, van de natuur- en milieueducatie tot het wandelen met gehandicapten. De genoemde randvoorwaarden voor vrijwilligerswerk komen in grote lijnen overeen met de randvoorwaarden zoals genoemd door de jonge vrijwilligers, die in de volgende paragraaf uitgebreid besproken worden.

4.4. Wat zeggen de jonge vrijwilligers?

Aan de hand van de persoonskenmerken van de jonge vrijwilligers wordt eerst een kort beeld van deze groep respondenten geschetst. De leeftijden van de vrijwilligers lopen uiteen van 18 tot en met 35 jaar, met een meerderheid tussen de 18 en 23 jaar. De man / vrouw verdeling onder de respondenten is tamelijk evenwichtig, namelijk 10 mannen en 12 vrouwen. De ene helft van de respondenten geeft aan in een stad te zijn opgegroeid en de andere helft in een dorp. Slechts één persoon komt van het platteland. Verder valt het op dat het opleidingsniveau redelijk hoog ligt. Een aanzienlijk aantal respondenten heeft in ieder geval een HAVO of VWO diploma en een behoorlijk aantal hebben eveneens een HBO of WO diploma behaald. Wanneer men ervan uitgaat dat het veelal de hoger opgeleiden zijn die zich naast hun normale dagelijkse bezigheden inzetten voor meer maatschappelijke en sociale doeleinden,¹⁶⁷ lijkt dit beeld redelijk representatief te zijn voor vrijwilligers

in deze leeftijdsgroep. Met betrekking tot hun dagelijkse bezigheden blijkt dat iets meer dan een kwart van de respondenten binnen hun opleiding of werk natuur- of milieugericht bezig is.

Jonge vrijwilligers over omgeving van opgroeien en ouders

Op de vraag hoe de jonge vrijwilligers zelf denken dat zij geïnteresseerd zijn geraakt in natuur en milieu geeft een opvallend groot deel aan dat zij deze interesse “van huis uit hebben meegekregen” of dat het “met de paplepel is ingegoten.” De interesse van *ouders* en andere familieleden en het belang dat in de familie aan natuur en milieu wordt gehecht is volgens meer dan de helft van de respondenten een belangrijke invloed geweest op het ontstaan van hun eigen interesse. Respondenten spreken over een opvoeding waarin het contact met natuur en milieu gestimuleerd werd, onder meer door vakanties en activiteiten in de natuur te ondernemen. Zowel het enthousiasme van de ouders voor natuur lijkt hierbij een grote rol te spelen, evenals normen en waarden met betrekking tot de omgang met natuur en milieu.

Een hiermee samenhangende factor is het hebben van direct contact met de natuur. In deze context wordt het veel buiten zijn in combinatie met activiteiten zoals buiten spelen, kikkers vangen, klimmen, kamperen en vissen genoemd, evenals de hierboven genoemde bezoeken met ouders aan de natuur. Mediaberichten over natuur en milieu en natuur- en milieuorganisaties zijn ook naar voren gekomen als relevant voor het ontstaan van interesse in natuur en milieu. Hierbij wordt bijvoorbeeld de toenemende berichtgeving over vervuiling en het broeikaseffect door een respondent genoemd. Verder geeft een klein aantal respondenten antwoorden als “het zat in me” en “het zal wel in de genen zitten.” Ook wordt verwezen naar de invloed van vrienden en door één respondent naar een opslagplaats voor kernafval in de omgeving van opgroeien. De uitkomsten van deze vraag zijn weergegeven in tabel 3 en de volgende antwoordfragmenten illustreren de genoemde factoren en hun context:

Van huis uit speelde natuur en milieu een grote rol. Niet alleen de vele verenigingen waar mijn ouders lid van waren, maar ook vrijwilligerswerk van mijn moeder bij milieuwerkgroepen en vele bezoeken aan de natuur hebben bijgedragen.

Ten eerste mijn liefde voor fauna. Het van dichtbij in aanraking zijn geweest met Schotse Hooglanders. Alles wat groeit en bloeit, hoe iets van een zaadje tot een volwassen boom kan groeien. En ook vrienden die natuur en milieu als passie hebben.

	Frequentie
1) Van huis uit meegekregen / ouders	13
2) Direct contact / ervaring	10
3) Media en informatie vanuit natuur- n milieuorganisaties	3
4) Aanleg	3
5) Vrienden met dezelfde interesse	2
6) Negatieve milieueffecten in buurt van opgroeien	1
Totaal	32

Tabel 5: Respons op “Hoe denk je dat je geïnteresseerd bent geraakt in natuur en milieu?”

Wanneer we deze resultaten vergelijken met eerder onderzoek in de Verenigde Staten¹⁶⁸ valt op dat de ‘sociale’ invloeden in deze steekproef een grotere rol lijken te spelen dan in deze onderzoeken. De invloed van bijvoorbeeld ouders lijkt hier sterker te zijn, terwijl de omgeving waarin men opgroeit, natuurervaringen in de jeugd en de toegankelijkheid van natuurlijk gebied in deze onderzoeken als meest dominant naar voren komen. Het is niet ondenkbaar dat, gezien de natuurlijke omgeving minder alomtegenwoordig en toegankelijk is, de motiverende en ondersteunende rol van ouders, familie en vrienden alleen maar van groter belang wordt in het ontwikkelen van betrokkenheid bij natuur en milieu. Dit betreft dan niet alleen ouders in hun functie als opvoeders, inspiratiebronnen en voorbeelden, maar ook als *randvoorwaarde* om in (fysiek) contact met natuur te komen.

Op de vraag in hoeverre er natuur in de buurt was in de plaats van opgroeien en hoe deze natuur door de respondenten gewaardeerd werd, antwoorden 13 van de 22 vrijwilligers dat er voldoende of veel natuur in de buurt was. Opvallend is dat de meeste van hen (10 van de 13) afkomstig zijn van dorp of platteland, terwijl het merendeel van de stadskinderen juist vindt dat er onvoldoende natuur in de buurt was. Sommigen spreken over het nabije “plantsoengroen,” maar dit werd duidelijk niet als ‘echte natuur’ ervaren. Uit de antwoorden blijkt dan ook dat respondenten niet alleen een kwantitatief maar ook een kwalitatief oordeel geven op de vraag of er wel of niet voldoende natuur aanwezig was. Respondenten die aangeven dat er voldoende natuur was hebben over het algemeen ook een positieve waardering voor die natuur, terwijl respondenten die vinden dat er onvoldoende natuur was, vaak geen of een negatief oordeel over deze natuur vellen:

Veel natuur: de tuin was woest en de uiterwaarden vlakbij. Ik waardeerde die natuur in die zin dat het een groot ontdekkingsavontuur was.

Er was erg weinig natuur, buiten spelen was zelfs moeilijk (want vaak gevaarlijk i.v.m. auto’s). Lage waardering van het weinige (plantsoen)groen.

Op de vraag hoe de respondenten verder in hun jeugd in aanraking zijn geweest met natuur bestaan de meest genoemde antwoorden uit allerlei activiteiten in de natuur zoals vakanties, hobby's en sport, wandelen, fietsen, vissen, kamperen, verkenningstochten en het hebben van huisdieren. Opvallend is dat activiteiten via natuur- en milieuorganisaties relatief vaak genoemd worden. Bijna een derde van de respondenten geeft aan in zijn of haar jeugd contact te hebben gehad met natuur via bijvoorbeeld bezoekerscentra, zomerkampen, lidmaatschappen en activiteiten georganiseerd door natuur- en milieuverenigingen. Natuur- en milieueducatie in schoolverband wordt aanzienlijk minder genoemd, slechts tweemaal.

Op de vraag of respondenten denken dat hun contact met natuur van invloed is geweest op het ontwikkelen van hun interesse voor natuur en milieu, antwoorden drie respondenten ontkennend. Twee van hen verwijzen in deze context specifiek naar hun opvoeding, bijvoorbeeld naar "respect voor zowel mensen als natuur en spullen." De derde respondent verwijst naar het dichtbij meemaken van negatieve milieueffecten en de lokale weerstand van burgers daartegen. Deze interesse lijkt daarmee eerder geboren uit de milieuproblematiek en de negatieve gevoelens daaromtrent dan uit liefde voor de natuur. De grote meerderheid van de respondenten beantwoordt deze vraag echter bevestigend. Vanuit het contact met de natuur lijkt zich een bewustwordingsproces rond de waarde van natuur –zowel instrumenteel als intrinsiek– en rond de manier waarop wij hier als mensen mee omgaan, te ontwikkelen. Zo zeggen respondenten dingen als "doordat ik er in mijn jeugd zo van genoot, wil ik de natuur nu ook beschermen" en "door altijd veel buiten te zijn geweest heb ik waardering voor de natuur gekregen." Het ontstaan van waardering en respect voor, en het leren genieten van, de natuur speelt hierbij een grote rol. Ook de invloed van ouders en opvoeding is hierin natuurlijk van belang.

Ja, het is wel van invloed geweest. Ik denk dat als ik in een betonnen dorp zonder huisdieren was opgegroeid, dan had ik niet zo 'snel' de waarde van natuur kunnen inschatten.

Ja, als ik in een stad was opgegroeid zou ik er op een meer recreatieve manier mee in aanraking zijn gekomen en het niet als logisch hebben ervaren. Nu ervaar ik het als een vanzelfsprekend onderdeel van mijzelf.

Interessant is dat een aantal respondenten het expliciet heeft over het *leren* kennen, het *leren* genieten en het *leren* waarderen van de natuur: "Ik denk dat het zeer van belang is dat ik heb leren genieten van de natuur. Zonder dat zou ik me nu niet zo in kunnen zetten." Uit andere antwoordfragmenten spreekt dat door het contact met de natuur niet alleen een bewustwordingsproces ontstaat omtrent de aanwezigheid en waarde van de natuur, maar ook van de kwetsbaarheid en de achteruitgang van natuur. Het met eigen ogen zien hoe natuurlijke

schoonheid wordt aangetast en teruggedrongen lijkt betrokkenheid te creëren:

Vooral doordat je toch veel natuur waar je veel komt verloren ziet gaan aan de compromissen die wij maken in ons land.

Jonge vrijwilligers over natuurbeleving in heden en verleden

In de enquête is ook aandacht besteed aan de rol die natuur speelt in het dagelijkse leven van de respondenten en aan de waarde die zij aan natuur toekennen. Alhoewel niet iedereen regelmatig direct fysiek contact met de vrije natuur heeft blijkt natuur van grote waarde voor alle respondenten te zijn. Zo zegt iemand “een dag zonder natuur is een dag niet geleefd.” Natuur wordt in deze antwoorden vaak verbonden met een gevoel van rust, ontspanning en vrijheid en de mogelijkheid tot buitenactiviteiten, zoals sport. Natuur in de woonomgeving wordt hoog gewaardeerd, en een aantal respondenten haalt aan dat regelmatig contact met de natuur mogelijk *moet* zijn. Ook het behoud van de nog resterende natuur staat hoog in het vaandel; volgens sommigen juist ook omdat natuur minder vanzelfsprekend geworden is. Enkele respondenten geven te kennen dat zij het idee hebben dat de waarde van natuur wordt onderschat door anderen. De antwoorden geven over het algemeen een grote waardering en liefde voor en betrokkenheid bij natuur weer:

Natuur is voor mij een soort basis levensbehoefte. De mens kan niet overleven zonder natuur. Omdat natuur tegenwoordig niet vanzelfsprekend is, hecht ik zeer veel waarde aan de natuur die er nog is en wil deze graag helpen te behouden door het publiek enthousiast te maken.

De natuur als milieu en de dieren speelt een belangrijke rol in mijn leven. Ik zou het erg vinden als wij als mensen dit verder zouden bedreigen. Ook meer in dat de mens afhankelijk is van deze natuur en daarom deze ook zou moeten beschermen.

Het belangrijkste dat er is, zou haast zeggen, liever een goed milieu dan een goed mens om je heen. Gewoon noodzakelijk om te kunnen leven. Los van het feit dat de natuur een eigen waarde en recht heeft en wij maar een onderdeelje zijn.

De vraag hoe en wat de respondenten (in) de natuur ervaren heeft een rijk scala aan antwoorden opgeleverd, welke uiting geven aan een diepgaande en zeer persoonlijke beleving van natuur. Zo noemen veel respondenten de rust, stilte en ontspanning en uit menig antwoord spreekt ook een grote waardering voor de esthetische kwaliteiten van de natuur. Zo zegt een respondent: “Ik ervaar in de natuur stilte, schoonheid en geniet van alle mogelijke tinten groen en alle vogels en ander klein grut.” En een ander zegt: “Ik word er rustig en blij van.” Voor anderen is het zich in de natuur begeven “de beste manier om te ontspannen en er even tussenuit te zijn.” Daarnaast is er een verscheidenheid aan

antwoorden waaruit een bijzondere waardering voor verschillende eigenschappen en kwaliteiten van de natuur spreekt. Volgens respondenten is natuur niet alleen mooi en rustgevend, maar ook “één groot samenhangend geheel,” vol met “variatie en diversiteit” en “altijd in ontwikkeling waardoor er steeds iets nieuws te ontdekken is.” Hoewel het door geen enkele respondent met die woorden benoemd wordt, lijkt er sprake te zijn van een ‘spirituele’ dimensie in deze waardering voor de schoonheid, complexiteit en wonderlijkheid van de natuur:

Ik ervaar de natuur als één groot samenhangend geheel, wat bij elk onderdeel afhankelijk is van elkaar. De mogelijkheid van de natuur om zich te herstellen of aan te passen is iets bijzonders wat ik ervaar.

De rust, de schone lucht en de onschuldige uitstraling van de planten en dieren. En de wonderbaarlijke krachten van groeien. Ik vind het allemaal zo indrukwekkend. Door de harmonie kom ik helemaal tot rust.

Door mijn studie kan ik nu op twee manieren naar de natuur kijken. Ik kan kijken naar planten, bospercelen en bodemtypes, maar ik kan ook kijken met mijn gevoel. (...) Ik geef de voorkeur aan de laatste manier van kijken en ervaar de natuur dan het meest.

Uit een aantal antwoorden spreekt de grote gevoelswaarde die natuur voor de respondenten heeft. Deze antwoorden hebben enerzijds betrekking op het fysiek kunnen aanvoelen van de natuur, zoals het genieten van geuren en kleuren, geluiden en sensaties. Anderzijds hebben de antwoorden betrekking op een meer innerlijke dimensie, zoals het ervaren van innerlijke rust of het gevoel dat je ‘jezelf kunt zijn’:

Ik kan gedachten makkelijker loslaten als ik ergens in het bos zit en ook beter onderscheid maken tussen belangrijke en onbelangrijke zaken. In een stad vol andere mensen wordt er aan zo veel onbelangrijke zaken waarde gehecht. Ik houd van buiten zijn omdat ik me daar helemaal mezelf voel.

Vooral vrijheid, even niets hoeven, alleen lekker ‘zijn.’ Daarnaast vind ik het ook leuk om te herkennen wat ik zie en kan ik genieten van bijzondere vogels of zo.

De respondenten is ook gevraagd of zij misschien een bijzondere ervaring hebben gehad in de natuur die voor hen belangrijk is. Veel respondenten antwoorden ontkennend op deze vraag en geven aan niet één specifieke ervaring in de natuur te hebben gehad die voor hen van belang is. Een aantal van hen benadrukt juist dat zij er *altijd* van genieten in de natuur te zijn. Zoals één respondent het verwoordt: “Nee, of heel veel, want het is altijd fijn.” En een ander: “Elke keer weer sta ik versteld.” Een aantal respondenten beschrijft wél een ervaring, of een reeks van ervaringen, die er voor hen uitspringt. Deze ervaringen bestaan over het algemeen uit direct fysiek contact met de natuur. Hoewel in een aantal gevallen opvalt dat de genoemde activiteiten of gebeurtenissen in

zichzelf niet erg uitzonderlijk zijn, lijkt het erop alsof deze vaak 'normale' dingen (bijvoorbeeld knobomen, wandelingen met de hond) op een meer diepgaande manier beleefd worden:

Buiten slapen met alleen een deken en geen tent is altijd de meest speciale ervaring. Heerlijk om alles te kunnen horen en ruiken 's nachts en 's ochtends wakker te worden van regen of zonnestralen in je gezicht!

Ik heb twee jaar lang hondentraining gelopen met onze labrador. De wandelingen over de Veluwezoom in weer en wind en ieder seizoen zijn me erg bijgebleven. Eén bospad in het speciaal herinner ik me nog goed.

Nagenoeg alle vrijwilligers geven uiting aan een tamelijk diepgaande relatie met, en persoonlijke beleving van, de natuur, die bij een meerderheid al ontstaan is in de kindertijd, vaak onder invloed van natuurminnende ouders. Om dit beeld te complementeren en nuanceren is de meerkeuzevraag in de enquête interessant (Zie bijlage III; vraag 8 onder "natuur"). De belangrijkste factoren die in eerder onderzoek naar voren komen als van belang voor het ontstaan van een actieve betrokkenheid bij natuur en milieu zijn bij deze vraag weergegeven. Aan de respondenten is verzocht die factoren aan te kruisen die van invloed zijn geweest op het ontstaan van hun eigen betrokkenheid. Daarnaast is hun gevraagd hier een toelichting op te geven. Zie tabel 4 voor een overzicht van de repons op deze vraag.

De uitkomst van deze overkoepelende meerkeuzevraag bevestigt het beeld dat vooral ouders en opvoeding een grote rol spelen bij het ontstaan van betrokkenheid bij natuur en milieu, evenals de omgeving van opgroeien en de mogelijkheden voor direct contact met de natuur. Voor de ontwikkeling van betrokkenheid bij natuur en milieu is het regelmatige positieve contact met natuur van vitaal belang; alleen zo leren mensen natuur te waarderen en ervan te genieten. Anderzijds lijken negatieve omgevingsfactoren ook te kunnen resulteren in een bewustzijn omtrent de waarde en de kwetsbaarheid van de natuurlijke omgeving. Verder komt naar voren dat ouders ook op andere manieren van invloed zijn. Enerzijds bepalen zij waar een gezin woont en daarmee de omgeving van opgroeien; anderzijds zijn het vaak de ouders die hun kinderen mee de natuur innemen of hun kinderen stimuleren door / tot lidmaatschappen en activiteiten bij natuur- en milieuverenigingen. De verschillende mogelijke antwoorden op deze vraag blijken soms dus nauw met elkaar samen te hangen.

Organisaties scoren opvallend hoog in deze meerkeuzevraag; maar liefst 13 van de 22 respondenten heeft organisaties aangemerkt als zijnde van invloed op het ontstaan van hun actieve betrokkenheid bij natuur en milieu. Deze uitkomst wijst daarmee zowel op de grote mogelijkheden van organisaties om een positieve invloed uit te oefenen, evenals op de bijkomende verantwoordelijkheid om een actief en inspirerend jeugd- en jongerenbeleid te voeren. Verder valt op dat een

tamelijk groot aantal respondenten de invloed van educatie als belangrijk aanmerkt, terwijl dit aspect in voorgaande enquêtevragen niet zo duidelijk naar voren is gekomen. Helaas is ten gevolge van de beperkte toelichtingen niet duidelijk of hier met educatie specifiek educatieactiviteiten in schoolverband bedoeld worden, of ook bijvoorbeeld educatie bij bezoekerscentra van natuur- en milieuorganisaties.

De enquête toont aan dat het belangrijk is dat mensen persoonlijke waarde hechten aan natuur en milieu, zodat zij een belang ervaren in het behoud van hun natuurlijke omgeving. Alleen dan zal de bereidheid ontstaan zich hier actief voor in te zetten. Het sociale milieu –ouders, familie en vrienden, maar ook bijvoorbeeld organisaties en media– blijkt in dit proces een belangrijke speler te zijn. Zoals uit menig antwoord blijkt ervaren veel van deze jonge vrijwilligers natuur en milieu als van persoonlijk belang voor henzelf –zowel op fysiek als emotioneel, mentaal en spiritueel niveau. Naast dat respondenten zich vaak helder bewust zijn van het feit dat natuur een voorwaarde is voor hun eigen voortbestaan, genieten ze van natuur, komen ze tot rust of vinden ze inspiratie in de natuur. Bovendien blijkt uit antwoorden dat natuur voor hen ook een op zichzelf staande of intrinsieke waarde heeft. Vanuit deze veelzijdige waardering voor natuur ontstaat een betrokkenheid bij natuur en milieu die aan de basis ligt voor de keuze zich actief als vrijwilliger in te zetten.

	Frequentie
1) Personen	15
2) Regelmatig contact met natuur tijdens jeugd	13
3) Omgeving van opgroeien	13
4) Organisaties	13
5) Educatie / scholing	11
6) Natuurervaringen en buitenactiviteiten jeugd	10
7) Boeken en media	9
8) Verandering van directe leefomgeving	6
9) Ervaringen in de natuur tijdens de volwassenheid	5
10) Negatieve ervaringen rondom natuurlijke (woon)omgeving	5
Totaal	100

Tabel 6: Respons op meerkeuzevraag over de factoren van invloed op het ontstaan van een actieve betrokkenheid bij natuur en milieu.

Jonge vrijwilligers over vrijwilligerswerk: motivaties en randvoorwaarden

Wanneer iemand interesse heeft in en zich betrokken voelt bij natuur en milieu wil dat nog niet direct zeggen dat hij of zij zich hiervoor ook actief in wil zetten. Bij actieve, vrijwillige inzet spelen meerdere factoren een rol. Zo is de motivatie voor het doen van het vrijwilligerswerk belangrijk, maar ook de aansluiting van het werk en de organisatie bij de eigen interesses en ideeën. Tevens zijn meer praktische zaken van belang, zoals de

manier waarop iemand bij een vrijwilligersorganisatie terechtkomt en eventuele randvoorwaarden voor het doen van vrijwilligerswerk.

Van de genoemde *motivaties* voor vrijwilligerswerk komt een aantal vaak terug (zie tabel 5). De meest genoemde motivatie is het leuk en gezellig zijn van het werk; dat wil zeggen dat de respondenten plezier ervaren in de te verrichten activiteiten en dat er sprake is van positieve sociale interactie met collega's en andere mensen. Een tweetal respondenten verwijst hierbij expliciet naar het buiten-aspect van het werk. Ook wat hier onder *ideële motivaties* geschaard wordt –zoals een bijdrage leveren aan natuur- en landschapsbehoud, een goed doel of een betere wereld, het 'jezelf nuttig maken' en het bezig zijn met dingen die belangrijk zijn– komt als erg belangrijk naar voren.

Een andere motivatie ligt in de bijdrage die het doen van vrijwilligerswerk kan leveren voor de eigen ontwikkeling. Hieronder valt het opdoen van kennis, ervaring en vaardigheden evenals het ontplooiën van de eigen interesses. Sommige respondenten verklaren deze motivatie vanuit hun professionele bezigheden, hun opleiding of het belang voor hun CV. Een aantal antwoorden in deze categorie slaan specifiek op de *mogelijkheden* die vrijwilligerswerk biedt om dingen te doen die men anders niet snel zou doen. Zo noemt één respondent de mogelijkheid zich in beschermde gebieden te begeven en verwijst een ander naar "filmmaken en acties." Ook blijkt de organisatie zelf van belang te zijn: wanneer een organisatie jonge mensen aanspreekt willen zij deze organisatie beter leren kennen door hierbinnen actief te worden. Andere aspecten zijn een gevoel van waardering of voldoening, de vrijheid in het werk en het actief in een werkritme blijven. De meeste respondenten noemen overigens een mix van deze motivaties; zij ervaren hun werk bijvoorbeeld als leuk, nuttig, leerzaam en gezellig. De volgende voorbeelden verduidelijken dit:

Je bent bezig met wat je belangrijk vindt en krijgt daarvoor leuke contacten, meer kennis of ervaring terug. Ik zou het IVN nooit hebben willen missen, omdat het voor een groot deel heeft bijgedragen tot wie ik nu ben.

Enorm leuk, leerzaam en sociaal. Het geeft veel voldoening. Ik zie dat mijn bijdrage echt een betere organisatie oplevert. Ik zou bijna zeggen dat ik onmisbaar ben.

	Frequentie
1) Leuk en gezellig	20
2) Ideële motivaties	15
3) Eigen ontwikkeling	12
4) Organisatie spreekt aan, organisatie leren kennen	3
5) Waardering / voldoening	3
6) Vrijheid in werk	2
7) Actief / in werkritme blijven	2
Totaal	57

Tabel 7: Respons op “Wat zijn je motivaties voor het doen van vrijwilligerswerk?”

Voor het aansluiten bij de belevingswereld blijkt de *organisatie* met haar instelling, doelstelling, werkwijze en uit te voeren werkzaamheden van groot belang te zijn. De antwoorden op de vraag op welke wijze de organisatie aansluit bij de belevingswereld weerspiegelen duidelijk dat vrijwilligers actief willen zijn bij een organisatie die aandacht besteedt aan zaken binnen natuur en milieu waar zij persoonlijk veel waarde aan hechten. Een aantal zaken is hierbij door respondenten specifiek aangehaald, zoals duurzaamheid en het streven naar een betere wereld, educatie, recreatie, cultuurhistorie en het behoud van karakteristieke Nederlandse landschappen. Uit sommige antwoorden blijkt dat de keuze voor een bepaalde organisatie een ideologische keuze is; respondent en organisatie delen waarden, normen en overtuigingen aangaande natuurbehoud en / of milieuproblematiek. Één respondent zegt bijvoorbeeld: “Ik *ben* Greenpeace.” Uit andere antwoorden spreekt juist een praktische oriëntatie. Zo zegt een respondent: “De organisatie onderhoudt de natuurgebieden in Nederland waarin ik graag wandel / fiets.” Ook waarderden respondenten raakvlakken tussen organisatie en eigen interesses of opleidingsrichting. De volgende antwoordfragmenten illustreren de manier waarop de respondenten de aansluiting met de organisatie ervaren:

Aandacht en zorg voor het behoud van karakteristieke landschapselementen, als tegenhanger van de toenemende verstedelijking, dat vind ik belangrijk.

WNF houdt zich bezig met de natuur in alle facetten. Ik vind het erg belangrijk dat het WNF haar doelen bereikt door middel van onderhandeling in plaats van demonstraties. Ik heb het idee dat dat veel beter werkt.

Wanneer we kijken naar de antwoorden op de vraag hoe het *werk* dat de vrijwilligers doen aansluit bij hun belevingswereld, zien we een opvallende gelijkenis met de eerder genoemde *motivaties* voor het doen van vrijwilligerswerk. In hoeverre het werk aansluit bij hun beleveniswereld beoordelen de respondenten in termen van of zij het werk als leuk en aangenaam ervaren, of zij er positieve sociale contacten in opdoen, of zij zichzelf erin kunnen ontwikkelen en hun talenten en

kwaliteiten in kunnen zetten en of zij het gevoel hebben dat zij iets positiefs bijdragen en gewaardeerd worden. Een aantal van deze elementen overlappen en / of versterken elkaar. Zo vindt iemand vaak iets leuk als hij / zij daar goed in is, en andersom. Zo zegt een respondent: "De activiteiten die ik uitvoer horen ook bij wat ik graag doe / kan doen en wat ik geleerd heb." Uit veel van de antwoorden spreekt een grote inhoudelijke betrokkenheid bij het werk, en voldoening in het organiseren, adviseren, activiteiten begeleiden, het overbrengen van kennis, et cetera:

Ik vind filmen leuk. Ik heb veel kennis waar ik iets mee kan doen. Ik heb veel overtuigingskracht, dus kan goed mensen aanspreken / informeren.

Ik vind het heerlijk om natuur- en milieueducatie te geven aan jongeren en ze daarnaast een leuke week te laten beleven.

Ik ben graag creatief, scheppend bezig, ben veel met computers bezig, hou van overleggen en plannen en schrijf graag. Ik merk dat die dingen heel handig zijn.

Een ander aspect dat uitgesproken positief beoordeeld wordt is het contact met mensen in het werk. En dan niet enkel het contact met collega's, maar juist ook met mensen van buiten de organisatie, zoals bij promotiewerkzaamheden, in een bezoekerscentrum en bij het begeleiden van mensen en kinderen bij educatieve activiteiten. De sociale dimensie van het werk blijkt dus erg belangrijk te zijn. Verder wordt het "lekker actief buiten aan het werk zijn," het werken in de natuur of met dieren gewaardeerd. Ook belangrijk is een grote mate van afwisseling, evenals het gewaardeerd worden in het werk en het gevoel hebben dat je iets kunt betekenen voor de natuur en / of de organisatie waarvoor je actief bent. Op de vraag welke elementen de vrijwilligers aantrekkelijk of juist onaantrekkelijk vinden in het werk dat zij doen wordt opvallend positief gereageerd; velen benadrukken dat zij het werk over het algemeen aantrekkelijk vinden en halen geen of slechts kleine minpunten aan. Onder hen die dit wel doen, geeft een aantal aan dat zij de bijkomstige verplichtingen als negatief ervaren –met name verplichtingen in tijd die niet flexibel ingevuld kan worden en verplichtingen rondom minder geliefde activiteiten. Ook het niet gewaardeerd worden door de organisatie wordt als negatief punt aangehaald. Ter illustratie:

Aantrekkelijk: komt op mooie plekken en kan bijdragen ze mooi te houden. Niet aantrekkelijk: indien vrijwilligers niet serieus worden genomen krijg je alleen de 'makkelijke klussen.'

Ik vind eigenlijk alle aspecten van mijn bezigheden leuk. Alleen soms is de druk en verantwoordelijkheid iets te groot. Dan ga ik me zorgen maken en moet ik dingen laten vallen.

Ik kan in contact komen met leuke mensen, ik leer een kamp te organiseren voor 20 man, ik doe leuke dingen die ook nuttig zijn (+). Het wiel moet nog te vaak uitgevonden worden (-).

Wat ik aantrekkelijk vind is de vrijheid die je hebt om acties te bedenken en uit te voeren. Wat minder aantrekkelijk is, is dat er zoveel vrije tijd in gaat zitten en het blijft voor anderen ook vrijwilligerswerk.

Uit deze twee laatste antwoorden spreekt de behoefte bij vrijwilligers aan professionaliteit –wat ook ter sprake komt wanneer gevraagd wordt naar de (*rand*)voorwaarden waar vrijwilligerswerk aan moet voldoen, wil de respondent geïnteresseerd raken en blijven. Zoals te zien in tabel 6 blijkt wederom dat het werk leuk en afwisselend en de onderlinge sociale interactie bevredigend moet zijn; met name enthousiaste medevrijwilligers en teamgenoten worden zeer op prijs gesteld. Ook benadrukken de meeste respondenten het belang van mogelijkheden te blijven leren en zichzelf te blijven ontwikkelen en de aansluiting met de persoonlijke interesses. Vrijwilligers beschrijven dat ze uitgedaagd willen worden en dat ze hun kwaliteiten willen kunnen inzetten en ontplooiën. Zo maakt een aantal respondenten opmerkingen als “ik wil mezelf blijven ontwikkelen” en “je moet er net als in gewoon werk door kunnen groeien, nieuwe dingen blijven leren.” Ook in trendrapporten is geconstateerd dat vrijwilligerswerk in toenemende mate een *leerplek* is.¹⁶⁹

Daarnaast vindt een aanzienlijk deel van de respondenten een bepaalde mate van flexibiliteit van belang. Vrijwilligerswerk mag niet teveel verplichtingen met zich meebrengen, niet al te veel van je vrije tijd opslokken, geen hoge druk of stress veroorzaken en een bepaalde mate van vrijheid moet gewaarborgd zijn. Een aantal respondenten benadrukt dat ze “nee moeten kunnen zeggen.” Een zekere vrijblijvendheid is dus van groot belang, wat interessant is gezien de roep om verantwoordelijkheid waar de respondenten óók uiting aan geven. Zo zegt één respondent: “Zeker geen stroperige vergaderingen, veel ruimte voor eigen initiatief en weinig regels of codes.” Respondenten geven ook aan dat het belangrijk is dat zij zich kunnen vinden in de doelstellingen en aanpak van de organisatie –zowel in ideologisch als in meer praktisch opzicht.

Ook is het voor vrijwilligers erg belangrijk dat zij iets wezenlijks bijdragen met hun inzet en dat zij worden gewaardeerd door de organisatie waar zij voor werken, niet in de laatste plaats door serieus genomen te worden. Zo zegt een vrijwilliger: “Ik moet het gevoel hebben dat mijn bijdrage vrijwel onmisbaar is en ik moet er ideologisch helemaal achter staan.” En een ander: “Je moet kunnen zien dat je werk iets opgeleverd heeft.” Anderen benadrukken de behoefte dingen op hun eigen manier vorm te geven; zij verlangen ruimte voor eigen inbreng en initiatief, een stuk verantwoording en uitdaging. Ook noemen sommige respondenten de onkostenvergoeding of verzekering als zijnde van belang.

	Frequentie
1) Leuk, gezellig, afwisselend werk met positieve, sociale dimensie	12
2) Blijven leren en ontwikkelen, aansluiten bij interesses	9
3) Flexibel, geen verplichtingen, geen hoge druk of stress	7
4) Ideologische dimensie (doelen en aanpak organisatie)	5
5) Professionaliteit (organisatie, communicatie, coördinatie)	5
6) Nuttig werk, gevoel iets wezenlijks bij te dragen	5
7) Ruimte voor eigen initiatief en verantwoordelijkheid	4
8) Waardering, serieus genomen worden	4
9) Verzekering, onkostenvergoeding	2
Totaal	53

Tabel 8: Respons op “Aan welke (rand)voorwaarden moet vrijwilligerswerk voor jou voldoen, wil je geïnteresseerd raken en blijven?”

Daarnaast is de respondenten gevraagd hoe zij denken dat vrijwilligerswerk in de natuur- en milieusector aantrekkelijker gemaakt kan worden voor jonge mensen. Veel respondenten benadrukken dat bekendheid van belang is en dat informatie omtrent dit onderwerp toegankelijker gemaakt moet worden, bijvoorbeeld door te communiceren via wegen die jongeren aanspreken –zoals internet en het mobieltje. Ook voorlichting op scholen en bij jeugdverenigingen wordt in deze context aangehaald. Respondenten verklaren dat het imago van vrijwilligerswerk en de manieren waarop jongeren hierop aangesproken worden, hipper, eigentijdser en meer op jongeren gericht moet worden. Het “grijze, stoffige uiterlijk” moet doorbroken worden en jongeren moet duidelijk gemaakt worden dat zij wel degelijk wat kunnen betekenen in deze wereld. Ook benadrukken respondenten juist dat aan jongeren gecommuniceerd moet worden dat vrijwilligerswerk niet alleen nuttig is, maar vooral ook heel leuk en gezellig, en dat vrijwilligerswerk mogelijkheden biedt voor het opdoen van allerlei ervaringen en vaardigheden. In plaats van jongeren alleen maar aan te spreken op ‘altruïstische’ motieven is het belangrijk duidelijk te maken wat zij er zelf aan hebben. Ook is het volgens hen slim jongeren zelf in te zetten bij de werving.

Naast een modernisering van het imago van vrijwilligerswerk en de manieren waarop jongeren daarop aangesproken worden, blijken de respondenten ook verschillende veranderingen binnen het werk en de organisaties zelf van belang te achten. Vrijwilligerswerk moet meer op de interesses van jongeren worden gericht en er moet meer met groepen jongeren gewerkt worden. Jongeren moeten ook verantwoordelijkheden krijgen. Op deze manier kunnen zij ervaren dat zij werkelijk ergens aan bijdragen en worden zij uitgedaagd hun kwaliteiten en vaardigheden te ontplooien, en dat vinden jongeren leuk en belangrijk. Daarnaast zijn laagdrempelige activiteiten een goede manier om jongeren te bereiken, want, zoals ook blijkt uit het volgende antwoord, je moet jongeren niet het gevoel geven dat ze aan allerlei verplichtingen vastzitten.

Organisaties moeten een goede structuur hebben en heldere taakverdelingen en afspraken. Vrijwilligers weten dan waar ze aan toe zijn en hoeven niet bang te zijn dat als ze hun vinger geven er een hele hand wordt verwacht.

Naast het belang van goede communicatie, coördinatie en structuur evenals flexibiliteit en vrijheid binnen organisaties, verwijst een aantal respondenten naar het aanwakkeren van de liefde voor de natuur en het stimuleren van het bewustzijn hieromtrent. Zo noemt een aantal respondenten natuur- en milieueducatie op scholen. Ook wordt benadrukt dat er niet alleen aandacht voor de achteruitgang en vervuiling van natuur en milieu moet zijn, maar juist ook voor de positieve kanten, zoals de variatie en diversiteit en de vele mogelijkheden om met de natuur bezig te zijn en er van te genieten.

Hoofdstuk 5: Conclusie

Synthese: de beantwoording van de onderzoeksvragen

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden is gekozen voor een verkennende en brede opzet, waarbij door verschillende methoden en bronnen naast elkaar te gebruiken de problematiek en de mogelijkheden voor beleidsmatige anticipatie in kaart zijn gebracht. Op deze manier is gestreefd naar een overzichtsbeeld. Voor de discussie van de onderzoeksmethodiek verwijs ik naar hoofdstuk drie onder 'methodische overwegingen.' In deze paragraaf vindt de synthese van de resultaten plaats door ze met elkaar te verbinden, voorzover relevant voor de beantwoording van de onderzoeksvragen. Deze worden hier achtereenvolgens besproken.

Onderzoeksvraag 1: *In hoeverre is er sprake van vergrijzing van vrijwilligers binnen natuur- en milieuorganisaties en hoe is dat te verklaren?* Informanten bevestigen de trend van vergrijzing van vrijwilligers binnen natuur- en milieuorganisaties en onderkennen dit doorgaans als probleem. Het blijkt overigens dat vrijwilligers in het algemeen vergrijzen –dus niet alleen in de natuur- en milieusector– en ook meer dan de samenleving als geheel.¹⁷⁰ Ook in dit onderzoek was de vergrijzing direct merkbaar: het vinden van jonge vrijwilligers voor het invullen van een enquête was een moeizaam proces, aangezien de meeste vrijwilligers boven de 35 jaar bleken te zijn.

Zowel onderzoekers als experts zijn het er in het algemeen over eens dat er niks mis is met de principiële bereidheid van jongeren voor het doen van vrijwilligerswerk. Ook de uitkomsten van de jongerenenquête wekken deze suggestie. Zo reageren beide groepen (hoger opgeleide) jongeren overwegend ontkennend op de stelling "ik zou nooit vrijwilligerswerk willen doen." Van de Ecotopia-respondenten wijst maar liefst 97,5% deze stelling af, wat een bijzonder grote bereidheid tot vrijwilligerswerk onder (een deel van) de achterban van de natuur- en milieubeweging indiceert. Onder de studenten ontkent zo'n 65% deze uitspraak, terwijl 15% aangeeft principiële niet bereid te zijn tot vrijwillige inzet. Op de stelling "als het op mijn eigen manier kan, lijkt het me leuk om me in te zetten voor natuur en / of milieu" reageren met name de studenten wat lauwer. Desondanks beaamt iets meer dan 44% deze stelling, tegen een kleine 24% die hier niet mee instemt. Op de vraag naar de eerste associatie bij het begrip vrijwilligerswerk reageert een meerderheid uitgesproken positief, wat blijkt uit antwoorden als "goed werk," "betrokken," "nobel," "belangrijk," "zinnvol" en "gezellig." Hierbij valt overigens wel op dat de Ecotopia-jongeren, die zelf vaak als vrijwilliger actief zijn, vaker de positieve sociale interactie benadrukken, terwijl de studenten juist verwijzen naar de 'goedheid' en de 'nobelheid' van het doen van vrijwilligerswerk.

Uit zowel eerdere studies als uitlatingen van experts blijkt dat het vrijwilligerswerk onderhevig is aan allerlei maatschappelijke ontwikkelingen. Vrijwilligerswerk professionaliseert en individualiseert en vrijwilligers tonen zich zowel assertiever als consumptiever.¹⁷¹ Een veelgehoord probleem is het zogenaamde ‘zap-gedrag’: jongeren blijken moeilijker voor langere tijd te binden aan een organisatie. De uitkomsten van de vrijwilligersenquête bevestigen dergelijke trends. Deze jonge vrijwilligers stellen hoge eisen aan de organisaties waarvoor zij actief zijn en de door hen te verrichten arbeid. Het werk moet niet alleen leuk en gezellig zijn, maar ook daadwerkelijk van maatschappelijk belang, evenals stimulerend en uitdagend voor hun persoonlijke ontplooiing. Vrijwilligers eisen zowel een grote mate van vrijheid als veel verantwoordelijkheid. Anderzijds tonen zij grote betrokkenheid en capaciteit en getuigen zij van een tamelijk professionele instelling.

Veel informanten schrijven de vergrijzing dan ook gedeeltelijk op het conto van de organisaties zelf. Veel vergrijzende organisaties tonen zich inflexibel in hun beleidsvoering en sluiten niet aan bij de belevingswereld van jongeren. Ze gaan niet mee met moderne ontwikkelingen en komen jongeren niet tegemoet in hun wensen en verwachtingen. Ook sluiten zij niet aan bij de sociale netwerken van jongeren –ondanks dat het direct aanspreken in de eigen sociale omgeving erg effectief blijkt te zijn.¹⁷² De groep jonge vrijwilligers spreekt overigens wél van aansluiting bij hun belevingswereld. Zij beoordelen dit in termen van of zij het werk als leuk ervaren, er positieve sociale contacten in opdoen, zichzelf erin kunnen ontwikkelen en hun kwaliteiten in kunnen zetten en of zij het gevoel hebben dat zij iets positiefs bijdragen en gewaardeerd worden. Tegelijkertijd geven deze vrijwilligers aan dat om jongeren te bereiken het “grijze, stoffige uiterlijk” doorbroken en het imago gemoderniseerd moet worden. Daarnaast moeten de manieren waarop jongeren op vrijwilligerswerk aangesproken worden anders vorm krijgen, aldus de vrijwilligers. Ook geven zij inhoudelijke adviezen aan organisaties om toegankelijker voor jongeren te worden.

Uit de jongerenenquête blijkt dat, hoewel jongeren natuur- en milieuorganisaties niet “erg hip” vinden, ze er over het algemeen niet negatief tegenover staan. Wanneer gevraagd wordt naar de eerste associatie bij natuur- en milieuorganisaties noemt een opvallend groot aantal respondenten *Greenpeace*. Deze organisatie blijkt, samen met andere mediagenieke organisaties zoals het WNF, voor een deel van de jongeren de natuur- en milieubeweging te representeren. Een deel van de jongeren spreekt een expliciet positief oordeel uit, terwijl een iets kleiner deel zich juist kritisch toont ten aanzien van natuur- en milieuorganisaties.

Ervaringen in verschillende organisaties laten zien dat de problematiek aanstuurbaar is door middel van een gewijzigd beleid, maar daarvoor is wel een cultuuromslag nodig. Jongerenparticipatie moet tot prioriteit worden gemaakt. In zijn algemeenheid blijkt dat een toenemend tekort aan jongeren optreedt als organisaties niet stevig ingrijpen.

Verschillen tussen stijlen en voorkeuren van jong en oud zijn echter niet altijd te overbruggen en dat is ook niet nodig. Het is echter wél van vitaal belang dat natuur en milieu óók vertegenwoordigd worden door organisaties waarmee jongeren zich kunnen identificeren. Anders is de kans groot dat natuur en milieu tot 'grijs gebied' verworden en jongeren verder van natuur en milieu vervreemden.

Onderzoeksvraag 2: *In hoeverre is er sprake van een afname van betrokkenheid onder jongeren bij natuur en milieu (vervreemding) en hoe is dat te verklaren?* De trend van afnemende betrokkenheid wordt door verschillende experts bevestigd. Binnen organisaties wordt een verminderde belangstelling voor aangeboden activiteiten geconstateerd, wat door sommige informanten wordt toegeschreven aan een veranderende tijdsgeslacht. Ook recentelijk onderzoek wijst uit dat jongeren over het algemeen weinig contact met de natuur hebben.¹⁷³ Onderwijsinformanten schetsen een beeld van kinderen en jongeren vervreemd van hun natuurlijke omgeving en oorsprong. Zij merken echter ook op dat de potentiële interesse juist erg groot is, mits deze maar 'gevoed' wordt. Volgens hen tonen kinderen en jongeren zich erg ontvankelijk voor de schoonheid en wonderbaarlijkheid van de natuurlijke wereld.

Ook de interviews met de kinderen kunnen ons in dit opzicht optimistisch stemmen. Het valt op dat eigenlijk alle kinderen de natuur waarderen en van de natuur houden. Zo geven alle kinderen aan dat "het fijn is dat natuur bestaat," dat natuur mooi en leuk is, en dat het "heel erg" zou zijn als er geen natuur zou zijn. De instrumentele waarde van natuur wordt alom benadrukt, maar ook blijkt uit de uitspraken van kinderen dat natuur voor hen een op zichzelf staande of *intrinsieke* waarde heeft. Zoals ook in eerder onderzoek geconstateerd is geven kinderen uiting aan een *grondhouding* van liefde voor de natuur.¹⁷⁴ Wel lijken kinderen doorgaans een tamelijk beperkte notie van natuur te hebben. Uit hoe zij praten blijkt dat natuur voor hen vaak gelimiteerd is tot de groene natuur en ook impliceren hun antwoorden geregeld een strikte scheiding tussen de a-biotische en de biotische natuur.

Ook de signalen onder de jongeren zijn positief. Van de studenten geeft zo'n 87,5 % aan het erg belangrijk te vinden dat natuur behouden en beschermd wordt. Meer dan de helft van hen onderschrijft de stelling "ik probeer zo milieubewust mogelijk te leven." Slechts iets meer dan twee procent vindt het niet belangrijk dat natuur behouden en beschermd wordt, en een kleine 16% getuigt niet van een milieubewuste leefstijl. Ook natuurbeleving is opvallend populair onder deze jongeren: tweederde zegt in de natuur rust te vinden om na te denken, terwijl ruim 80% aangeeft zintuiglijk te genieten van natuur. Vergelijking van deze uitkomsten met resultaten uit eerder onderzoek¹⁷⁵ indiceert dat het meevalt met het *afnemen* van de betrokkenheid bij natuur en milieu. Er lijkt inderdaad sprake te zijn van wat minder animo voor natuur en milieu onder jongeren, en dan met name met betrekking tot de eigen inzet. Desondanks lijkt van een alarmerende situatie nochtans geen sprake te

zijn. Integendeel, jongeren onderschrijven het belang en de waarde van natuur ondubbelzinnig en geven uiting aan een principiële bereidheid tot vrijwillige inzet. Desalniettemin zijn deze jongeren niet massaal actief, en komen zij doorgaans weinig in, en hebben zij weinig weet van de natuur.¹⁷⁶ Tevens blijkt dat waar natuur doorgaans wordt geassocieerd met positieve zaken als schoonheid, rust en zuiverheid, bij milieu juist wordt gedacht aan negatieve aspecten als vervuiling, broeikas effect en giftige stoffen.

Het valt op dat deze hoger opgeleide begintwintigers over het algemeen en naar eigen zeggen en maatstaven zijn opgegroeid in een 'groene' omgeving – groen in zowel fysieke als in sociaal-culturele zin. Tevens tonen de resultaten een direct verband tussen de 'groenheid' van de achtergrond en de mate waarin jongeren zich betrokken tonen bij natuur en milieu. Met name de mate van contact met de natuur in de jeugd en de voorliefde voor natuur en het milieubewustzijn van de ouders zijn hierbij van invloed. Zo blijkt bijvoorbeeld dat jongeren die hun ouders als natuurliefhebbers omschrijven een positievere houding hebben ten aanzien van persoonlijke inzet voor natuur en milieu en milieubewust leven. Deze jongeren hebben over het algemeen ook meer contact met natuur in hun jeugd gehad, wat weer samenhangt met hun appreciatie van natuur en de principiële bereidheid tot vrijwilligerswerk.

De uitkomsten van de vrijwilligersenquête resulteren in een overeenkomstig inzicht. Zo geeft meer dan de helft van de respondenten aan dat de interesse in natuur en milieu 'met de paplepel is ingegoten.' Een hiermee samenhangende factor is het directe contact met natuur in de jeugd. Hoewel voor de ontwikkeling van betrokkenheid bij natuur en milieu het regelmatige positieve contact met natuur van vitaal belang blijkt, kunnen ook negatieve omgevingsfactoren resulteren in een bewustzijn omtrent de waarde en de kwetsbaarheid van de natuurlijke omgeving. Juist het met eigen ogen zien hoe natuurlijke schoonheid wordt aangetast en teruggedrongen lijkt betrokkenheid te creëren, maar daarvoor is het dus wel noodzakelijk dat jongeren óók contact hebben met natuur in haar ongeschonden staat.

De belangrijke invloed van de 'groenheid' van de fysieke en sociaal-culturele omgeving van opgroeien komt ook terug in de uitspraken van kinderen. In deze interviews is een opvallend verschil geconstateerd tussen de kinderen uit het bosrijke Berg en Dal en kinderen uit het meer geïndustrialiseerde Nijmegen-West. Waar kinderen uit de eerste groep op vertrouwde wijze over natuur spreken – zich baserend op eerstehands ervaringen – refereren kinderen uit de Nijmeegse buitenwijk vaker aan natuur als iets niet-alledaags, iets exotisch bijna, wat ze gedeeltelijk slechts kennen via televisie, dierentuin of natuurpark. Hoewel de kinderen uit het bosrijke dorp expressie geven aan een rijkere natuurbeleving dan de stadskinderen, blijken deze laatste juist meer notie van de milieuproblematiek te hebben. Zoals in eerder onderzoek is geconcludeerd, lijkt er ook een relatie te zijn tussen de mate van betrokkenheid van kinderen en hun ouders.¹⁷⁷

Ook het natuur- en milieuonderwijs op scholen is van belang voor de ontwikkeling van betrokkenheid bij natuur en milieu. Volgens informanten kent dit onderwijs echter veel beperkingen. Deze liggen gedeeltelijk in de praktische sfeer; een gebrek aan tijd en geld, de rompslomp van organisatie, een gebrek aan ecologische kennis en geschikte materialen en de kerndoelen die gehaald moeten worden maken het scholen moeilijk daadwerkelijk met de kinderen naar buiten te gaan. De inhoudelijke tekortkomingen hebben betrekking op de tegenstelling tussen natuurwetenschappen en sociale wetenschappen, natuurstudie en natuurbeleving, natuur en mens, en tussen natuur en milieu. Zo blijft het onderwijs vaak beperkt tot biologie en aardrijkskunde en is er weinig tot geen aandacht voor *natuurbeleving*. De sociale, economische en maatschappelijke dimensies komen vaak niet aan bod, en voor de meer levensbeschouwelijke en culturele kant van natuur is al helemaal geen aandacht. Het feit dat milieu en natuur in het basisonderwijs apart worden aangeboden en apart in de kerndoelen vermeld staan draagt ook niet bij tot een omvattend inzicht. En, zoals informanten benadrukken, van het wijzende vingertje moeten we af, dat past niet meer in deze tijd.

Uit de interviews met de kinderen blijkt dat zij dingen het liefst “in het echt” zien en leren. Wanneer hen gevraagd wordt te bedenken wat zij het liefst zouden willen leren of doen met de natuurlessen op school, komen zij vaak met een verbluffend simpel antwoord. Velen willen het liefst de natuur in om dieren of andere natuurlijke elementen te zoeken en die vervolgens te bestuderen. Uit de uitlatingen van kinderen blijkt dat zij de omringende wereld benaderen op een directe en persoonlijke manier. Vragen worden teruggekoppeld naar de persoonlijke context van hun eigen ervaring en informatie die niet concreet navolgbaar is, is voor veel kinderen te hoog gegrepen. Deze directe en persoonlijk doorvoelde manier van beleven en begrijpen staat haaks op de meer afstandelijke, abstracte benadering waar leraren vaak voor kiezen.¹⁷⁸

Onderzoeksvraag 3: *Hoe verhouden deze trends van vergrijzing en vervreemding zich tot elkaar?* Deze trends lijken direct met elkaar samen te hangen en elkaar *wederzijds* te beïnvloeden: de vergrijzing in organisaties is zowel consequentie als achtergrond van een afnemende betrokkenheid onder jongeren. Met hun grijze en alternatieve imago zijn deze organisaties over het algemeen niet erg aantrekkelijk voor jongeren, wat negatieve associaties met natuurbehoud en milieuverantwoordelijkheid oplevert. Vergrijzing leidt dan niet alleen tot meer vergrijzing, maar ook tot vervreemding, en vervreemding leidt weer tot vergrijzing. Er is dus sprake van een vicieuze cirkel, een zichzelf versterkende spiraal.

De oorzaak voor het gebrek aan betrokkenheid wordt vaak gezocht in het slechte imago van natuur en milieu onder jongeren. Volgens experts wordt het in verband gebracht met ‘geitenwollensokken’-typjes en is het niet ‘cool’. De resultaten van de jongerenenquête

suggereren dat dit meevalt. Met de stelling “milieu is voor ‘geitenwollensokken’-types” is bijna 74% van de jongeren het niet eens, terwijl krap 14% deze stelling onderschrijft. Wel geeft een ruime 45% van de jongeren aan natuur- en milieuorganisaties niet “erg hip” te vinden. Ook blijkt uit eerder onderzoek dat milieuthema’s voornamelijk gedragen worden door maatschappijkritische jongeren die zich in meer alternatieve scènes begeven.¹⁷⁹ Het ‘alto’ imago is dan ook niet verbazingwekkend, maar wel een probleem als organisaties grotere groepen jongeren willen bereiken. Experts spreken van een imago- en een communicatieprobleem.

Tegelijkertijd lijkt het erop dat jongeren zich niet kunnen vinden in het gedachtegoed van organisaties en dat zij zich niet aangesproken voelen als onderdeel van de groep waar natuur- en milieuorganisaties op georiënteerd zijn. Zo blijkt uit uitspraken van experts dat deze organisaties vaak opereren vanuit een dualistische visie op mens en natuur. Deze polarisering van milieu en economie, natuur en cultuur stelt jongeren voor een moeilijke keuze die dikwijls nadelig voor natuur en milieu uitpakt. Een meer omvattende visie waar hedendaagse jongeren zich in kunnen vinden is dus van groot belang. Ook voor de onderlinge samenwerking tussen organisaties is een dergelijke *integrale visie* essentieel.

De betrokkenheid bij natuur en milieu verandert ook van vorm. Sommige auteurs spreken in deze context van een individualiserings- en privatiseringstendens met betrekking tot waarden. Zo constateert Joep de Hart dat zaken die verwijzen naar bredere maatschappelijke verbanden ontbreken in de top tien van waarden van jongeren. Ook blijkt dat het begrip ‘zelf’ voor hen positieve psychologische connotaties heeft, terwijl het begrip ‘samenleving’ juist ambivalente reacties oproept en een negatief geladen psychologisch domein vertegenwoordigt.¹⁸⁰ Dit sluit ook aan bij onderzoeksbevindingen waaruit blijkt dat jongeren uitgesproken positief zijn over hun persoonlijke toekomst (carrière, economische omstandigheden) en uitgesproken negatief over de toekomst van de samenleving als geheel (natuur en milieu, vrede en veiligheid).¹⁸¹ Experts geven ook aan dat de wensen en interessen van hedendaagse jongeren verschuiven van exclusieve natuur naar de relatie tussen natuur en cultuur, van natuurstudie naar natuurbeleving, van soortenidentificatie naar onderlinge samenhangen. Uit de vrijwilligersenquête spreekt het grote belang van beleving en ontplooiing. De meer politiek georiënteerde betrokkenheid van voorheen lijkt tegenwoordig dus op meer individualistische en belevingsgerichte wijze vertaling te vinden.

De samenhang tussen trends van vergrijzing en vervreemding wordt ook gesuggereerd door de resultaten van de vrijwilligersenquête, waaruit het belang van natuur- en milieuorganisaties voor de ontwikkeling van interesse voor natuur en milieu blijkt. Een aanzienlijk aantal respondenten merkt organisaties aan als invloedrijk bij het ontstaan van hun actieve betrokkenheid bij natuur en milieu. Deze uitkomst wijst daarmee zowel op de mogelijkheden van organisaties om betrokkenheid

te stimuleren, als op de bijkomende verantwoordelijkheid om een inspirerend jongerenbeleid te voeren. Over het belang van deze kwestie zijn alle informanten het dan ook roerend eens: Jongeren zijn de toekomstige beleidsmakers en kiezers, producenten en consumenten, professionals en vrijwilligers. Als jongeren hun betrokkenheid bij natuur en milieu verliezen en vervreemd raken van de oorsprong en essentie van het leven, zullen niet alleen natuur- en milieuorganisaties vergrijzen en 'uitsterven,' maar is ook het voortbestaan van de mensheid in gevaar.

Onderzoeksvraag 4: *Wat zijn de mogelijkheden voor beleidsmatige anticipatie?* Gezien de samenhang in de trends van vergrijzing en vervreemding en de opvallende overeenkomsten in de (benodigde) ontwikkelingen binnen zowel organisaties als onderwijs, worden de mogelijkheden voor beleidsmatige anticipatie hier integraal besproken. Het aansluiten bij en positief aanwenden van hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en vermaatschappelijking lijkt hierbij de rode draad te zijn.

Aangezien het stoffige en alternatieve imago van natuur- en milieuorganisaties door velen als dé grote boosdoener is aangewezen, worden oplossingen vaak in de richting van **imagoverandering en het anders verpakken van de boodschap** gezocht. Sommige jongerenorganisaties tonen zich hier zeer bedreven in. Tevens blijkt dat **een meer omvattend perspectief op mens en samenleving en natuur en milieu** noodzakelijk is, willen jongeren zich aangesproken voelen door de waarden en doelen van verschillende organisaties. Een verbreding en vermaatschappelijking van visie –waarin natuur en milieu verenigbaar zijn met economische belangen en ontwikkelingen in de moderne samenleving– is daarom essentieel. Uit de jongerenenquête blijkt ook dat jongeren niet in dergelijke polarisaties denken en ook eerder onderzoek toont aan dat milieubehoud en economische groei voor hen geen elkaar a priori uitsluitende doelstellingen zijn.¹⁸² Daarnaast laat het hedendaagse individualisme **weinig ruimte voor morele lessen of het nadrukkelijk aansturen op gedragsverandering**. Zowel uit uitspraken van experts als uit eerder onderzoek blijkt dat jongeren hier een hekel aan hebben, terwijl ze discussie en debat over milieuproblemen juist erg boeiend vinden.¹⁸³

Ontwikkelingen als individualisering en vermaatschappelijking blijken ook met betrekking tot vrijwilligerswerk relevant te zijn. Zo blijkt duidelijk uit zowel uitspraken van experts als van jonge vrijwilligers dat jongeren als zelfdenkende, autonome individuen wensen te worden tegemoet getreden. Hun eigen ontplooiing staat voorop; ze zijn sterk gericht op het opdoen van nieuwe ervaringen waar ze wat aan hebben. Paradoxaal genoeg blijkt deze gerichtheid op henzelf juist een goede ingang te kunnen zijn voor vrijwilligerswerk. **Jongeren willen uitgedaagd worden**; ze willen nieuwe dingen leren, zien en ontdekken. Ook is het voor vrijwilligers belangrijk dat zij iets wezenlijks bijdragen en dat zij worden gewaardeerd door de organisatie waar zij voor werken.

Ook benadrukken informanten en vrijwilligers het belang van flexibiliteit, laagdrempeligheid en vrijblijvendheid. Daarnaast is de **organisatiestructuur** belangrijk: een bureaucratische setting werkt dodelijk op het enthousiasme van jongeren en er moet ruimte zijn voor eigen inbreng en verantwoordelijkheid. En natuurlijk moet het werk bovenal leuk en gezellig zijn.

In het onderwijsveld zijn vergelijkbare ontwikkelingen zichtbaar, evenals de noodzaak deze verder door te zetten. Tendensen van individualisering leiden tot het geleidelijk aan ontstaan van meer ruimte voor de mogelijkheden en ontplooiing van het individu. Zo moet binnen de natuur- en milieueducatie het reproductiewerk steeds vaker plaats maken voor **het zelf ervaren en het zelf doen van onderzoek**. Experts geven aan dat het zelf betekenis geven en beoordelen belangrijker wordt en er minder sympathie is voor moralisme en dogmatisme. Er lijkt een verschuiving op te treden waarbij niet alleen rationeel-empirische *kennis over* de wereld buiten de mens van belang wordt geacht, maar ook *kennis voortkomend uit* de innerlijke belevingswereld van het individu. Er is sprake van **subjectivering van kennis**.

In het onderwijsveld zijn ook processen van vermaatschappelijking zichtbaar. Oude tegenstellingen worden overstegen door **nieuwe verbanden en innovatieve werkvormen**. Samenwerking tussen scholen, organisaties, overheden en het bedrijfsleven –zoals bijvoorbeeld in *Leren voor Duurzaamheid*– eisen en ondersteunen de vermaatschappelijking, professionalisering en inhoudelijke verbreding van het onderwijs. Dat wil zeggen: onderwijs in samenwerking met sociale actoren, betrokken bij beleidsvorming en inhoudelijk de dualiteit van mens en natuur, subjectiviteit en objectiviteit overstijgend. Hoewel de achterliggende concepten in *Leren voor Duurzaamheid* appelleren aan een integrale benadering van natuur- en milieueducatie, blijkt uit de discussies dat de invulling van deze begrippen vaak beperkt is.¹⁸⁴ Hoewel naast de ecologische aspecten ook de sociale en economische dimensies in deze programma's aandacht krijgen, komen de culturele aspecten en de persoonlijke beleving en waardering van natuur en duurzaamheid vaak niet aan bod.

Zoals uit de verschillende bronnen blijkt kan *natuurbeleving* hier mogelijk een belangrijke rol in spelen. Natuurbeleving is opvallend populair onder jongeren; blijkbaar is **het direct ervaren en lijfelijk beleven van natuur** iets wat hen aanspreekt. Een aanzienlijk aantal jongeren geeft aan in de natuur een plek voor rust en bezinning te vinden en de idee dat natuur een bron vormt voor persoonlijke groei en betekenisverlening lijkt steeds populairder te worden.¹⁸⁵ Ook uit de jongerenenquête spreekt een grote **interesse in persoonlijke groei en zelfontplooiing**. Zowel kwantitatieve als kwalitatieve analyses suggereren een verband tussen interesse in zelfontplooiing, zingeving, natuurbeleving en (vrijwillige) inzet voor natuur en milieu. Dit sluit aan bij door sociologen waargenomen opkomst van postmaterialistische waarden; aan immateriële waarden wordt een toenemend belang

gehecht en zelfontplooiing, zingeving en maatschappelijk engagement worden belangrijker.

Conclusie: vijf stellingen

Op basis van het onderzoek kunnen een aantal conclusies getrokken worden die relevant zijn voor de thematiek en richtinggevend bij het zoeken naar oplossingen. Ten behoeve van de hanteerbaarheid worden deze conclusies gepresenteerd in de vorm van stellingen, welke achtereenvolgens kort worden toegelicht. Voor de onderbouwing van de stellingen verwijs ik naar het resultatenhoofdstuk en voorgaande paragraaf waarin de onderzoeksvragen zijn beantwoord. De vijf stellingen zijn als volgt geformuleerd:

- 1) Vervreemding leidt niet alleen tot vergrijzing, maar vergrijzing leidt ook tot vervreemding;
- 2) De 'groenheid' van de fysieke en sociaal-culturele omgeving van opgroeien is van groot belang voor het ontwikkelen van betrokkenheid bij natuur en milieu;
- 3) Jongeren hebben wél iets met de natuur, en zijn ook bereid tot het doen van vrijwilligerswerk;
- 4) Natuur- en milieuorganisaties zijn aan een verjongingsstrategie toe, en jongeren zelf zijn daarvoor de aangewezen personen;
- 5) Het aansluiten bij en positief aanwenden van hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen moet hierbij uitgangspunt zijn.

1) Vervreemding leidt niet alleen tot vergrijzing, maar vergrijzing leidt ook tot vervreemding. Vrijwilligerswerk door jongeren dient daarom niet alleen het praktische belang van het opvullen van vacatures, maar ook –of misschien wel juist– het grotere belang van het representeren van natuur en milieu op een manier waarmee jongeren zich kunnen identificeren. Als representanten van natuur en milieu in de samenleving dragen natuur- en milieuorganisaties een grote verantwoordelijkheid. Aangezien zij zich ontfermen over een vitaal collectief goed zullen zij de bevolking als geheel aan moeten spreken. Jongeren zijn hierbij bij uitstek van belang, omdat zij de toekomstige generatie van beleidsmakers en kiezers, producenten en consumenten, professionals en vrijwilligers vertegenwoordigen. Jongerenparticipatie moet dus tot prioriteit worden gemaakt. Gebeurt dat niet, dan zijn natuur- en milieuorganisaties medeverantwoordelijk voor de vervreemding van jongeren, en daarmee debet aan de teloorgang van natuur en milieu.

2) De 'groenheid' van de fysieke en sociaal-culturele omgeving van opgroeien is van groot belang voor het ontwikkelen van betrokkenheid bij natuur en milieu. Jongeren die opgroeien in een omgeving fysiek en cultureel vervreemd van haar natuurlijke aard en oorsprong kunnen bijna niet anders dan zich ontwikkelen tot mensen die

zich onbetrokken bij natuur en milieu voelen. In die zin *weerspiegelt* de jeugdcultuur vaak algemenere maatschappelijke tendensen, die onder de jeugd hooguit in wat extremere gevallen worden aangetroffen.¹⁸⁶ Wil een generatie opstaan die natuur en milieu tot prioriteit maakt, dan is het essentieel dat kinderen opgroeien in een omgeving waarin zij zich verbonden kunnen voelen met natuur. Dit betekent dat het in stand houden en creëren van mogelijkheden om de natuur onbevangen te beleven prioriteit heeft. Samenwerking tussen scholen en natuur- en milieuorganisaties is hierbij belangrijk, evenals het meer toegankelijk en alomtegenwoordig maken van natuur in de stad, de wijk en op school. Uit het onderzoek blijkt ook dat de rol van ouders en opvoeding een cruciale rol speelt in het ontwikkelen van een hechte relatie met natuur. Tevens moet er in de cultuur als geheel meer aandacht komen voor een meer natuurlijke vormgeving van het leven. Natuur moet weer ‘natuurlijk’ worden; een vanzelfsprekende en gewaardeerde dimensie van de cultuur. Het leren waarnemen, ervaren en houden van de natuur moet weer onderdeel van het cultureel erfgoed worden.

3) *Jongeren hebben wél iets met de natuur, en zijn ook bereid tot het doen van vrijwilligerswerk.* De resultaten suggereren dat zowel kinderen als jongeren een fundamentele openheid ten aanzien van de natuur vertonen en ook met de principiële bereidheid tot het doen van vrijwilligerswerk lijkt niks mis te zijn. Deze openheid en bereidheid moeten echter wel ‘gevoed’ en aangesproken worden. Zoals één informant het formuleert: “Naar jongeren moet je toe.” Aangezien jongeren geconfronteerd worden met legio mogelijkheden met betrekking tot vrijetijdsbesteding en levensstijl is het cruciaal dat organisaties zich op voor jongeren aansprekende wijze weten te presenteren en dat hun aanbod en vraag jongeren daadwerkelijk bereikt –wat nu vaak niet het geval is. Dit betekent enerzijds dat er gezocht moet worden naar nieuwe aanspreekmogelijkheden. De ‘ouderwetse’ methode van het direct aanspreken van jongeren in hun eigen sociale omgeving, bijvoorbeeld op scholen, sportclubs en uitgaansgelegenheden, is hierbij vermoedelijk minstens even effectief als moderne kanalen zoals het internet. Anderzijds betekent dit dat organisaties hun aanbod en vraag op de ideeën, wensen, behoeften en idealen van jongeren zullen moeten afstemmen. Zo zijn bijvoorbeeld natuurbeleving en zelfontplooiing, gezien de populariteit daarvan, wellicht een goede insteek.

4) *Natuur- en milieuorganisaties zijn aan een verjongingsstrategie toe, en jongeren zelf zijn daarvoor de aangewezen personen.* Als natuur- en milieuorganisaties het lot van vergrijzen en ‘uitsterven’ willen voorkomen zullen zij jongeren niet alleen moeten weten aan te spreken, maar moeten zij hen ook daadwerkelijk van invloed laten zijn op hun organisatiebeleid. Voor het vormgeven van verjongingsprocessen is de jeugd bij uitstek de aangewezen groep. Niet alleen omdat zij gevoel hebben voor wat ‘hip’ en ‘trendy’ is, maar ook –

juist— omdat jongeren (en dan met name de hoogopgeleiden onder hen) vaak voorop lopen waar het nieuwe ontwikkelingen en vooruitstrevende ideeën betreft. Daar kunnen organisaties zich dus door laten inspireren en vernieuwen. Zoals ook wordt voorgesteld in sociologische jeugdtheorieën, kan de jeugd vaak onbevangen het culturele erfgoed tegemoet treden en op die manier bijdragen aan culturele vernieuwing, mits zij daartoe in zekere zin wordt 'uitgenodigd' of geïnspireerd door de maatschappelijke veranderingsprocessen.¹⁸⁷

5) *Het aansluiten bij en positief aanwenden van hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen moet hierbij uitgangspunt zijn. Zo brengen processen van individualisering en de opkomst van postmaterialistische waardennoties een oriëntatie op persoonlijke vrijheid, beleving en groei, kwaliteit van leven en zingeving met zich mee, welke ingang bieden voor betrokkenheid bij natuur en milieu, vrijwilligerswerk en maatschappelijk engagement. Processen van vermaatschappelijking dragen bij aan onderlinge samenwerking tussen verschillende sociale actoren —zoals natuur- en milieuorganisaties, educatieve instellingen, overheidsorganen en het bedrijfsleven— en het overbruggen van oude tegenstellingen. Dit laatste wordt ook bewerkstelligd door een inhoudelijke verbreding en een integrale denken benaderingswijze ten aanzien van natuur en milieu waarin de dualiteit tussen mens en natuur, economie en milieu, geest en lichaam wordt overwonnen. De genoemde verjongingsstrategie geldt dus zowel met betrekking tot het imago als de ideologische grondslagen van waaruit organisaties opereren; alleen dán kan de natuur- en milieubeweging zich profileren als een voorhoedebeweging waarmee jongeren geïdentificeerd willen worden.*

Reflectie: de conclusies in een breder kader

Een aantal van de genoemde ontwikkelingen lijken in het vraagstuk rondom vergrijzing en vervreemding een sleutelrol te spelen en bieden daarmee mogelijkheden voor beleidsmatige anticipatie. Deze ontwikkelingen —individualisering, vermaatschappelijking en een integrale benadering— worden hier met elkaar in verband gebracht en in een breder kader geplaatst.

Een vaak gegeven karakterisering van westerse samenlevingen is het toenemende *individualisme*. Individualisering als maatschappelijk proces draagt zowel bepaalde mogelijkheden als gevaren in zich; enerzijds kan het leiden tot grotere vrijheid, emancipatie, verdraagzaamheid en persoonlijke ontplooiing, anderzijds tot egocentrisme en egoïsme, isolement en gebrek aan solidariteit. Aangezien individualisering een maatschappelijke realiteit is, zal de potentiële kwaliteit van deze ontwikkeling aangesproken moeten worden om op die manier de bijbehorende 'schaduwkant' te overwinnen. Zo blijkt uit dit onderzoek dat de gerichtheid van jongeren op henzelf en op zelfontplooiing juist een *ingang* kan zijn voor betrokkenheid en

vrijwilligerswerk. Het bewustzijn van de eigen individualiteit resulteert onvermijdelijk in de vraag hoe we ons verhouden tot het grotere geheel en wat onze verantwoordelijkheden daarin zijn. Om jongeren aan te spreken zullen organisaties hun collectivistische oriëntatie los moeten laten en zich juist moeten richten op het potentieel van individualistische waarden. Zo kan vrijwilligerswerk bijdragen aan persoonlijke groei –en dat blijkt een belangrijke motivatie te zijn voor veel jonge vrijwilligers.

Individualisering is inherent verbonden met de opkomst van postmaterialistische waarden en wordt daarom soms gekarakteriseerd als een *kwalitatief* individualisme.¹⁸⁸ Geleidelijk aan ontstaat een fundamenteel andere visie op het individu, waarin op plichten gerichte waarden plaats maken voor op het eigen geluk gerichte waarden –zoals zelfverwerkelijking, onafhankelijkheid, participatie, emancipatie, geluk en genot. Hoewel er, met name onder jongeren, een dalende belangstelling voor het traditionele kerklidmaatschap wordt geconstateerd, is er sprake van een gegroeide belangstelling voor levensbeschouwelijke en zingevingvraagstukken.¹⁸⁹ Vragen omtrent identiteit, zin en werkelijkheid dienen in een geseclariseerde en geïndividualiseerde samenleving zelfstandig beantwoord te worden. De hieraan gerelateerde oriëntatie op persoonlijke groei en zingeving weerspiegelt het verlangen naar *levenskwaliteit*.

Natuur en milieu vervullen hier onvermijdelijk een rol in. Hoewel natuur noodzakelijk is voor het menselijk voortbestaan, blijkt dat een overlevingsmodus doorgaans niet bijdraagt aan milieuverantwoordelijkheid. In tegendeel, geconfronteerd met overlevingskwesaties of onzekerheden neigen mensen juist te vervallen tot een vernauwd perspectief waarin de korte termijn en het kleinschalige denken overheersen. De milieuproblematiek daarentegen verlangt een blik die de toekomst kan aanschouwen en die voorbij gaat aan de concrete realiteit van de lokale omstandigheden. Het aan den dag leggen van verantwoordelijkheid voor natuur vraagt dus om een behoorlijk *ontwikkeld bewustzijn*; enerzijds stevig geworteld in de realiteit van lokale omstandigheden, anderzijds plaats en tijd overstijgend om zowel toekomstige als grensoverschrijdende ontwikkelingen te kunnen bevatten. Zoals ook psychologisch inzicht duidelijk maakt verloopt bewustzijnsontwikkeling grofweg van een geoccupeerd zijn met *overleven* (fysiologische behoeften, zekerheid, bescherming, vermindering van pijn) naar een focus op de *kwaliteit van leven* (bestaan, geluk, zelfverwerkelijking).¹⁹⁰ Deze ontwikkeling zien we op samenlevingsniveau als een verschuiving van nadruk op materiele zekerheid en economische groei (“materialisme”) naar de kwaliteit van het leven (“postmaterialisme”). Waardering voor natuur en milieu blijkt hier intrinsiek mee verweven te zijn.¹⁹¹

Deze verschuiving is duidelijk zichtbaar in de hedendaagse cultuur, waar –in samenspel met een toenemende vervreemding en mechanisering– op grote schaal gezocht wordt naar kwaliteit en zingeving, persoonlijke groei en participatie. Voor natuur- en

milieuorganisaties is het essentieel op deze ontwikkelingen in te spelen. Dit kan door alternatieven te bieden voor de *cultuur van vervreemding* en mensen een handreiking te doen in hun zoeken naar ervaring en zin. Natuur is een potentiële bron van gezondheid en ontspanning, inspiratie en persoonlijke groei, vreugde en genot, en draagt daarmee direct bij aan de levenskwaliteit. Ook wordt een trend geconstateerd waarbij *ervaren* belangrijker wordt. Als het verlangen naar ervaring en zin geen weerklank vinden, worden steeds extremere belevenissen gezocht en ontstaat er een soort “inflatie van ervaringen.”¹⁹² De commercie speelt hier slim op in, resulterend in wat ook wel de *beleveniseconomie* wordt genoemd. Natuur biedt echter bij uitstek mogelijkheden voor ervaring; er zijn weinig andere omstandigheden waarin we zo graag onze zintuigen op scherp zetten en ‘aan den lijve’ ondervinden. Maar veel mensen zijn dit verleerd; sommigen zijn te druk om stil te worden in hun hoofd en het fraaie gezang van een vogel te waarderen en anderen zijn zo onbekend met natuur dat ze zich er ongemakkelijk voelen.

De natuur- en milieubeweging zal mensen dus moeten *verleiden* om uit hun comfortabele auto’s en huizen te komen om die andere kant van het bestaan weer even te ervaren. In plaats van te refereren aan een opgelegde ‘milieumoraal’ of een ‘kloosterbeeld’¹⁹³ kunnen organisaties zich profileren als een *inspiratiebron* hoe ons tot onze omgeving te verhouden, op zo’n manier dat dit bijdraagt aan de kwaliteit van ons aller bestaan. Aangezien de meer politiek georiënteerde betrokkenheid van voorheen tegenwoordig op meer individualistische en belevingsgerichte wijze vertaling vindt, zullen natuur- en milieuthema’s op zowel een positievere als een meer persoonlijke manier moeten worden gepresenteerd. Uit de onderzoeksresultaten blijkt ook dat waar natuur door jongeren doorgaans wordt geassocieerd met schoonheid, rust en zuiverheid, bij milieu juist wordt gedacht aan vervuiling en viezigheid, aan broeikas effect en giftige stoffen. Ook hieruit blijkt dat organisaties het milieubewustzijn van jongeren het beste kunnen aanspreken door de waarde van natuur voor de eigen levenskwaliteit te benadrukken.

Dit betekent overigens niet dat de negatieve aspecten ontkend moeten worden; juist het contrast tussen de persoonlijk ervaren waarde van natuur en de zichtbare achteruitgang van ons leefmilieu is mogelijkwerwijs motiverend om zorg te dragen en verantwoordelijkheid te nemen. Mensen alleen maar vertellen dat het slecht gaat en dat wat mensen doen verkeerd is werkt daarentegen demotiverend en demoraliserend. *Het is onze natuur zorg te dragen voor de natuur*, dus dáár moeten mensen op aangesproken worden. Dit past ook in de hedendaagse individualistische tijdsgeest. In de nieuwste en meest succesvolle programma’s op het gebied van natuur- en milieueducatie zien we dan ook dat jongeren steeds meer tegemoet worden getreden als intelligente, onafhankelijke, zelfdenkende individuen, waarvan eigen creativiteit en verantwoordelijkheid verlangd wordt. In onderwijskundige termen is dit een beweging van instrumenteel naar *emancipatoir leren*: onderwijs wordt niet primair beschouwd als instrument om een bepaald

maatschappelijk doel te bereiken, maar wordt aangewend ter emancipatie en ontwikkeling van het individu.

Deze wijzigende ideeën over educatieve methoden onthullen dat opvattingen over kennis en kennisverwerving aan verandering onderhevig zijn. Er lijkt een verschuiving op te treden waarbij niet alleen rationeel-empirische kennis over de wereld buiten de mens van belang wordt geacht, maar ook kennis voortkomend uit de innerlijke belevingswereld van het individu. Niet alleen de *objectieve waarneming* van wat er buiten leeft, maar ook de *subjectieve ervaring* van wat er van binnen leeft is potentieel een bron van kennis. Zo rapporteren educatieve instellingen een verandering in aanpak, waarbij de nadruk verschuift van het doen van onderzoek naar waardeontwikkeling en wint natuurbeleving geleidelijk aan terrein van natuurstudie. Ook op andere terreinen zien we dat aloude polariteiten overstegen worden. In vernieuwende onderwijsprojecten wordt een brug geslagen tussen scholen, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Deze publiekprivate samenwerking resulteert in leerlingen die voor een echte opdrachtgever werken –zo doen ze onderzoek, maken een ontwerp of brengen een advies uit. Op deze manier werken verschillende sectoren van de samenleving samen op meer integrale wijze aan vraagstukken.

In deze context kan dan ook met recht gesproken worden van *vermaatschappelijking*. In de samenleving is een tendens zichtbaar waarin de verantwoordelijkheid voor collectieve goederen geleidelijk aan verschuift van staat naar markt en samenleving. Dit impliceert een verandering van sturingsstrategie, waarbij vaak top-down door de overheid geïnitieerde sturing wordt aangevuld met communicatieve en participatieve sturing. Ook wordt de betrokkenheid van andere dan de tot dan toe bekende actoren gestimuleerd en lopen besluitvormingsprocessen volgens andere mechanismen.¹⁹⁴ Processen van vermaatschappelijking zorgen dat de scheiding tussen diverse sectoren van de samenleving wordt overstegen en dat deze terreinen meer met elkaar vervlochten raken. Er worden nieuwe bruggen geslagen, problemen en potenties worden op meer omvattende wijze benaderd en er vindt een integratie van verschillende visies en belangen plaats.

Het Cartesiaansdualistische model lijkt dan ook plaats te moeten maken voor een meer *integrale denk- en benaderingswijze*. In ieder geval wanneer het de jeugd betreft; volgens hen zijn milieubehoud en economische groei geen fundamentele tegenstellingen, en ook zijn er aanwijzingen dat de traditionele verankering van de natuur- en milieubeweging in een dergelijke ideologie één van de dingen is die hen afschrikt. Aangezien het *scheidingsdenken* als belangrijke wortel van de milieucrisis gezien kan worden is een meer omvattend begrip van natuur en milieu, mens en samenleving en de onderlinge verhoudingen daartussen noodzakelijk. Zoals milieufilosoof Wim Zweers uiteenzet is onze algemene begripsvorming omtrent natuur en milieu exemplarisch voor dit scheidingsdenken. De gangbare visie op natuur is vrij beperkt en verwijst vaak naar planten en dieren, landschappen en ecosystemen,

maar sluit daarbij vaak de lucht die we inademen, het voedsel dat we eten en het water dat we drinken uit. Die meer omvattende betekenis horen we wel terug in het woord 'milieu,' dat tevens aangeeft dat we er middenin zitten. Bij milieu echter zijn we geneigd te denken aan problemen. Waar het natuurbeeld te beperkt is en het bewustzijn van natuur als grond en zelfs als aard van de werkelijkheid uitsluit –en daarmee een meer betekenisvolle of zelfs spirituele beleving van natuur ontmoedigt– roept het woord milieu nogal technische, neutrale en probleemgerichte associaties op.¹⁹⁵

Zowel natuur- en milieuorganisaties als het natuur- en milieuonderwijs moeten gefundeerd worden in een *integrale denkwijze*. Om inzicht in, betrokkenheid bij en een adequate response op de natuurlijke omgeving en haar problemen aan de dag te kunnen leggen is een integrale, synthetiserende denkwijze noodzakelijk. Het algemeen gangbare lineaire, polariserende denken schiet tekort wanneer het erom gaat de grotere verbanden aan te voelen en adequaat te reageren op een steeds complexere samenleving. De cultuurhistorische bril van dichotomie is echter zo vanzelfsprekend in het Westerse denken dat reflectie op dit perspectief nauwelijks plaatsvindt.¹⁹⁶ Desondanks blijkt uit een recente studie dat een aantal maatschappelijke organisaties in toenemende mate *feeling* heeft voor dit soort ontwikkelingen. Deze organisaties sluiten aan bij behoeften en belevingswereld van mensen op het gebied van recreatie en gezondheid, groen werken en leven, kunst en cultureel erfgoed, en weten dit creatief in verband te brengen met natuur en natuurbeleving.¹⁹⁷

Natuur en milieu zijn intiem verweven met alle facetten van het menselijk bestaan: geen mens kan zichzelf los zien van het grotere geheel en zijn / haar natuurlijke aard en oorsprong. Volgens sommige milieufilosofen is de milieuproblematiek en de vervreemding van de natuurlijke omgeving en leefwijze dan ook *symptomatisch* van een diepere, meer wezenlijke vervreemding.¹⁹⁸ In deze context wees ik in de theoretische achtergrond op de dubbele betekenis van het begrip natuur. Zoals gezegd verwijst natuur niet alleen naar de (natuurlijke) wereld zoals we die om ons heen aantreffen en in ons eigen lichaam gemanifesteerd zien, maar duidt het woord tevens op de *aard* of de *essentie* van dingen en mensen, en refereert daarmee aan die meer wezenlijke dimensie waar de (moderne) mens zich vaak vervreemd van lijkt te voelen. Landschapsfilosoof Ton Lemaire bezint zich op de zinnen en komt tot de conclusie dat ook het woord *zin* vergelijkbaar meerduidige betekenissen in zich draagt en daarmee lijkt te verwijzen naar de intrinsieke samenhang van het zintuiglijke en het zingevende.¹⁹⁹ Vervreemding van de natuurlijke wereld *correspondeert* dan met een vervreemding van onze eigen natuur, ons eigen wezen, net zoals vervreemding van het lijfelijk-zintuiglijke samengaat met een gebrek aan zin, betekenis, waarde en kwaliteit.

Een dergelijke meer omvattende problematisering van *vervreemding* resulteert in een visie die zowel de immense problemen als

de bijbehorende potenties blootlegt. Veel actuele maatschappelijke problemen –zoals stress en burn-out, overgewicht en gezondheidsklachten, depressie, uitzichtloosheid en criminaliteit– vinden mijn inziens hun oorsprong in de grootschalige vervreemding en ontsporing van deze tijd. Een culturele herontdekking en *herwaardering* van natuur –als bron van rust en ontspanning, geestelijke en lichamelijke weerbaarheid, persoonlijke groei en betekenisverlening– zou een bijdrage kunnen leveren aan uiteenlopende sociale problemen. De hier geanalyseerde problematiek vraagt dus zelf om een integrale benadering. Een dergelijke veelomvattende aanpak spreekt jongeren waarschijnlijk ook meer aan, aangezien de specifieke voorkeur voor natuur en milieu wordt overstegen en er wordt *geappelleerd aan fundamenteel menselijke waarden*. Naar geluk, voldoening en levenskwaliteit streven we immers allemaal. In elk mens huist een potentiële bron van *liefde voor het leven* –niet alleen ons eigen leven, maar ook het leven om ons heen.

Hoofdstuk 6: Aanbevelingen

Aanbevelingen: 21 actie- en aandachtspunten

Op grond van de bevindingen, conclusies en oplossingsrichtingen is een vertaalslag naar de praktijk gemaakt en zijn aanbevelingen geformuleerd. Deze aanbevelingen worden hier gepresenteerd in de vorm van 21 actie- en aandachtspunten, opgedeeld naar de rubrieken beleid, natuur- en milieueducatie, natuur- en milieuorganisaties en vrijwilligerswerk.

Aanbevelingen beleid

- Voor met name de ministeries van LNV en VROM²⁰⁰ is het van belang natuur- en milieuorganisaties bewust te maken van hun verantwoordelijkheden en mogelijkheden op het gebied van jongeren en hun betrokkenheid bij natuur en milieu. Deze **organisaties dienen geïnformeerd en geïnspireerd te worden** met betrekking tot zowel de problemen –zoals de onbedoelde bijdrage aan vervreemding ten gevolge van de vergrijzing in organisaties– als de potenties. De opgedane inzichten kunnen bijvoorbeeld gecommuniceerd worden aan de hand van een (elektronische) brochure.
- Ook dient de problematiek op omvattende wijze te worden benaderd, bijvoorbeeld door aansluiting te zoeken bij andere ministeries (zoals OCW en VWS²⁰¹) en een **integraal jeugdbeleid te initiëren**, waarbinnen verschillende maatschappelijke jeugdproblemen met elkaar in verband worden gebracht. De gesignaleerde vervreemding is niet alleen problematisch voor onze leefomgeving, maar heeft ook zijn weerslag op jongeren zelf. De potentieel positieve effecten van natuur en natuurbeleving op actuele kwesties als stress en burn-out, overgewicht en gezondheidsklachten, depressie, vervreemding en criminaliteit dienen nader onderzocht te worden en kunnen mogelijk een rol in het jeugdbeleid spelen. Ook het belang van jongerenparticipatie –versterkend voor verantwoordelijkheidsgevoel en binding met de samenleving– kan hierbij als één van de pijlers dienen.
- Deze benadering past in een **culturele herontdekking en herwaardering van natuur**. Wanneer oorzaak, aard en effecten van een maatschappelijk fenomeen als vervreemding worden erkend, wordt het potentieel, de waarde en het belang van natuur en een meer natuurlijke levenswijze onmiskenbaar. Een dergelijke aanpak lijkt voor het oplossen van natuur- en milieuvraagstukken essentieel, willen deze breder gedragen worden en het zoeken naar oplossingen maatschappelijk ingebed raken. Om “de verschrompeling van milieu als

maatschappelijk thema” en de “crisis in de milieubeweging”²⁰² te overwinnen zullen natuur en milieu in een nieuw daglicht gezien moeten worden, waardoor weer aansluiting bij de beleving van mensen gevonden kan worden. Een **bezinning op de grondslagen van de natuur- en milieubeweging** is dan ook onontbeerlijk. Er is behoefte aan een inspirerende, integrale visie op de rol en potentie van natuur en milieu in de samenleving en de manieren waarop sociaal-economische, culturele en de meer persoonlijke dimensies zich verhouden tot ecologische aspecten van duurzaamheid. Dit vraagt om **visieontwikkeling van een omvattend ideologisch en bezielend perspectief** op milieuproblematiek en oplossingsrichtingen, die de wezenlijke dimensies van de problematiek in ogenschouw neemt en uitgaat van een fundamentele verandering van levenshouding en levenswijze. Eenvoudiger, dichter bij de natuur en met ecologisch verantwoorde vormen van productie en consumptie, echter zonder af te dingen op de levenskwaliteit; dat wil zeggen, **met gevoel voor “het goede leven”** en de vraag naar wat mensen werkelijk gelukkig maakt. Tevens dient deze visie ruimte te bieden aan een grote verscheidenheid en pluriformiteit. Een toekomstige samenleving zal afwisselend, spannend, veelvormig, divers, vrolijk en kleurrijk moeten zijn, in tegenstelling tot een éénvormige, sombere en sobere samenleving, waarin gelijkvormigheid, braafheid en voorspelbaarheid van gedragingen overheerst.²⁰³

- De **toegankelijkheid van natuurgebieden** en de **alomtegenwoordigheid van natuur in de stad** is van groot belang. Er kan hierbij gedacht worden aan stimuleringsprogramma’s voor groen in de stad en in de wijk, waarbij bewoners bij voorkeur zelf de verantwoordelijkheid dragen en de belevingswaarde centraal staat. In dit verband verdient ook de groenvoorziening rond de school en de schooltuin extra aandacht. In het kader van integraal denken en waardering voor de maatschappelijke waarde van natuur, kan gezocht worden naar **nieuwe samenwerkingsverbanden**. Zo zou de economische waarde van groen een motivatie voor het bedrijfsleven kunnen zijn te investeren in groene werkplekken en groene bedrijfsterreinen.²⁰⁴
- Ook de **regelgeving** in Nederland moet dusdanig aangepast worden dat de mogelijkheden om de ruigere en spannendere kanten van natuur te ervaren, die met name voor jongeren erg belangrijk zijn, toegankelijker worden –de zogenaamde “**struinnatuur**.” Informanten noemen in deze context de betekenis en waarde van een vuurtje stoken, wild kamperen en van de paden af kunnen.

Aanbevelingen natuur- en milieueducatie

- Ook in de natuur- en milieueducatie is een meer **integrale benadering noodzakelijk**. Dit betekent dat naast de ecologische en de sociaal-economische dimensies **ook de cultureel-ideologische en de intentionele dimensies** aan bod moeten komen (zie bijlage IV). Deze aspecten hebben betrekking op de manieren waarop zowel cultuur als individu zich verhouden tot de natuurlijke omgeving; hoe deze gepercipieerd, gewaardeerd en beleefd wordt. Zoals recentelijk geformuleerd, is *het centrale thema in NME het nemen van verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het leven en de leefomgeving hier en nu en voor elders en later. De centrale doelstelling van NME is het toerusten van mensen om deze verantwoordelijkheid weloverwogen vorm te geven.*²⁰⁵ Deze omvattende definitie schept mogelijkheden natuur- en milieueducatie te grondvesten in **“liefde voor het leven” en ontwikkeling van de hele mens,**²⁰⁶ in tegenstelling tot de veel specifiekere kennis van soorten en ecologische processen. Door deze brede en fundamentele insteek kan aangesloten worden bij uiteenlopende interesses van docenten en studenten, en wordt het aangaan van nieuwe coalities bevorderd. In plaats van kennis vergaren *over* natuur betreft het hier het optimaliseren van de dynamische en fascinerende relatie *tussen* mens en natuur. Concreet betekent dit bijvoorbeeld dat de psychologische en ontwikkelingsvoordelen van de groene omgeving aan bod komen, evenals vragen omtrent levenskwaliteit en geluk.
- Deze benadering sluit aan op ontwikkelingen in onderwijs en samenleving, waarin leren met eigen verantwoordelijkheid en vanuit de eigen bewogenheid belangrijker wordt. De aandacht verschuift van het reproduceren van kennis naar het zelf nadenken, zelf keuzen maken en de eigen interesses ontwikkelen. Er is sprake van subjectivering van kennis. Het hedendaagse individualisme laat weinig ruimte voor morele lessen of het nadrukkelijk aansturen op gedragsverandering. In plaats van cognitief georiënteerd, sectoraal georganiseerd, en normatief geïndiceerd, **moet educatie aanspraak maken op de sensibiliteit van de leerling, integratief worden vormgegeven en inspireren tot reflectie.**
- Dit sluit ook aan bij de waargenomen interesses van (hoogopgeleide) jongeren; zij vertonen zowel een grote belangstelling voor natuurbeleving als voor persoonlijke ontwikkeling. Dit zijn dus thema's waar natuur- en milieueducatie op in kan spelen door **leertrajecten persoonlijk te maken**. Naast meer abstracte kennis over ecologische processen, worden intieme aspecten van persoonlijke perceptie en beleving

centraal gesteld en worden jongeren uitgedaagd zowel hun 'cognitieve wereld' als hun belevingswereld te verdiepen en verbreden. Het **zintuiglijk beleven van natuur** zou hierbij ingang kunnen zijn. Ook vraagstukken rondom **zingeving** en een **levensbeschouwelijke reflectie** op de relatie tussen mens en natuur bieden mogelijkheden, mits deze geaard zijn in het hier-en-nu en betrekking hebben op het eigen leven.

- Een dergelijke benadering lijkt ook relevant voor kinderen, aangezien zij doorgaans een vrij beperkte, en soms zelfs ietwat 'exotische' notie van natuur blijken te hebben. Door kinderen te confronteren met vragen als 'wat is natuur?' 'hoe verhoudt de mens zich tot de natuur?' en '(waarom) is natuur belangrijk?' worden deze beperkingen uitgedaagd en wordt de thematiek op een meer omvattende manier benaderd. Natuur wordt daardoor 'thuisgebracht'; kinderen kunnen zich ervan bewust worden dat natuur de vanzelfsprekende grond is van hun bestaan. Educatieve methoden als **filosoferen met kinderen** kunnen hierbij ter inspiratie dienen. Deze methodiek heeft niks te maken met kennis van de filosofie, maar poogt de nieuwsgierige verwondering en de originele denkbeelden van kinderen te stimuleren en hen uit te nodigen de eigen (belevings)wereld onbevangen te onderzoeken.
- Dit en eerder onderzoek suggereren dat het directe contact met de natuurlijke omgeving in de kindertijd *cruciaal* is voor het ontwikkelen van een betrokken en verantwoordelijke relatie tot de natuur. Sommige auteurs benadrukken de *onvervangbaarheid* van deze ervaringen; de rijkdom van de kinderlijke natuurbeleving is volgens hen niet later bij te leren of in te halen.²⁰⁷ Met name voor kinderen opgroeiend in verstedelijkte en industriële gebieden is het dan ook essentieel dat het natuur- en milieuonderwijs mogelijkheden biedt voor **het eerstehands ervaren van de natuurlijke omgeving**. Tevens zien en leren kinderen dingen het liefst 'in het echt' en vertonen zij een voorkeur voor een persoonlijke en concrete benadering, in tegenstelling tot een meer abstracte aanpak. Juist de eigen beleving is voor kinderen de ingang. De **schooltuin of moestuin** biedt bijvoorbeeld mogelijkheden om het onderwijs concreter en belevingsgerichter te maken en leerlingen te betrekken bij hun eigen omgeving.
- **Milieuzorg op scholen en het betrekken van ouders bij het natuur- en milieuonderwijs** (bijvoorbeeld door natuuropdrachten voor thuis of door thema-avonden te organiseren) draagt bij aan de noodzakelijke **maatschappelijke inbedding** van het onderwijs. Aangezien ouders en opvoeding

zo belangrijk zijn gebleken in de mate waarin jongeren een betekenisvolle relatie met de natuur ontwikkelen, lijkt het betrekken van ouders bijzonder aanbevelingswaardig. Naar ouders toe kunnen het beste de psychologische en ontwikkelingsvoordelen en het belang van natuur voor gezondheid en welzijn van het kind benadrukt worden.

Aanbevelingen natuur- en milieuorganisaties

- ❑ Voor natuur- en milieuorganisaties is het zaak dat **jongerenparticipatie tot prioriteit wordt gemaakt**, juist door **jongeren zelf een bijdrage te laten leveren aan het ontwikkelen van een inspirerend jeugdbeleid**. Aandacht voor jongerenparticipatie is niet alleen voor het goed functioneren van organisaties noodzakelijk, maar ook voor het representeren van natuur en milieu op een manier waarmee jongeren zich kunnen identificeren. Gebeurt dit niet dan is de kans groot dat natuur en milieu tot 'grijs gebied' verworden en jongeren verder vervreemden van natuur en milieu. Binnen organisaties dient derhalve een **bewustwordingsproces** van de mogelijkheden en verantwoordelijkheden op dit gebied plaats te vinden.
- ❑ Organisaties moeten zich **door jongeren en hun inbreng laten inspireren en vernieuwen**. Niet alleen omdat jongeren gevoel hebben voor wat 'hip' en 'trendy' is, maar ook omdat jongeren vaak voorop lopen waar het nieuwe ontwikkelingen en vooruitstrevende ideeën betreft. Zich inlaten met de jeugd helpt organisaties adequaat in te spelen op maatschappelijke ontwikkelingen. Tevens draagt het bij aan het aansluiten bij de wensen en motivaties en de sociale netwerken van jongeren, en ondersteunt het de **nodige imagoverandering** –allemaal van vitaal belang voor jongerenparticipatie.
- ❑ Natuur- en milieuorganisaties opereren vaak vanuit een visie waarin milieu en economie en natuur en moderne samenleving gepolariseerd worden. Dit dualisme stelt jongeren voor een moeilijke keuze, die vaak nadelig voor natuur en milieu uitpakt. De hiermee samenhangende associatie van de milieubeweging met een moralistische ideologie draagt niet bij aan de betrokkenheid van jongeren bij natuur en milieu. Een meer **integrale visie** waar jongeren zich in kunnen vinden is dus van groot belang. Dit vraagt om **reflectie op en bewustwording van het eigen perspectief**. De cultuurhistorische bril van dichotomie is zo vanzelfsprekend in het Westerse denken dat reflectie op dit perspectief nauwelijks plaatsvindt.²⁰⁸
- ❑ Ook voor de **onderlinge samenwerking, afstemming en communicatie** is een meer omvattende visie essentieel. De

pluriformiteit van de Nederlandse natuur- en milieubeweging en de uiteenlopende interessen onder jongeren op het gebied van natuur en milieu benadrukken dat organisaties de dialoog met elkaar moeten aangaan en elkaar moeten aanvullen en ondersteunen. Ook is het wenselijk dat organisaties –bij uitstek de *jongerenorganisaties*– **samenwerkingsverbanden opzetten** zodat jongeren beter de weg kunnen vinden naar de organisatie waar zij zich het beste thuis voelen. Door in te spelen op de grote variëteit aan behoeften en interessen onder jongeren – uiteenlopend van politieke acties tot spirituele natuurbeleving– wordt een bredere doelgroep bereikt. Tijdens de ééndaagse workshop naar aanleiding van dit onderzoek hebben de jongerenorganisaties gezamenlijk een conceptplan ontwikkeld om dit te realiseren (zie *No Choices / New adventures* in het kader op pagina 109).

- Organisaties constateren een **verschuiving in de wensen en interessen van hedendaagse jongeren** van exclusieve natuur naar de relatie tussen natuur en cultuur, van natuurstudie naar natuurbeleving, van soortenidentificatie naar het zien van onderlinge samenhangen. Ook lijkt een meer levensbeschouwelijke reflectie op natuur en de mens-natuur-relatie een grotere rol te gaan spelen. De meer politiek georiënteerde betrokkenheid van voorheen vindt tegenwoordig op meer individualistische en belevingsgerichte wijze vertaling. Voor organisaties is het belangrijk **op deze ontwikkelingen in te spelen**.
- Waar natuur door jongeren doorgaans wordt geassocieerd met schoonheid, rust en zuiverheid, wordt bij milieu juist gedacht aan vervuiling en viezigheid, aan broeikaseffect en giftige stoffen. Dit suggereert dat organisaties aan het milieubewustzijn van jongeren kunnen appelleren **door de nadruk te leggen op de schoonheid van natuur**. In plaats van mensen ongevraagd aan te spreken op hun milieugedrag –wat vaak als moralistisch wordt ervaren– kunnen organisaties de schoonheid van de (eigen) natuurlijke omgeving beklemtonen, en **de waarde die natuur voor de kwaliteit van het eigen leven heeft**.

Aanbevelingen vrijwilligerswerk

- Organisaties moeten **inspelen op maatschappelijke tendensen**. Zo wil de hedendaags vrijwilliger vaak niet voor langere tijd gebonden zijn, en kan de drempel verlaagd worden door eenmalige, korte projecten aan te bieden. Het vrijwilligerswerk moet dus verdeeld worden in continue functies en losse klussen. De kunst is jongeren in te zetten bij klussen op maat; klussen die leuk, uitdagend en leerzaam zijn. Bovendien

kunnen dit soort projecten dienen als een introductie tot de organisatie, waarmee bekendheid en draagvlak kan worden gecreëerd. Vrijwilligerswerk mag ook niet teveel verplichtingen met zich meebrengen, niet al te veel vrije tijd opslokken, geen hoge druk of stress veroorzaken en een bepaalde mate van vrijheid moet gewaarborgd zijn. Een zeker mate van **flexibiliteit en vrijblijvendheid** is dus belangrijk.

- **De sociale en persoonlijke dimensie van het werk is voor jongeren erg belangrijk.** Zij doen vrijwilligerswerk meer vanuit een individualistische dan vanuit een altruïstische motivatie; ze willen een leuke tijd hebben, mensen ontmoeten en nieuwe dingen doen en leren. Het werk moet leuk en afwisselend zijn en de onderlinge sociale interactie bevredigend. Enthousiaste teamgenoten worden zeer op prijs gesteld. Mede daarom is het als 'grijze' organisatie vooral slim **jongeren in teams aan te trekken**. Organisaties kunnen **allianties vormen** voor het creëren van vindplaatsen van jongeren of hen direct aanspreken in de verbanden waar ze al in zitten.
- Jongeren zijn erg gericht op **zelfontplooiing** en het **opdoen van nieuwe vaardigheden**, en dit kan dan ook als ingang dienen voor maatschappelijk engagement en het doen van vrijwilligerswerk. Jongeren willen hun kwaliteiten inzetten en ontwikkelen, ze willen uitgedaagd worden en hun horizon verbreden. Omdat vrijwilligerswerk moet concurreren met andere vrijetijdsbestedingen is het inbouwen van stimulansen en beloningen slim. Vrijwilligersorganisaties kunnen jongeren **getuigschriften geven of de portfolio-ontwikkeling ondersteunen**. Het in kaart brengen en herkennen van competenties biedt niet alleen aan jongeren de mogelijkheid deze kwaliteiten verder te ontwikkelen, maar ondersteunt ook de organisatie bij het effectief inzetten van vrijwilligers. Organisaties kunnen in het vrijwilligersbeleid het beste **de nadruk leggen op wat jongeren zelf hebben aan het doen van vrijwilligerswerk**, uiteenlopend van het opdoen van sociale contacten en het lekker bezig zijn, tot het je persoonlijk en professioneel ontwikkelen en de voldoening een wezenlijke bijdrage te leveren.
- **Ruimte voor eigen initiatief en verantwoordelijkheid, creativiteit en inbreng** zijn erg belangrijk. Een bureaucratische setting werkt dodelijk op het enthousiasme van jongeren; een organisatie moet zowel efficiënt als informeel zijn. Professionaliteit wordt gewaardeerd. Vrijwilligers moeten zich kunnen vinden in de doelstellingen en aanpak van de organisatie –zowel in ideologisch als praktisch opzicht– en zij willen het

Uitkomst workshop: inspirerende conceptplannen

Naar aanleiding van het onderzoek is een workshop georganiseerd waarin verslag is uitgebracht van de uitkomsten en potenties van het onderzoek. Naast discussie en debat over de thematiek werden de deelnemers uitgenodigd om de aanbevelingen praktisch gestalte te geven. In groepjes ontwikkelden zij vanuit de eigen expertise een idee voor een actieplan. De plannen werden door een vakkundige jury –bestaande uit zowel jongeren als experts– beoordeeld, waarna de dag feestelijk werd afgesloten met een prijsuitreiking voor het beste plan. De aanwezigheid van experts uit verschillende organisaties (zie Bijlage VI), in combinatie met heldere opdrachten, een kort tijdsbestek en een competitief element, zorgden voor een enthousiaste sfeer waarin inspirerende ideeën ontstonden.

No Choices / New Adventures

Het conceptplan is om een multimediaal jongerenmilieu-portal op te richten, dat de jongerenorganisaties overkoepelt en de onderlinge samenwerking verbetert en een bredere doelgroep aanspreekt. Dit portal behelst onder andere een webpagina, webcommunity en chatroom. Verder is er een magazine en activiteiten, zoals *Raving Nature*, een feest in de natuur en een *Cool Recycling* programma voor technische scholen met bijbehorend TV programma. Ook komen er groene hangplekken en plaatsen waar avontuurlijke ‘van de paden af’-natuur.

Jungleparty

Het conceptplan is om scholieren zelf een Jungleparty te laten organiseren. Dit schoolfeest wordt op milieuvriendelijke manier vormgegeven, heeft een groot ‘fun-gehalte’ en draagt bij aan de betrokkenheid van jongeren bij hun omgeving. De scholieren worden aangemoedigd zich te verdiepen in milieuvriendelijke materialen en technieken, en zullen zelf in contact moeten treden met leveranciers van deze goederen. Hierbij kan gedacht worden aan zonnepanelen, een helofyten-systeem voor de toiletten en biologisch bier. De feestruimte wordt aangekleed met grote planten.

Vergeten door de stad

Het conceptplan behelst een competitie –*survival of the city*– waarin groepen jongeren vergeten plekken in de stad zelf inrichten aan de hand van open opdrachten. Hierbij moeten zij aan een aantal eisen voldoen, waaronder het verwerken van natuurlijke elementen. De groepen jongeren worden begeleid door andere jongeren –speciaal hiervoor aangestelde coaches. Jongeren worden zo uitgedaagd verantwoordelijkheid voor hun eigen omgeving te nemen. In samenwerking met locale of regionale TV wordt een bijbehorend programma à la Robinson Eiland gemaakt.

Get Out!

Het conceptplan is om tijdens de jaarlijkse natuurwerkdag speciaal voor jongeren een Get Out!-programma te organiseren, waarin naast natuurwerk ook bijvoorbeeld sportactiviteiten en muziek worden aangeboden. Op deze manier kunnen jongeren op vrijblijvende en laagdrempelige manier kennis maken met vrijwilligerswerk in de natuur en de verschillende organisaties op dit gebied. De jongeren bepalen zelf het programma van de dag en bedenken de wervingsacties. Daarbij staat centraal dat de nieuwe media worden gebruikt om jongeren te werven, zoals sms, msn, website.

gevoel hebben dat zij iets wezenlijks bijdragen en worden gewaardeerd door de organisatie.

Discussie en suggesties voor vervolgonderzoek

Dit onderzoek heeft een aantal aspecten van de thematiek blootgelegd die om opheldering vragen. Eén daarvan is het **belang van ouders en opvoeding** in het ontwikkelen van betrokkenheid bij natuur en milieu, en de mogelijkheden evenals beperkingen daar vanuit overheid of samenleving invloed op uit te oefenen. Dit sluit ook aan bij de actualiteit van het debat over normen en waarden, dat momenteel in de Nederlandse samenleving gevoerd wordt. De invloed van ouders en opvoeding blijkt van groot belang voor het ontwikkelen van een positieve relatie met de natuur. Ook is het niet ondenkbaar dat deze factor alleen maar belangrijker wordt, aangezien de natuurlijke omgeving thans minder alomtegenwoordig is. Dit betreft dan niet alleen ouders in hun functie als opvoeders en voorbeelden, maar ook als *randvoorwaarde* om in fysiek contact met natuur te komen. Voor het beleid werpt dit de vraag op of en op welke manier de overheid zich kan inlaten met de beïnvloeding van deze cruciale factor zonder daarbij de waardigheid en autonomie van het ouderschap aan te tasten.

Een ander thema is de spontane waardering van natuur zoals die bij met name kinderen geconstateerd wordt. Kinderen vertonen een grote ontvankelijkheid voor de waarde van de natuurlijke wereld, zowel met betrekking tot meer instrumentele als meer intrinsieke aspecten. Dit roept vragen op over aard en inhoud van natuur- en milieueducatie: Betekent dit wellicht dat in het onderwijs minder nadruk gelegd hoeft te worden op het *overbrengen* van waarden, maar meer op **het ont-wikkelen van waarden** –dat wil zeggen het tot wasdom laten komen van een intrinsiek gegeven waardering voor natuur? En als dat zo is, op welke wijze zou dat dan praktisch vertaling kunnen vinden? En hoe sluit dat aan bij recentelijk geconstateerde trends als subjectivering van kennis en individualisering?

Een hiermee samenhangend vraagstuk heeft betrekking op de beperkingen en het gebrek aan 'natuurlijkheid' van het natuurbeeld van kinderen. Uitlatingen suggereren dat kinderen vaak een beperkt en soms zelfs ietwat '**exotisch**' natuurbeeld hebben, mogelijk gelieerd aan de 'groenheid' van hun fysieke en sociaal-culturele omgeving van opgroeien. Dit fenomeen dient, met name gezien de beperkte steekproef, nader onderzocht en uitgediept te worden, inclusief de mogelijkheden hierop te anticiperen binnen de natuur- en milieueducatie.

Ook blijkt dat kinderen de meeste informatie over de milieuproblematiek niet zozeer via ouders of school opdoen, maar via **televisie**. Met name het *Jeugdjournaal* blijkt een belangrijke informatiebron te zijn. Aangezien televisie van groot belang is voor de informatievoorziening van kinderen (en waarschijnlijk ook jongeren) is het zaak na te denken of en hoe deze mogelijkheden positief te benutten.

Verder is het aan te raden **de jongerenenquête in bredere kring uit te voeren**, zodat de beperkingen van de tamelijk selectieve

steekproef van dit onderzoek kunnen worden overstegen door naast hoger opgeleide jongeren ook andere groepen jongeren te enquêteren. Thema's als zingeving, natuurbeleving, maatschappelijke betrokkenheid, de invloed van ouders en achtergrond, de scheiding tussen natuur en milieu en het imago van de natuur- en milieubeweging kunnen dan verder uitgediept en gegeneraliseerd of gespecificeerd worden.

Hieraan gerelateerd is ook **de discussie over op welke groep jongeren de natuur- en milieubeweging zich het beste kan richten**. Niet alleen is de Nederlandse natuur- en milieubeweging bijzonder pluriform, ook jongeren vertonen een grote variëteit aan interesses op het gebied van natuur en milieu. Goede onderlinge samenwerking en afstemming is essentieel om zo veel mogelijk geïnteresseerde jongeren te betrekken. Desondanks is de kans groot dat het hier vaak gaat over een relatief kleine en selectieve groep jongeren, vaak kritisch, hoger opgeleid en maatschappelijk geëngageerd. Of en in hoeverre de natuur- en milieubeweging zich moeten richten op alle jongeren of juist op de vooruitstrevende en vooroplopende jongeren waar het maatschappelijke ontwikkelingen betreft –de zogenaamde *leading edge*– vraagt verder onderzoek en is vatbaar voor discussie.

In het meer algemeen –en dat heeft dus weerslag op zowel beleid als organisaties en educatie– wil ik pleiten voor **visieontwikkeling van een omvattend en inspirerend perspectief** op milieuproblematiek en natuurdegradatie, menselijke ontwikkeling, geluk en levenskwaliteit. In de praktijk wordt vaak gewerkt vanuit een 'milieubestuurlijke' visie: Op pragmatische wijze wordt gezocht naar oplossingen binnen de huidige institutionele kaders en maatschappelijke ordening, zonder diepgaande veranderingen van waarden en levenswijzen, productie- en consumptiepatronen. De Geus spreekt dan ook van “een vorm van collectieve ideeënloosheid wanneer het gaat over de toekomst van onze maatschappij” en hij signaleert een algemeen gebrek aan vernieuwende en innoverende denkbeelden over hoe met de milieuproblematiek om te gaan.²⁰⁹

Visieontwikkeling –bijdragend aan onder andere bewustwording van de milieuproblematiek, een andere houding van de mens tegenover de natuur en andere opvattingen over geluk en het goede leven– is cruciaal, richtinggevend en inspirerend bij het zoeken naar oplossingen voor de immense uitdagingen van deze tijd, en om die reden een essentieel onderdeel van het vraagstuk jongeren en natuur. Een inspirerende visie biedt perspectief en helpt ons beter te zien en te begrijpen –te zien waar we vandaan komen en waar we naar toe gaan, wie we zijn en wat we willen, wat ons gelukkig maakt en wat ons verbindt met onze medemens en natuurlijke omgeving. Een inspirerende visie zal in staat zijn te laten zien dat de grote stap van vervreemding naar verantwoordelijkheid geen serieuze, vervelende plicht, maar een uitdagende en avontuurlijke ontdekkingsstocht is, die ons leven verrijkt en ons wezen verblijdt. Gewoon, omdat het onze natuur is zorg te dragen voor de natuur.

Bibliografie

Publicaties

- Alblas, A., 1999. *Onderwijzen voor een natuurbetrokken bestaan. Didactische uitgangspunten voor natuur- en milieu-educatie.* Wageningen: University Press.
- Alma, H., Janssen, J., 2000. Jeugd en Zingeving: een open vraag, p.9-25. In: *Zin op school. Zingeving in het voortgezet onderwijs.* Alma et al. Nijmegen: KSGV.
- Berg, A. van den, Berg, M. van den, 2001. *Van buiten word je beter. Een essay over de relatie tussen natuur en gezondheid.* Wageningen: Alterra.
- Born, van den R.J.G., Lenders, R.H.J., Groot, de W.T., Huijsman, E., 2001. The new biophilia: an exploration of visions of nature in Western countries. *Environmental Conservation*. Vol. 28 (1), p.65-75.
- Chawla, L., 1998. Significant Life Experiences Revisited: a review of research on sources of environmental sensitivity. *Environmental Education Research*, Vol.4, no.4, p.369-382.
- Chawla, L., 2002. Spots of Time: Manifold Ways of Being in Nature in Childhood. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations.* Massachusetts: The MIT Press.
- Cöp, J., 1995. Onderzoeken in je eigen omgeving. Een nieuwe aanpak voor natuur- en milieuonderwijs. *Jeugd in School en Wereld*, Nummer 3, Jaargang 80, p.4-8.
- Dekker, P., 1999. *Vrijwilligerswerk vergeleken. Nederland in internationaal en historisch perspectief.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dithuijzen, J. van, 2003. Natuurervaring voor het leven. *Natuurbehoud*, 34ste jaargang.
- Duintjer, O., 1988. *Hints voor een diagnose. Naar aanleiding van Kant. Over aard, grenzen en alternatieven van het rationeel-empirisch bewustzijn.* Baarn: Ambo.
- Dunlap, R.E., Van Liere, K.D., Mertig, A.G., Jones, R.E., 2000. Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale. *Journal of Social Issues*. Vol.56 (3).
- Expertisecentrum LNV, 2003. *Staalkaart NME. Verkennend onderzoek naar de stand van zaken in het NME-werkveld en de relatie met 'Leren voor Duurzaamheid.'* Den Haag: Ministerie van LNV.
- Geus, M. de, 1996. *Ecologische utopieën. Ecotopia's en het milieudebat.* Utrecht: Jan van Arkel.
- Gezondheidsraad en Raad voor Ruimtelijk, Milieu en Natuuronderzoek, 2004. *Natuur en gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden.* Den Haag: Gezondheidsraad en RMNO.

- Groenforum Nederland, 2003. *De groene stad en haar waarde voor gezondheid, wonen, werken, veiligheid en recreatie.*
- Groot, W.T. de, 1999. *Van Vriend naar Vijand naar Verslagene en Verder: een evolutionair perspectief op de verhouding tussen mens en natuur.* Nijmegen: University Press.
- Hart, J. de, Janssen, J., 1993. Hoofdstuk 15: Jongeren en Politiek. In Dieleman, van der Linden & Perreijn (red.), *Jeugd in Meervoud. Theorieën, modellen en onderzoek van leefwerelden van jongeren.* Utrecht: De Tijdstroom.
- Hart, J. de, 1994. *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen.* Kampen: Uitgeverij Kok.
- Hoeven-van Doornum, A.A. van der, 1992. *Kinderen over het milieu.* Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Hovinga, D., 2004. *Zonder bomen geen bos. NME en duurzaamheidseducatie.* Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Huitzing, D., 1989. *Een schepje er boven op! Over natuur- en milieu-educatie en pedagogiek. Op weg naar pedagogisch verantwoorde doelen, inhouden en methoden van een natuurnabije educatie.* 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij.
- Inglehart, R., 1995. Changing values, economic development and political change. *International Social Science Journal.* Vol. 145, p.379 – 403.
- Kahn, P.H., Jr., 1999. *The Human Relationship with Nature. Development and Culture.* Cambridge: The MIT Press.
- Kahn, P.H., Jr., 2002. Children's Affiliations with Nature: Structure, Development, and the Problem of Environmental Generational Amnesia. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations.* Massachusetts: The MIT Press.
- Kaplan, R., Kaplan, S., 2002. Adolescents and the Natural Environment: A Time Out? In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations.* Massachusetts: The MIT Press.
- Kaplan, R., Kaplan, S., 1989. *The Experience of Nature. A Psychological Perspective.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaplan, S., Talbot, J.F., 1983. Psychological Benefits of a Wilderness Experience. In: Altman & Wohlwill (red.), *Behaviour and the Environment.*
- Kellert, S.R., 2002. Experiencing Nature: Affective, Cognitive and Evaluative Development in Children. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations.* Massachusetts: The MIT Press.
- Lemaire, T., 2002. Met open zinnen. Natuur, landschap, aarde. Amsterdam: Ambo.
- Leroy, P., Tatenhove, J.P.M. van, 2000. Hoofdstuk 12: Milieu en participatie: de verschuivende betekenis van een dubbelconcept,

- p. 259-278 in: Driessen & Glasbergen (red.), *Milieu, Samenleving en Beleid*. Den Haag: Elsevier.
- McAdams, D. P., 1994. *The Person. An Introduction to Personality Psychology*. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Margadant-van Arcken, M., 1990. *Groen Verschiet. Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen*. 's Gravenhage: SDU Uitgeverij.
- Margadant-van Arcken, M., 1994. *Natuur en milieu uit de eerste hand. Denkbeelden, belevingen en leerwensen van dertien- tot achttienjarigen*. Den Haag: SDU Uitgeverij.
- Naess, A., 1989. *Ecology, community and lifestyle. Outline of an ecosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nas, M.A.J.C., Dekker, P., Hemmers, C.A.M., 1997. *Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Nas, M.A.J.C., 2000. *Duurzaam milieu, vergankelijke aandacht. Een onderzoek naar meningen, media en milieu*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- NOV/sVM, 2001. *De Generatie @. Trendrapport jongeren & vrijwilligerswerk*. Utrecht.
- NOV/sVM, 2002. *Onvoltooide toekomst. Trendrapport vrijwilligerswerk 2002*. Utrecht.
- Pennen, T. van der, 2003. *Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid. Het internationaal jaar voor de vrijwilligers; een jaar later*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Petersen, B., 1992. *De school als milieubeschermer? Een onderzoek naar het maatschappelijk draagvlak voor milieuzorg op school*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale wetenschappen.
- RIVM, 2003. *Natuurbalans 2003*. Alphen aan de Rijn: Kluwer.
- Ros, B., Zunneberg, P., 1999. *Natuur-nabij: Solide NME-huis voor de basisschool. NME: Van Nature Vernieuwend*. Den Haag.
- Samson, D., 2004. Milieubeweging, open uw ramen en deuren. *Natuur en Milieu*, jaargang 28, nummer 11/12.
- Simmons, I.G., 1997. *Humanity and Environment; A Cultural Ecology*. Essex: Longman.
- Smaakmakers, 2001. *What's in it for me? Succesfactoren jongerencommunicatie*. Amsterdam: Plunk & Novak.
- Somers, N., Kroon, S. van der, Overbeek, G., 2004. *Nieuwe natuurlijke partners: Partners voor het natuurbeleid?* Den Haag: LEI.
- Sroufe, L.A., Cooper, R.G., DeHart, G.B., 1996. *Child Development. Its Nature and Course*. USA: MccGraw-Hill.
- Staatsbosbeheer, 2004. *Buiten, dat moet je ontdekken. Een essay over kinderen en natuur*. Driebergen: Daneels.
- Stokols, D., 2000. Instrumental and Spiritual Views of People-Environment Relations. *American Psychologist*. Vol.45, (5), p.641-646.

- Talbot, J.F., Kaplan, S., 1986. Perspectives on wilderness: re-examining the value of extended wilderness experiences. *Journal of Environmental Psychology*. Vol. 6, p. 177-188.
- Tanner, T., 1980. Significant Life Experiences: a new research area in Environmental Education. *Journal of Environmental Education*. p.17-24.
- Tatenhove J.P.M. van, Goverde, H.J.M. 2000. Hoofdstuk 2: Institutionaliseren van milieubeleid, p. 29-50. In: Driessen & Glasbergen (red.), *Milieu, Samenleving en Beleid*. Den Haag: Elsevier.
- Thomashow, C., 2002. Adolescents and Ecological Identity: Attending to Wild Nature. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. Massachusetts: The MIT Press.
- Trigt, A. van, Koppen, K. van, Schanz, H., 2003. Spirituele waarden van natuur. Een analyse van de ervaring van spiritualiteit in relatie tot bomen en bos. *Landschap*.
- Ven, J. van de, 2000. Cursus *Natuur-nabij* begint met vakken vullen. *NME-Podium*.
- Verboom, J., 2004. *Teenagers and biodiversity. Worlds apart? An essay on young people's views on nature and the role it will play in their future*. Wageningen: Alterra.
- Vocht, A. de, 1999. *Basishandboek SPSS 8 & 9. Voor Windows 95 & 98*. Utrecht: Bijleveld Press.
- Wal, K. van der, 1996. *De omkering van de wereld*. Baarn: Ambo.
- Wilber, K., 2000. *Sex, Ecology, Spirituality. The Spirit of Evolution*. Boston: Shambhala.
- Wilber, K., 2000. *Integral Psychology. Consciousness, spirit, psychology, therapy*. Boston: Shambhala.
- Williams, K., Harvey, D., 2001. Transcendent experiences in forest environments. *Journal of Environmental Psychology*. Vol. 21.
- Witt, A. de, 2003. Our Spiritual Nature: an exploration into nature experiences, spirituality and environmental responsibility. *Illumine*, Vol.2, No.1, p.27-33.
- Wittebrood, K., Keuzenkamp, S., 2000. *Rapportage Jeugd 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Zweers, W., 1995. *Participeren aan de natuur. Ontwerp voor een ecologisering van het Wereldbeeld*. Utrecht: Jan van Arkel.

Websites en webpublicaties

- Born, R.J.G. van den (2002) *Weg met de Wipkip: Natuurbeelden en natuurbeleving van kinderen*.
<http://www.socsci.kun.nl/milieukunde/indexartikelen.html>
- CIVIQ, *instituut vrijwillige inzet*, <http://www.civiq.nl>
- Codename Future, <http://www.codenamefuture.nl>
- Engelen, J., 2004. *Vergrijzing of verzilvering? De effecten van vergrijzing op vrijwilligerswerk*. CIVIQ, <http://www.civiq.nl/publicaties>.
- Jongeren Milieu Aktief (JMA), <http://www.jma.org>
- Milieu Educatie Centrum Nijmegen (MEC), <http://www.mecnijmegen.nl>
- Nationale Jeugdraad, <http://www.jeugdraad.nl>
- Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJNI), <http://www.njn.nl>
- Smaakmakers, project op het gebied van jongeren en vrijwilligerswerk.
<http://www.smaakmakers.nl>
- SME Milieuadviseurs, <http://www.sme.nl>
- Stichting Veldwerk Nederland, <http://www.veldwerknederland.nl>. Zie ook de aanverwante site: <http://www.natuuronderwijs.nl>.
- Vereniging voor Natuur- en Milieueducatie (IVN), <http://www.ivn.nl>
- Wals, A.E.J., 2003. Exploring Pathways to Sustainable Living: The role of environmental education. In: *Encyclopedia of Life Support Systems*. Oxford: Eolss Publishers, <http://www.eolss.net>.

Bijlage I: Interviewondersteuning experts en kinderen

Vragen / onderwerpen interviews informanten organisaties

1. In hoeverre is er sprake van een afnemende belangstelling van jongeren voor natuur en milieu? Hoe is dat te verklaren? Wat zijn de gevolgen?
2. In hoeverre is er sprake van vergrijzing in natuur en milieuorganisaties? Hoe is dat te verklaren? Wat zijn de gevolgen?
3. Hoe hangen deze twee trends met elkaar samen? Wat zijn daarvan de gevolgen?
4. Hoe zou deze tendens gekeerd kunnen worden?
5. Hoe kunnen natuur en milieuorganisaties daaraan bijdragen?
6. Hoe kan het beleid daaraan bijdragen?
7. Wat zijn je ervaringen met jongeren: Wat vinden ze interessant? Hoe kunnen ze betrokken worden bij natuur en milieu? Waar knappen ze op af?
8. Hoe speel je als organisatie in op de belevingswereld van jongeren (zonder je eigen boodschap geweld aan te doen)?
9. Kan je me wat voorbeelden geven van een aantal succesvolle en een aantal minder succesvolle jongerenprojecten?
10. Worden de meer filosofische en levensbeschouwelijke kanten van natuur en natuurbeleving in jullie projecten verwerkt en hoe staan jongeren daartegenover?

Vragen / onderwerpen interviews informanten onderwijs

1. Kunt u mij iets vertellen over wat er op uw school / scholen zoal aan natuur en milieueducatie gebeurt?
2. In hoeverre biedt dit onderwijs kinderen de mogelijkheid een relatie met de natuur te ontwikkelen?
3. Hoe ziet u de hedendaagse relatie van het kind met de natuurlijke wereld? Hoe reageren kinderen bijvoorbeeld op natuur (wat vinden ze boeiend, waar houden ze nou juist niet van, waar willen ze over leren)?
4. Hoe denkt u dat deze relatie tot de natuur verbeterd zou kunnen worden?
5. Hoe zou het natuur en milieuonderwijs daaraan bij kunnen dragen?
6. Welke praktische mogelijkheden ziet u hiertoe?
7. Welke beperkingen ziet u? Welke veranderingen zijn nodig?
8. Wat is uw wensbeeld op het gebied van natuur en milieueducatie?
9. Hoe ziet u de relatie van natuur en milieueducatie met de meer levensbeschouwelijke kanten van onderwijs?
10. Wat denkt u over de rol van ouders met betrekking tot de ontwikkeling van de kind-natuur-relatie? Welke mogelijkheden ziet u om als school meer met ouders te gaan samenwerken?

11. Welke mogelijkheden ziet u voor andere samenwerkingsverbanden (bijvoorbeeld met natuur en milieuorganisaties)?

Vragen / onderwerpen interviews kinderen

1. Waar denk je aan als ik het woord natuur zeg (opschrijven)
2. Waarom denk je aan deze dingen?
3. In hoeverre levende – niet-levende natuur, de elementen en het weer, ruimtelijk (planeten), ver weg of juist dichtbij (exotische natuur - Nederlandse natuur), wild –godemestiseerd – artificieel?
4. Wat doe jij hier allemaal mee (wijzend naar de opgeschreven woorden)?
5. Waar dan? Hoe vaak? Met wie?
6. En wat vind je daarvan? (Spannend? Saai? Mooi? Lelijk? Bang? Veilig, vertrouwd? Vies? Schoon / gezond? Leerzaam?)
7. Wat denk je dat je ouders ervan vinden in de natuur te zijn?
8. Nemen ze jou wel eens mee? Bijvoorbeeld op vakanties, naar het bos of de kinderboerderij?
9. En wat vertellen of leren ze jou over de natuur?
10. Als je niet buiten of in de natuur speelt, waar en wat speel of doe je dan?
11. Wat voor een dingen doen jullie op school met de natuurlessen?
12. Wat vind je daarvan? Wat vind jij ervan om over de natuur te leren?
13. Als jij nou mocht bedenken wat je zou willen leren of doen met de natuurlessen op school, wat zou dat dan zijn? Wat lijkt jou nou leuk en leerzaam?
14. Vind je natuur belangrijk? Waarom wel / niet?
15. Bedenk je eens hoe de wereld er uit zou zien zonder natuur. Wat vind je daarvan?
16. Hoe zou jij graag samen met de natuur leven?
17. Wat vind je ervan als ik zeg dat de mens ook natuur is? Waarom wel / niet?
18. Wat weet je van milieuproblemen?
19. Hoe weet je dat?
20. Wat vind je daarvan? Maak je je wel eens zorgen?
21. En je ouders, heb je het idee dat die zich wel eens zorgen maken, dat ze deze problemen belangrijk vinden?
22. Denk je dat jezelf iets kunt doen?
23. Wat lijkt jou leuk om te doen?
24. Wat denk je dat het verschil is tussen “natuur” en “milieu”?
25. Heb je verder nog iets te vertellen of op te merken over natuur en milieu?

Bijlage II: Enquête Jongeren

A) Persoonskenmerken

1. Wat is je geslacht? 0 jongen 0 meisje
2. Hoe oud ben je? jaar
3. Welke (voor)opleiding doe je?
0 VSO 0 VMBO 0 HAVO 0 VWO 0 MBO 0 HBO 0 WO
4. Waaraan besteed je het merendeel van je vrije tijd?
.....
5. Waar heb je het merendeel van je jeugd doorgebracht?
0 in een grote stad 0 in een kleine stad 0 in een dorp 0 in het buitengebied
6. Hoeveel ben je als kind met de natuur in aanraking geweest?
0 heel veel 0 redelijk veel 0 matig 0 weinig 0 heel weinig
7. Zou jij (één van) je ouders / verzorgers als natuurliefhebbers omschrijven?
0 ja, heel erg 0 ja, een beetje 0 nee, niet echt 0 nee, helemaal niet
8. Zou jij (één van) je ouders / verzorgers als milieubewust omschrijven?
0 ja, heel erg 0 ja, een beetje 0 nee, niet echt 0 nee, helemaal niet

B) Begrippen

Waar denk je aan bij de volgende begrippen? Schrijf gewoon op wat het eerste in je opkomt!

Natuur:.....

Milieu:.....

Natuur- en milieuorganisaties:.....

Vrijwilligerswerk:.....

C) Uitspraken

Op de volgende pagina staan 21 uitspraken. Kleur het hokje in dat het beste jouw mening beschrijft over de verschillende uitspraken. Als je van mening verandert na een hokje ingekleurd te hebben, kun je deze het beste doorstrepen en een nieuwe inkleuren. De betekenis behorende bij de verschillende hokjes is als volgt:

Sterk mee eens	Mee eens	Neutraal	Mee oneens	Sterk mee oneens
0	0	0	0	0

	Sterk mee eens		Sterk mee oneens	
1) Ik vind natuur maar saai	0	0	0	0
2) Als het op mijn eigen manier kan, lijkt het me leuk om me in te zetten voor natuur en / of milieu	0	0	0	0
3) Milieu is voor 'geitenwollensokken'-typjes	0	0	0	0
4) Ik probeer zo milieubewust mogelijk te leven	0	0	0	0
5) In mijn jeugd was buiten in de natuur spelen erg belangrijk voor mij	0	0	0	0
6) In de natuur vind ik de rust om na te denken	0	0	0	0
7) Buiten kijk ik meestal niet veel om me heen	0	0	0	0
8) In de natuur kan ik echt genieten van de geuren en de kleuren, de zon op mijn gezicht, de wind door mijn haar...	0	0	0	0
9) Wat me leuk lijkt aan vrijwilligerswerk is dat je andere kanten van de maatschappij leert kennen	0	0	0	0
10) Natuur- en milieuorganisaties zijn erg hip	0	0	0	0
11) Ik vind het gaaf om te begrijpen hoe de natuur werkt en hoe verschillende onderdelen met elkaar samen hangen	0	0	0	0
12) Ik vind het leuk meer te weten over wie ik zelf ben	0	0	0	0
13) Ik denk dat we moeten kiezen: óf een gezond milieu óf een goede economie	0	0	0	0
14) Ik vind het erg belangrijk dat natuur behouden en beschermd wordt	0	0	0	0
15) Ik denk dat mijn leeftijdsgenoten natuur en milieu maar suf vinden	0	0	0	0
16) Ik maak me geen zorgen om het milieu	0	0	0	0
17) Ik hou van de mogelijkheden van de moderne samenleving	0	0	0	0
18) Het is boeiend te zien hoe verschillende culturen met natuur omgaan	0	0	0	0
19) Ik zou nooit vrijwilligerswerk willen doen	0	0	0	0
20) Ik hou van avontuurlijke activiteiten in de natuur: kamperen, kampvuurtjes, zwemmen in meertjes, dat soort dingen	0	0	0	0
21) Ik vind discussiëren over milieu en duurzaamheid interessant	0	0	0	0

D) Stel je eens voor...

Stel je eens voor: Het is een zwoele zomeravond en je ligt op je rug in het gras naast een goede vriend of vriendin. Het is pikkedonker en de hemel is dan ook bezaaid met fonkelende sterren. Er heerst diepe rust en stilte. Je staart naar de hemel en verbaast je over hoe wonderlijk het is dat jullie daar nu liggen: op een waanzinnige bal, waarin in het diepste midden een groot vuur brandt, die om haar eigen as draait en door een oneindige ruimte zweeft. Jullie raken in gesprek en discussiëren over het ontstaan van het leven, de evolutie van de mensheid en de zin van het leven...

1) Zou jij jezelf voor kunnen stellen in deze situatie? Waarom wel / niet?

.....

2) Lijkt het jou leuk om na te denken over jouw eigen plek in het grotere geheel? Om bezig te zijn met de "grote vragen" van het leven? Waarom wel /niet?

.....

.....

.....

3) Op wat voor een manier lijkt het jou leuk bezig te zijn met natuur en / of milieu?

.....

.....

.....

.....

Stel je eens voor: Er is een heerlijk park bij jou in de buurt waar je vaak rondhangt met vrienden en vriendinnen, een potje voetbal speelt of een boek leest. Dit park staat onder druk; de gemeente wil er flats neerzetten. Omdat niemand in actie komt, besluiten jij en je vrienden dat wél te doen. Jullie schrijven protestbrieven, organiseren een informatieavond en zamelen handtekeningen in. Om de gemeente te overtuigen voeren jullie een onderzoek uit naar de waarde van het park: jullie testen de waterkwaliteit, doen bodemonderzoek en onderzoeken de waarde van het park voor buurtbewoners...

1) Zou jij jezelf voor kunnen stellen in deze situatie? Waarom wel / niet?

.....

.....

2) Lijkt het jou leuk om meer over de maatschappij te leren en op je eigen manier een steentje bij te dragen aan dingen die jij belangrijk vindt? Waarom wel /niet?

.....

.....

.....

3) Op wat voor een manier lijkt het jou leuk bezig te zijn met vrijwilligerswerk?

.....

.....

.....

===== HEEL ERG BEDANKT! =====

Bijlage III: Enquête jonge vrijwilligers

Deze enquête bestaat uit een aantal vragenclusters die betrekking hebben op verschillende onderwerpen. Zou je de vragen in de aangegeven volgorde in je eigen woorden willen beantwoorden?

Persoonlijke kenmerken

- 2 Wat is je geboortjaar? 19 . .
- 3 Ben je een man of een vrouw?
- 4 In welke plaats ben je opgegroeid?
- Deze plaats is:
- 0 Een stad
 - 0 Een dorp
 - 0 Op het platteland
- 5 Wat is je hoogste afgeronde opleiding?
- 0 Basisschool
 - 0 Middelbare school
 - 0 VMBO
 - 0 HAVO
 - 0 VWO
 - 0 Hoger beroepsonderwijs (HBO)
 - 0 Universiteit
 - 0 Anders, namelijk.....
- 6 Hoe zien jouw normale dagelijkse bezigheden er uit (studie, werk, anders)?
-
-
-
-
-

Vrijwilligerswerk

1. Bij welke organisatie ben je actief als vrijwilliger, sinds wanneer en waaruit bestaan je activiteiten?
-
-
-
-
2. Hoe ben je bij deze organisatie terechtgekomen? Via:

- 0 Een advertentie
- 0 Sociale contacten (familie, kennissen, etc.)
- 0 Studie (b.v. als stageonderdeel)
- 0 Een vrijwilligerscentrale
- 0 Anders, namelijk

.....

.....

.....

.....

3. Wat zijn je motivaties voor het doen van vrijwilligerswerk?

.....

.....

.....

.....

.....

4. Op welke manier sluit *de organisatie* waarin je actief bent aan bij jouw interesse / belevingswereld?

.....

.....

.....

.....

.....

5. Op welke manier sluit *het werk* dat je doet aan bij jouw interesse / belevingswereld?

.....

.....

.....

.....

.....

6. Wat vind jij aantrekkelijk aan dit werk en wat juist niet?

.....

.....

.....

.....

.....

7. Aan welke (rand)voorwaarden moet vrijwilligerswerk voor jou voldoen, wil je geïnteresseerd raken en blijven?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

8. Hoe denk jij dat vrijwilligerswerk binnen de natuur- en milieusector aantrekkelijker gemaakt kan worden voor jonge mensen?

.....
.....
.....
.....
.....

Natuur

1. Hoe denk je dat je geïnteresseerd bent geraakt in natuur en milieu?

.....
.....
.....
.....
.....

2. In hoeverre was er natuur *in de buurt* in de plaats waar jij opgegroeid bent en hoe waardeerde je die natuur?

.....
.....
.....
.....
.....

3. Op welke wijze ben je *verder* in je jeugd zoal met natuur in aanraking gekomen?

.....
.....
.....
.....
.....

4. Denk je dat jouw contact met de natuur van invloed is geweest op jouw interesse in natuur en milieu en zo ja, hoe?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

5. Welke rol speelt natuur in jouw leven en wat voor een waarde hecht jij aan natuur?

.....
.....
.....
.....
.....

6. Kun je iets vertellen over hoe jij de natuur ervaart of wat jij in de natuur ervaart?

.....
.....
.....
.....
.....

7. Is er misschien een (speciale) ervaring die je hebt gehad in de natuur die voor jou belangrijk is?

.....
.....
.....
.....
.....

8. Uit onderzoek op dit gebied zijn een aantal factoren naar voren gekomen die van invloed zijn gebleken bij het ontstaan van een

actieve betrokkenheid bij natuur en milieu. Kun je aangeven of deze factoren bij jou ook van invloed zijn geweest?

- 0 Natuurervaringen en buitenactiviteiten in je jeugd.
- 0 Regelmatig contact met de natuur tijdens je jeugd.
- 0 De omgeving waarin je opgegroeid bent (stedelijk, landelijk).
- 0 Personen (b.v. ouders, leraren, familieleden, vrienden).
- 0 Educatie/scholing.
- 0 De verandering van jouw directe leefomgeving (b.v. de ontwikkeling van natuurlijk gebied voor andere doeleinden).
- 0 Boeken en media (tv, internet, enz.).
- 0 Organisaties (b.v. natuur- en milieuorganisaties, clubs).
- 0 Ervaringen in de natuur wanneer je volwassen was (in binnen- en / of buitenland).
- 0 Negatieve ervaringen rondom jouw natuurlijke (woon-)omgeving (b.v. wanneer zich nadelige milieueffecten hebben voorgedaan in jouw omgeving).

Zou je op de door jou gekozen factoren nog een toelichting willen geven?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Opmerkingen

Heb je nog opmerkingen of aanvullingen met betrekking tot deze enquête?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Ik wil je graag bedanken voor je tijd en medewerking!

Bijlage IV: Model voor natuur- en milieueducatie

Intern – individueel (<i>intentioneel</i>)	Extern – individueel (<i>gedragmatig</i>)
Intentionele dimensie	Ecologische Dimensie
Intern – collectief (<i>cultureel</i>)	Extern – collectief (<i>sociaal</i>)
Cultureel-ideologische dimensie	Sociaal-economische dimensie

Tabel: Model voor natuur- en milieueducatie

Dit model geeft een schematische weergave van de verschillende dimensies die duurzaamheidseducatie moet omvatten wil het volledig zijn, geïnspireerd op het vier-kwadranten-model van Wilber.

Dit vier-kwadranten-model is geënt op de observatie dat alles in de werkelijkheid zich manifesteert in vier onscheidbare dimensies; alles heeft een buitenkant en een binnenkant, en is zowel een geheel op zichzelf als onderdeel van een groter geheel. Waar de *buitenkant* 'objectief', dat wil zeggen empirisch, feitelijk waarneembaar is –de materiele vorm of structuur van de werkelijkheid– heeft de *binnenkant* juist betrekking op het domein van waarden, subjectiviteit, bewustzijn, ervaring, betekenis. En hoewel alles een geheel, een *individu* in zichzelf is, weet ook alles zich onderdeel van iets omvattenders, het *collectief*. De vier kwadranten zijn dan intern-individueel, extern-individueel, intern-collectief en extern-collectief, welke achtereenvolgens het *intentionele*, het *gedragmatige*, het *culturele* en het *sociale* worden genoemd. Deze vier dimensies van de werkelijkheid worden beschouwd intiem gecorreleerd met en afhankelijk van, maar niet reduceerbaar tot elkaar te zijn.²¹⁰

Passen we dit model toe op natuur- en milieueducatie, dan zien we dat een volledige benadering deze verschillende dimensies met elkaar integreert. Dit betekent dat niet alleen de *ecologische* kant van natuur en milieu aan bod komt (de natuurlijke omgeving in fysisch, chemisch, biologisch en geografisch opzicht), maar ook de *sociaal-economische* kant (de sociale, economische en institutionele aspecten van de verhouding tussen mens, samenleving en natuur). Naast deze

feitelijke, objectieve aspecten van natuur- en milieueducatie, zijn ook culturele en individuele waarden, percepties en belevenissen van belang. Deze *cultureel-ideologische* en *intentionele* aspecten hebben betrekking op de manieren waarop zowel de cultuur als het individu zich verhouden tot de natuurlijke omgeving; hoe deze gepercipieerd, gewaardeerd en beleefd wordt. Dit model sluit aan bij analyses van het NME-veld en daarbij gesignaleerde tekortkomingen, evenals bij discussies over instrumenteel en emancipatoir leren.²¹¹

Bijlage V: Tabellen bij resultaten enquête jongeren

	Plaats	Contact	Ouders 1	Ouders 2	S1	S2	S4	S5	S19
Plaats	1.000								
Contact	.264** .003	1.000							
Ouders 1	.199 .025	.482 .000	1.000						
Ouders 2	.086 .339	.145 .101	.421 .000	1.000					
S1	-.022 .806	-.299 .001	-.207 .020	-.056 .529	1.000				
S2	.006 .948	.144 .106	.217 .015	.173 .052	-.330 .000	1.000			
S4	.065 .465	.146 .099	.190 .033	.366 .000	-.290 .001	.473 .000	1.000		
S5	.101 .259	.426 .000	.333 .000	.106 .235	-.220 .013	.069 .439	.156 .079	1.000	
S19	-.009 .917	-.210 .017	-.079 .377	-.146 .100	.278 .002	-.396 .000	-.360 .000	-.030 .736	1.000

Correlatiematrix van achtergrondvariabelen met stellingen. Significante verbanden zijn dik gedrukt.

Plaats: plaats van opgroeien, uiteenlopend van een grote stad tot het buitengebied

Contact: de mate waarin respondenten vinden dat zij als kind met de natuur in aanraking zijn geweest, uiteenlopend van heel weinig tot heel veel.

Ouders 1: de mate waarin respondenten hun ouders / verzorgers als natuurliefhebbers omschrijven, uiteenlopend van helemaal niet tot heel erg.

Ouders 2: de mate waarin respondenten hun ouders / verzorgers als milieubewust omschrijven, uiteenlopend van helemaal niet tot heel erg.

S1: Ik vind natuur maar saai

S2: Als het op mijn eigen manier kan, lijkt het me leuk om me in te zetten voor natuur en / of milieu

S4: Ik probeer zo milieubewust mogelijk te leven

S5: In mijn jeugd was buiten in de natuur spelen erg belangrijk voor mij

S19: Ik zou nooit vrijwilligerswerk kunnen doen

* Dit getal verwijst naar de correlatiecoëfficiënt. De waarde van deze coëfficiënt geeft de sterkte en de richting van het verband tussen beide variabelen weer en ligt altijd tussen de -1 (perfect negatief verband) en 1 (perfect positief verband).

** Dit getal verwijst naar het significantieniveau.

	S8	S11	S14	S16	S18	S20	S2
S8 In de natuur kan ik echt genieten van de geuren en de kleuren, de zon op mijn gezicht, de wind door mijn haar...	1.000						
S11 Ik vind het gaaf om te begrijpen hoe de natuur werkt en hoe verschillende onderdelen met elkaar samen hangen	.395	1.000					
S14 Ik vind het erg belangrijk dat natuur behouden en beschermd wordt	.479	.500	1.000				
S16 Ik maak me geen zorgen om het milieu	-.290	-.176	-.447	1.000			
S18 Het is boeiend te zien hoe verschillende culturen met natuur omgaan	.231	.348	.468	-.312	1.000		
S20 Ik hou van avontuurlijke activiteiten in de natuur: kamperen, kampvuurtjes, zwemmen in meertjes, dat soort dingen	.330	.432	.445	-.227	.402	1.000	
S2 Als het op mijn eigen manier kan, lijkt het me leuk om me in te zetten voor een duurzame samenleving	.370	.425	.511	-.198	.418	.359	1.000

Correlatiematrix van een aantal onderling sterk correlerende stellingen; verbanden zijn significant.

	S12	S6	S9	S2	S19
S12 Ik vind het leuk meer te weten over wie ik zelf ben	* 1.000				
S6 In de natuur vind ik de rust om na te denken	.282	1.000			
S9 Wat me leuk lijkt aan vrijwilligerswerk is dat je andere kanten van de maatschappij leert kennen	.279	.235	1.000		
S2 Als het op mijn eigen manier kan, lijkt het me leuk om me in te zetten voor een duurzame samenleving	.390	.398	.258	1.000	
S19 Ik zou nooit vrijwilligerswerk willen doen	-.357	-.320	-.472	-.396	1.000

Correlatiematrix van een aantal onderling sterk correlerende stellingen. Verbanden zijn significant.

	S3	S4	S10	S9	S19
S3 Milieu is voor 'geitenwollensokken'-typjes	* 1.000				
S4 Ik probeer zo milieubewust mogelijk te leven	-.364	1.000			
	** .000				
S10 Natuur- en milieuoorganisaties zijn erg hip	-.145	.209	1.000		
	.104	.018			
S9 Wat me leuk lijkt aan vrijwilligerswerk is dat je andere kanten van de maatschappij leert kennen	-.177	.322	.332	1.000	
	.048	.000	.000		
S19 Ik zou nooit vrijwilligerswerk willen doen	.419	-.360	-.071	-.472	1.000
	.000	.000	.429	.000	

Correlatiematrix van onderling sterk correlerende stellingen. Significante verbanden zijn dik gedrukt.

* Dit getal verwijst naar de correlatiecoëfficiënt.

** Dit getal verwijst naar het significantieniveau.

Bijlage VI: Deelnemerslijst workshop

Achtergrondinformatie

De workshop vond plaats op 26 Oktober 2004 in het Expertisecentrum van LNV, te Ede. Het doel van de workshop was tweeledig: enerzijds het aan betrokkenen en geïnteresseerden communiceren van de onderzoeksuitkomsten, anderzijds het bijeenbrengen van uiteenlopende experts om zo een creatieve impuls te genereren voor het maken van de vertaalslag van theorie naar praktijk. Een bijzonder inspirerende dag resulteerde in vier conceptplannen; zie hiervoor het kader op pagina 109.

Deelnemerslijst

<i>Naam</i>	<i>Organisatie</i>
Alkemade, Joost van	CIVIQ (Instituut Vrijwillige Inzet)
Blitterswijk, Henk van	Team Mens en Ruimte, Alterra
Buijs, Arjen	DLO (Dienst Landbouwkundig Onderzoek), Alterra
Dankelman, Irene	UCM-DO, Radboud Universiteit
Gradener, Jeroen	Academie sociale studies, AVANS hogeschool
Haenen, Jasper	Werkgroep duurzame ontwikkeling, Nationale Jeugdraad
Hoek, Roan	Scholier, Canisius College te Nijmegen
Jong, Marieke de	UCM-DO, Radboud Universiteit
Joosten, Kris	VOFF (Vereniging Onderzoek Flora en Fauna)
Kralingen, Rosalinde van	Landscape Centre, Alterra
Kruft, Anne	KNNV (Koninklijke Nederlandse Natuur Vereniging)
Lammers, Annemarie	Radboud Universiteit
Leeuwen, Jelle van	LHUMP (Landelijk Hogeschool en Universitair Milieu Platform)
Lunteren, Partick van	SME Milieud adviseurs
Maas Geesteranus, Chris	Expertisecentrum LNV
Mabelis, Bram	Alterra
Mildert, Jack van	Stichting Kunst en Milieu
Nauta, Ake	NJN (Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie)
Nooij, Reinier de	Afdeling Milieukunde, Radboud Universiteit
O'connor, Kealin	Staatsbosbeheer
Peperkamp, Marijn	LHUMP
Prins, Diana	DLO, Alterra
Raaij, Roel van	Ministerie van LNV
Raaphorst, Giuseppe	Ministerie van LNV
Rappoldt, Ien	Gemeente Den Haag, School in Bos
Rodenburg, Jacco	IVN projectenbureau
Romp, Wilfried	IVN projectenbureau
Roozeboom, Gilda	IVN-Jong
Ruven, Saskia	Bureau Slinge
Santman, Paul	UMP (Universitair Milieu Platform), Radboud Universiteit
Schut, Douwe	NJN
Slobbe, Thomas van	Stichting wAarde
Smits, Jorit	Scholier, Canisius College te Nijmegen
Scheltens, Rinda	Jongerenvereniging KNNV
Sollart, Karin	Natuurplanbureau Wageningen
Tiekstra, Chantal	Radboud Universiteit
Tilborg, Gerda van	KNNV
Verboom, Jana	Alterra
Wielen, Auke van der	JMA (Jongeren Milieu Actief)
Wielen, Sandra van der	Cailin partners
Wientjes, Helga	Landschapsbeheer Nederland
Wijffels, Bowine	Cailin partners
Witt, Annick de	UCM-DO, Radboud Universiteit

Noten

- ¹ See, for instance, Louise Chawla, 'Significant Life Experiences Revisited: a review of research on sources of environmental sensitivity.' *Environmental Education Research*. Vol. 4 (1998)
- ² Vereniging voor Natuur- en milieueducatie.
- ³ RIVM, *Natuurbalans 2003* (Alphen aan de Rijn: Kluwer, 2003).
- ⁴ I.G. Simmons, *Humanity and Environment; A Cultural Ecology*. (Essex: Longman, 1997).
- ⁵ Wim Zweers, *Participeren aan de natuur. Ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld*. (Utrecht: Van Arkel, 1995).
- ⁶ Koo van der Wal, *De omkering van de wereld*. (Baarn: Ambo, 1996).
- ⁷ Ken Wilber, *Sex, Ecology, Spirituality. The Spirit of Evolution* (Boston: Shambhala Publications, 2000).
- ⁸ Ibid.
- ⁹ Ton Lemaire, *Met open zinnen. Natuur, landschap, aarde*. (Amsterdam: Ambo, 2002).
- ¹⁰ In: Ken Wilber, *Sex, Ecology, Spirituality. The Spirit of Evolution* (Boston: Shambhala Publications, 2000).
- ¹¹ Ronald Inglehart, Changing values, economic development and political change. *International Social Science Journal*. Vol. 145 (1995), p.379 – 403.
- ¹² Riley E. Dunlap, Kent D. Van Liere, Angela G. Mertig, Robert Emmet Jones, Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale. *Journal of Social Issues*. Vol. 56 (3) (2000).
- ¹³ R.J.G. van den Born, R.H.J. Lenders, W.T. de Groot, E. Huijsman, The new biophilia: An exploration of visions of nature in Western countries. *Environmental Conservation*. Vol. 28, no.1 (2000).
- ¹⁴ Daniel Stokols, Instrumental and Spiritual Views of People-Environment Relations. *American Psychologist*. Vol.45, no.5, p.641-646, (2000).
- ¹⁵ W.T. de Groot, *Van Vriend naar Vijand naar Verslagene en Verder. Een evolutionair perspectief op de verhouding tussen mens en natuur*. (Nijmegen: Nijmegen University Press, 1999).
- ¹⁶ Gezondheidsraad en Raad voor Ruimtelijk, Milieu en Natuuronderzoek, *Natuur en gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden*. Den Haag: Gezondheidsraad en RMNO, 2004.
- ¹⁷ Peter H Kahn, Jr., *The Human Relationship with Nature: Development and Culture*. (Cambridge: The MIT Press, 1999).
- ¹⁸ Steve and Rachel Kaplan, *The Experience of Nature. A Psychological Perspective*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).
- ¹⁹ Zie bijvoorbeeld: *De groene stad en haar waarde voor gezondheid, wonen, werken, veiligheid en recreatie*. Een uitgave van Groenforum Nederland, 2003.
- ²⁰ Kathryn Williams, David Harvey, Transcendent experiences in forest environments. *Journal of Environmental Psychology*. Vol. 21, (2001).
- ²¹ Janet Frey Talbot and Steve Kaplan, 'Perspectives on wilderness: re-examining the value of extended wilderness experiences', *Journal of Environmental Psychology*, vol. 6 (1986), p. 177-188.
- ²² Ibid.
- ²³ Steve Kaplan and Janet Frey Talbot, 'Psychological Benefits of a Wilderness Experience' pp 163-203 in Altman and Wohlwill (red.), *Behaviour and the Environment* (1983).
- ²⁴ Ibid., p. 195.

-
- ²⁵ Thomas Tanner, 'Significant Life Experiences: A New Research Area in Environmental Education.' *Journal of Environmental Education*. Vol. 11, issue 4 (1980), p.17-24.
- ²⁶ Ibid.
- ²⁷ Louise Chawla, 'Significant Life Experiences Revisited: a review of research on sources of environmental sensitivity.' *Environmental Education Research*. Vol.4. (1998), p. 380, 381.
- ²⁸ Bixler en Morris, 1997, in: Louise Chawla, 'Significant Life Experiences Revisited: a review of research on sources of environmental sensitivity.' *Environmental Education Research*. Vol.4. (1998), p. 380, 381.
- ²⁹ Annick de Witt, 'Our Spiritual Nature: an exploration into nature experiences, spirituality and environmental responsibility.' *Illumine*, Vol.2, No.1 (2003), p.27-33.
- ³⁰ Ibid.
- ³¹ J.P.M. van Tatenhove en H.J.M. Goverde, Hoofdstuk 2: Institutionaliseren van milieubeleid, p. 29-50. In: P.P.J. Driessen en P. Glasbergen (red.), *Milieu, Samenleving en Beleid*. (Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie, 2000).
- ³² Marjan Margadant- van Arcken, *Natuur en milieu uit de eerste hand. Denkbeelden, belevingen en leerwensen van dertien- tot achttienjarigen*. (Den Haag: SDU Uitgeverij, 1994).
- ³³ Dirk Huitzing, *Een schepje er boven op! Over natuur- en milieu-educatie en pedagogiek. Op weg naar pedagogisch verantwoorde doelen, inhouden en methoden van een natuurnabije educatie*. ('s-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1989).
- ³⁴ Riyan van den Born, *Weg met de Wikip: Natuurbeelden en natuurbeleving van kinderen*. www.socsci.kun.nl/milieukunde/indexartikelen.html (2002).
- ³⁵ W.T. de Groot, *Van Vriend naar Vijand naar Verslagene en Verder. Een evolutionair perspectief op de verhouding tussen mens en natuur*. (Nijmegen: Nijmegen University Press, 1999).
- ³⁶ Stephen R. Kellert, Experiencing Nature: Affective, Cognitive and Evaluative Development in Children. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002).
- ³⁷ Ibid.
- ³⁸ Stephen R. Kellert, Experiencing Nature: Affective, Cognitive and Evaluative Development in Children. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002).
- ³⁹ Marjan Margadant-van Arcken in samenwerking met Maya van Kempen. *Groen vershiet. Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen*. ('s-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1990).
- ⁴⁰ Ibid., p. 160.
- ⁴¹ Stephen R. Kellert, Experiencing Nature: Affective, Cognitive and Evaluative Development in Children. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002).
- ⁴² Rachel Kaplan en Steven Kaplan, Adolescents and the Natural Environment: A Time Out? In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002)
- ⁴³ Marjan Margadant-van Arcken, *Natuur en milieu uit de eerste hand. Denkbeelden, belevingen en leerwensen van dertien- tot achttienjarigen*. (Den Haag: SDU Uitgeverij, 1994).

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid., p. 154.

⁴⁶ Kellert & Derr, 1998, in: Stephen R. Kellert, *Experiencing Nature: Affective, Cognitive and Evaluative Development in Children*. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002), p. 136.

⁴⁷ Cynthia Thomashow, *Adolescents and Ecological Identity: Attending to Wild Nature*. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002).

⁴⁸ Rachel Kaplan en Steven Kaplan, *Adolescents and the Natural Environment: A Time Out?* In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002).

⁴⁹ Peter H. Kahn, Jr., *Children's Affiliations with Nature: Structure, Development, and the Problem of Environmental Generational Amnesia*. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002).

⁵⁰ Stephen R. Kellert, *Experiencing Nature: Affective, Cognitive and Evaluative Development in Children*. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002), p. 143.

⁵¹ Louise Chawla, *Spots of Time: Manifold Ways of Being in Nature in Childhood*. In: Kahn & Kellert (red.), *Children and Nature. Psychological, Sociocultural and Evolutionary Investigations*. (Massachusetts: The MIT Press, 2002), p. 213.

⁵² Marjan Margadant-van Arcken in samenwerking met Maya van Kempen. *Groen vershiet. Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen*. ('s-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1990), p.160,161.

⁵³ Jeannette van Dithuijzen, *Natuurervaring voor het leven*. *Natuurbehoud*, 34ste jaargang, 2003, p. 41-43.

⁵⁴ Dirk Huitzing, *Een schepje er boven op! Over natuur- en milieu-educatie en pedagogiek. Op weg naar pedagogisch verantwoorde doelen, inhoud en methoden van een natuurnabije educatie*. ('s-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1989).

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Marjan Margadant-van Arcken, *Natuur en milieu uit de eerste hand. Denkbeelden, belevingen en leerwensen van dertien- tot achttienjarigen*. (Den Haag: SDU Uitgeverij, 1994).

⁵⁷ Art Alblas, *Onderwijzen voor een natuurbetrokken bestaan. Didactische uitgangspunten voor natuur- en milieu-educatie*. (Wageningen: Wageningen University Press, 1999).

⁵⁸ A.E.J. Wals, *Exploring Pathways to Sustainable Living: The role of environmental education*. In: *Encyclopedia of Life Support Systems*. (Oxford: Eolss Publishers, 2003.) <http://www.eolss.net>

⁵⁹ NOV/sVM, *De Generatie @. Trendrapport jongeren & vrijwilligerswerk*. (Utrecht: 2001).

⁶⁰ NOV/sVM, *Onvoltooide toekomst. Trendrapport vrijwilligerswerk 2002*. (Utrecht: 2002).

⁶¹ NOV/sVM, *De Generatie @. Trendrapport jongeren & vrijwilligerswerk*. (Utrecht: 2001), p. 16.

⁶² Smaakmakers, *What's in it for me? Succesfactoren jongerencommunicatie*. (Amsterdam: 2001, Plunk & Novak).

-
- ⁶³ Zie bijvoorbeeld: NOV/sVM, *De Generatie @. Trendrapport jongeren & vrijwilligerswerk*. (Utrecht: 2001). En: <http://www.smaakmakers.nl>
- ⁶⁴ L.A. Sroufe, R.G. Cooper, G.B. DeHart., *Child Development. Its Nature and Course*. (USA: MccGraw-Hill, 1996).
- ⁶⁵ Joep de Hart, *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen*. (Kampen: Uitgeverij Kok, 1994).
- ⁶⁶ SCP in: Jel Engelen, *Vergrijzing of verzilvering? De effecten van vergrijzing op vrijwilligerswerk*. CIVIQ, instituut vrijwillige inzet, maart 2004. Zie: <http://www.civiq.nl/publicaties>.
- ⁶⁷ Jel Engelen, *Vergrijzing of verzilvering? De effecten van vergrijzing op vrijwilligerswerk*. CIVIQ, instituut vrijwillige inzet, maart 2004. Zie: <http://www.civiq.nl/publicaties>.
- ⁶⁸ Ibid, p.7.
- ⁶⁹ NOV/sVM, *Onvoltooide toekomst. Trendrapport vrijwilligerswerk 2002*. (Utrecht: 2002).
- ⁷⁰ Ibid.
- ⁷¹ Bron: informant CIVIQ.
- ⁷² Ton van der Pennen, *Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid. Het internationaal jaar voor de vrijwilligers; een jaar later*. Een uitgave van het Sociaal Cultureel Planbureau. 2003.
- ⁷³ Bron: informant JMA
- ⁷⁴ NOV/sVM, *Onvoltooide toekomst. Trendrapport vrijwilligerswerk 2002*. (Utrecht: 2002), p.117.
- ⁷⁵ Bron: informant IVN / IVN-Jong.
- ⁷⁶ Jel Engelen, *Vergrijzing of verzilvering? De effecten van vergrijzing op vrijwilligerswerk*. CIVIQ, instituut vrijwillige inzet, maart 2004. Zie: <http://www.civiq.nl/publicaties>.
- ⁷⁷ Bron: informant IVN / IVN-Jong
- ⁷⁸ NOV/sVM, *Onvoltooide toekomst. Trendrapport vrijwilligerswerk 2002*. (Utrecht: 2002).
- ⁷⁹ Bron: informant CIVIQ
- ⁸⁰ Ibid.
- ⁸¹ K. Wittebrood, S. Keuzenkamp, *Rapportage Jeugd 2000*. Een uitgave van het Sociaal Cultureel Planbureau, 2000.
- ⁸² Jana Verboom, *Teenagers and biodiversity. Worlds apart? An essay on young people's views on nature and the role it will play in their future*. (Wageningen: Alterra, 2004).
- ⁸³ Bron: informant NJN
- ⁸⁴ Bron: informant JMA
- ⁸⁵ M.A.J.C. Nas, *Duurzaam milieu, vergankelijke aandacht*. Een onderzoek naar meningen, media en milieu. Een uitgave van het Sociaal Cultureel Planbureau, 2000, p.116.
- ⁸⁶ Bron: informant primair onderwijs, MEC Nijmegen
- ⁸⁷ Bron: informant onderwijs, docent basisonderwijs
- ⁸⁸ Jana Verboom, *Teenagers and biodiversity. Worlds apart? An essay on young people's views on nature and the role it will play in their future*. (Wageningen: Alterra, 2004).
- ⁸⁹ Bron: informant onderwijs, docent basisonderwijs
- ⁹⁰ Bron: informant NJN

-
- ⁹¹ A.A. van der Hoeven-van Doornum. *Kinderen over het milieu*. (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1992).
- ⁹² Bron: informant onderwijs, docent basisonderwijs
- ⁹³ Bron: informant Codename Future.
- ⁹⁴ Een vergelijkbare observatie is in een recentelijk studie gedaan. Zie: Dieuwke Hovinga, *Zonder bomen geen bos. NME en duurzaamheidseducatie*. (Utrecht: Universiteit Utrecht, 2004).
- ⁹⁵ A.A. van der Hoeven-van Doornum. *Kinderen over het milieu*. (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1992).
- ⁹⁶ Bron: informant voortgezet onderwijs, MEC Nijmegen.
- ⁹⁷ Bron: informant Codename Future.
- ⁹⁸ A.A. van der Hoeven-van Doornum. *Kinderen over het milieu*. (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1992), p.122.
- ⁹⁹ Bron: informant docent basisonderwijs
- ¹⁰⁰ Marjan Margadant- van Arcken, *Natuur en milieu uit de eerste hand. Denkbeelden, belevingen en leerwensen van dertien- tot achttienjarigen*. (Den Haag: SDU Uitgeverij, 1994), p.65.
- ¹⁰¹ NOV/sVM, *De Generatie @. Trendrapport jongeren & vrijwilligerswerk*. (Utrecht: 2001), p.29.
- ¹⁰² Bron: informant Nationale Jeugdraad, werkgroep duurzame ontwikkeling.
- ¹⁰³ Bron: informant NJN
- ¹⁰⁴ Bron: informant Nationale Jeugdraad, werkgroep duurzame ontwikkeling.
- ¹⁰⁵ Bron: informant CIVIQ
- ¹⁰⁶ Marjan Margadant- van Arcken, *Natuur en milieu uit de eerste hand. Denkbeelden, belevingen en leerwensen van dertien- tot achttienjarigen*. (Den Haag: SDU Uitgeverij, 1994).
- ¹⁰⁷ Wim Zweers, *Participeren aan de natuur. Ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld*. (Utrecht: Van Arkel, 1995).
- ¹⁰⁸ Bron: informant IVN / IVN-Jong
- ¹⁰⁹ Bron: informant NJN
- ¹¹⁰ M.A.J.C. Nas, P. Dekker, C.A.M. Hemmers, *Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu*. Een uitgave van het Sociaal Cultureel Planbureau, 1997.
- ¹¹¹ Bron: informant IVN / IVN-Jong
- ¹¹² Jos Cöp, Onderzoeken in je eigen omgeving. Een nieuwe aanpak voor natuur- en milieuonderwijs. *Jeugd in School en Wereld*, Nummer 3, Jaargang 80, November 1995, p.4-8.
- ¹¹³ Bron: informant docent basisonderwijs
- ¹¹⁴ Bea Ros en Peter Zunneberg, *Natuur-nabij: Solide NME-huis voor de basisschool. NME: Van Nature Vernieuwend*. Den Haag, Oktober 1999.
- ¹¹⁵ Bron: informant primair onderwijs, MEC Nijmegen
- ¹¹⁶ Joep van de Ven, *Cursus Natuur-nabij* begint met vakken vullen. *NME-Podium*, Mei 2000.
- ¹¹⁷ Expertisecentrum LNV, *Staalkaart NME. Verkennend onderzoek naar de stand van zaken in het NME-werkveld en de relatie met 'Leren voor Duurzaamheid.'* Ministerie van LNV, 2003.
- ¹¹⁸ Ibid, p.22.
- ¹¹⁹ Ibid.
- ¹²⁰ Bron: JE-netwerk, adviseur SME-milieuadviseurs.
- ¹²¹ Bron: informant Stichting Veldwerk.

-
- ¹²² Bart Petersen, *De school als milieubeschermer? Een onderzoek naar het maatschappelijk draagvlak voor milieuzorg op school*. Instituut voor Toegepaste Sociale wetenschappen, Nijmegen.
- ¹²³ Bron: informant docent basisonderwijs
- ¹²⁴ Ibid.
- ¹²⁵ Bron: informant JMA
- ¹²⁶ M.A.J.C. Nas, P. Dekker, C.A.M. Hemmers, *Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu*. Een uitgave van het Sociaal Cultureel Planbureau, 1997.
- ¹²⁷ Bron: informant Nationale Jeugdraad, werkgroep duurzame ontwikkeling
- ¹²⁸ Bron: informant IVN / IVN-Jong
- ¹²⁹ Smaakmakers, *What's in it for me? Succesfactoren jongerencommunicatie*. (Amsterdam: 2001, Plunk & Novak), p.18.
- ¹³⁰ Ibid.
- ¹³¹ NOV/sVM, *De Generatie @. Trendrapport jongeren & vrijwilligerswerk*. (Utrecht: 2001).
- ¹³² Bron: informant CIVIQ, Manager Impuls Jeugd
- ¹³³ Bron: informant Codename Future.
- ¹³⁴ NOV/sVM, *De Generatie @. Trendrapport jongeren & vrijwilligerswerk*. (Utrecht: 2001).
- ¹³⁵ Bron: informant CIVIQ, Manager Impuls Jeugd
- ¹³⁶ NOV/sVM, *De Generatie @. Trendrapport jongeren & vrijwilligerswerk*. (Utrecht: 2001).
- ¹³⁷ Bron: informant IVN / IVN-Jong.
- ¹³⁸ Bron: informant CIVIQ, manager impuls jeugd
- ¹³⁹ Marjan Margadant-van Arcken in samenwerking met Maya van Kempen. *Groen verschiet. Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen*. ('s-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1990).
- ¹⁴⁰ Ibid.
- ¹⁴¹ A.A. van der Hoeven-van Doornum. *Kinderen over het milieu*. (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1992), p.79.
- ¹⁴² Ibid., p.78.
- ¹⁴³ Wel moet hierbij opgemerkt worden dat kinderen doorgaans erg gevoelig zijn voor sociale wenselijkheid en een *conventionele moraal* vertonen; zij hebben een sterke notie van 'hoe het hoort.' Hun morele acties en oordelen zijn gebaseerd op geïnternaliseerde standaarden voortkomend uit ervaringen in de sociale wereld en gemotiveerd door angst voor afkeuring. Zie bijvoorbeeld: L.A. Sroufe, R.G. Cooper, G.B. DeHart,, *Child Development. Its Nature and Course*. (USA: MccGraw-Hill, 1996).
- ¹⁴⁴ A.A. van der Hoeven-van Doornum. *Kinderen over het milieu*. (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1992), p.79.
- ¹⁴⁵ Marjan Margadant-van Arcken in samenwerking met Maya van Kempen. *Groen verschiet. Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen*. ('s-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1990).
- ¹⁴⁶ Ibid., p.154.
- ¹⁴⁷ Ibid., p.155.
- ¹⁴⁸ Ibid.
- ¹⁴⁹ A.A. van der Hoeven-van Doornum. *Kinderen over het milieu*. (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1992), p.79.

-
- ¹⁵⁰ Marjan Margadant-van Arcken in samenwerking met Maya van Kempen. *Groen verschiet. Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen.* ('s-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1990, p.157.
- ¹⁵¹ A.A. van der Hoeven-van Doornum. *Kinderen over het milieu.* (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1992).
- ¹⁵² *Ibid.*, p. 122.
- ¹⁵³ De betekenis van de scores verloopt op een schaal van -2 (sterk mee oneens), -1 (mee oneens), 0 (neutraal), 1 (mee eens) naar 2 (sterk mee eens).
- ¹⁵⁴ Een significantieniveau van een alfa kleiner dan 0,01, 0,05 en 0,10 worden doorgaans geaccepteerd als significant. Hier is gebruik gemaakt van een significantieniveau van alfa's kleiner dan 0, 05.
- ¹⁵⁵ Correlatie is een statistische techniek die het mogelijk maakt om een lineair verband tussen twee intervalvariabelen te analyseren. Aan de hand van een spreidingsdiagram wordt de veronderstelling van een lineair verband gecontroleerd; als er sprake is van lineariteit clusteren de punten min of meer rondom een rechte lijn. De correlatiecoëfficiënt geeft de sterkte en richting van dit verband aan. Zie: Alphons de Vocht, *Basishandboek SPSS 8&9. Voor Windows 95&98.* (Utrecht: Bijleveld Press, 1999).
- ¹⁵⁶ Joep de Hart, *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen.* (Kampen: Uitgeverij Kok, 1994).
- ¹⁵⁷ *Ibid.*, p. 116.
- ¹⁵⁸ *Ibid.*
- ¹⁵⁹ *Ibid.*
- ¹⁶⁰ LHUMP staat voor Landelijk Hogeschool en Universitair Milieuplatform.
- ¹⁶¹ De opkomst van deze waarden wordt vanaf de overgang naar de jaren zeventig door sociologen waargenomen, en wordt vooral door de jongere leeftijdscohorten en dan met name de hoger opgeleide segmenten daarvan gedragen. Zie: Ronald Inglehart, Changing values, economic development and political change. *International Social Science Journal.* Vol. 145 (1995), p.379 – 403.
- ¹⁶² Joep de Hart, *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen.* (Kampen: Uitgeverij Kok, 1994), p. 103, 104.
- ¹⁶³ *Ibid.*
- ¹⁶⁴ *Ibid.*
- ¹⁶⁵ Zo heeft Arne Naess, grondlegger van de Deep Ecology beweging, het over 'zelfrealisatie' en het 'ecologische zelf,' en spreekt bijvoorbeeld Wim Zweers van 'Eco-spiritualiteit.' Zie: Arne Naess, *Ecology, community and lifestyle. Outline of an ecosophy.* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Wim Zweers, *Participeren aan de natuur. Ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld.* (Utrecht: Van Arkel, 1995).
- ¹⁶⁶ Hans Alma en Jacques Janssen, Jeugd en Zingeving: een open vraag, p.9-25. In: *Zin op school. Zingeving in het voortgezet onderwijs.* Hans Alma, Jacques Janssen, Jan van Lier, Siebren Miedema, Jan van Spaendonck. (Nijmegen: KSGV, 2000), p.19.
- ¹⁶⁷ P. Dekker, *Vrijwilligerswerk vergeleken, Nederland in internationaal en historisch perspectief.* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1999).
- ¹⁶⁸ Louise Chawla, 'Significant Life Experiences Revisited: a review of research on sources of environmental sensitivity.' *Environmental Education Research.* Vol.4. (1998).

-
- ¹⁶⁹ Zie bijvoorbeeld: NOV/sVM, *Onvoltooide toekomst. Trendrapport vrijwilligerswerk 2002*. (Utrecht: 2002).
- ¹⁷⁰ Sociaal en Cultureel Planbureau in: Jel Engelen, *Vergrijzing of verzilvering? De effecten van vergrijzing op vrijwilligerswerk*. CIVIQ, instituut vrijwillige inzet, maart 2004. Zie: <http://www.civiq.nl/publicaties>.
- ¹⁷¹ NOV/sVM, *Onvoltooide toekomst. Trendrapport vrijwilligerswerk 2002*. (Utrecht: 2002),
- ¹⁷² Ibid.
- ¹⁷³ Jana Verboom, *Teenagers and biodiversity. Worlds apart? An essay on young people's views on nature and the role it will play in their future*. (Wageningen: Alterra, 2004).
- ¹⁷⁴ A.A. van der Hoeven-van Doornum. *Kinderen over het milieu*. (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1992), p.78.
- ¹⁷⁵ Joep de Hart, *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen*. (Kampen: Uitgeverij Kok, 1994).
- ¹⁷⁶ Jana Verboom, *Teenagers and biodiversity. Worlds apart? An essay on young people's views on nature and the role it will play in their future*. (Wageningen: Alterra, 2004).
- ¹⁷⁷ A.A. van der Hoeven-van Doornum. *Kinderen over het milieu*. (Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1992).
- ¹⁷⁸ Marjan Margadant-van Arcken in samenwerking met Maya van Kempen. *Groen verschiet. Natuurbeleving en natuuronderwijs bij acht- tot twaalfjarige kinderen*. ('s-Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1990).
- ¹⁷⁹ Joep de Hart, *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen*. (Kampen: Uitgeverij Kok, 1994).
- ¹⁸⁰ Ibid.
- ¹⁸¹ Jana Verboom, *Teenagers and biodiversity. Worlds apart? An essay on young people's views on nature and the role it will play in their future*. (Wageningen: Alterra, 2004).
- ¹⁸² Joep de Hart, *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen*. (Kampen: Uitgeverij Kok, 1994).
- ¹⁸³ Marjan Margadant- van Arcken, *Natuur en milieu uit de eerste hand. Denkbeelden, belevingen en leerwensen van dertien- tot achttienjarigen*. (Den Haag: SDU Uitgeverij, 1994).
- ¹⁸⁴ Expertisecentrum LNV, *Staalkaart NME. Verkennend onderzoek naar de stand van zaken in het NME-werkveld en de relatie met 'Leren voor Duurzaamheid.'* (Ministerie van LNV, 2003).
- ¹⁸⁵ Zie bijvoorbeeld: Alexandra van Trigt, Kris van Koppen, Heiner Schanz, 2003. Spirituele waarden van natuur. Een analyse van de ervaring van spiritualiteit in relatie tot bomen en bos. *Landschap*. En: Agnes van den Berg en Magdalena van den Berg. *Van buiten word je beter. Een essay over de relatie tussen natuur en gezondheid*. (Wageningen: Alterra, 2001).
- ¹⁸⁶ Joep de Hart en Jacques Janssen, Hoofdstuk 15: Jongeren en Politiek. In: A.J. Dieleman, F.J., van der Linden, A.C. Perreijn (red.), *Jeugd in Meervoud. Theorieën, modellen en onderzoek van leefwerelden van jongeren*. (Utrecht: De Tijdstroom, 1993.)
- ¹⁸⁷ Ibid.

¹⁸⁸ Joep de Hart, *Jongeren na de middelbare school. Levensbeschouwelijke opvattingen, waardeoriëntaties en sekseverschillen*. (Kampen: Uitgeverij Kok, 1994).

¹⁸⁹ Jacques Jansen en Joep de Hart, Hoofdstuk 14: Religie en levensbeschouwing. In: A.J. Dieleman, F.J., van der Linden, A.C. Perreijn (red.), *Jeugd in Meervoud. Theorieën, modellen en onderzoek van leefwerelden van jongeren*. (Utrecht: De Tijdstroom, 1993.).

¹⁹⁰ Zie bijvoorbeeld de alom bekende piramide van Maslow, p.459-463 in: Dan P. McAdams, *The Person. An Introduction to Personality Psychology* (Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers, 1994). En: Ken Wilber, *Integral Psychology. Consciousness, spirit, psychology, therapy*. (Boston: Shambhala, 2000).

¹⁹¹ Ronald Inglehart, 1995. Changing values, economic development and political change. *International Social Science Journal*. Vol. 145 (1995), p.379 – 403.

¹⁹² Linda Steg en Arjen Buijs, *Vakreview psychologie en duurzame ontwikkeling. De psychologie van milieugedrag en natuurbeleving*. (Nijmegen: McDonald/SSN, 2004).

¹⁹³ De Geus spreekt in de context van de groene politieke partijen van het gevaar van de *kloostermetafoor*. "In de beginsel- en partijprogramma's van groene politieke partijen wordt tot op heden niet volkomen het beeld vermeden dat een toekomstige groene maatschappij wordt gekenmerkt door het leiden van een ingrijpend versoberd bestaan, met een van bovenaf opgelegde consumptievermindering en beperking van het behoeft patroon. Ook in de media worden groene partijen regelmatig in verband gebracht met drastische consumptiebeperking, een ontmaterialisering van het bestaan en een aanzienlijke verlaging van de levensstandaard. Dit naar mijn idee onterecht opgeroepen 'kloosterbeeld' wekt wel heel sterk de associatie op met een hiërarchisch georganiseerde, buitengewoon kale, sobere en strenge maatschappij, die niet per definitie door groene partijen wordt beoogd." In: Marius de Geus, *Ecologische Utopieën. Ecotopia's en het Milieudebat*. (Utrecht: Jan van Arkel, 1996), p.229, 230.

¹⁹⁴ P. Leroy en J.P.M. van Tatenhove, Hoofdstuk 12, Milieu en participatie: de verschuivende betekenis van een dubbelconcept, p. 259-278 in: Driessen et al. (red.), *Milieu, Samenleving en Beleid*. (Den Haag: Elsevier, 2000).

¹⁹⁵ Wim Zweers, *Participeren aan de natuur. Ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld*. (Utrecht: Van Arkel, 1995), p. 81-82.

¹⁹⁶ Dieuwke Hovinga, *Zonder bomen geen bos. NME en duurzaamheidseducatie*. (Utrecht: Universiteit Utrecht, 2004).

¹⁹⁷ Nadet Somers, Sandra van der Kroon, Greet Overbeek, *Nieuwe natuurlijke partners: Partners voor het natuurbeleid?* (Den Haag: LEI, 2004).

¹⁹⁸ Zie bijvoorbeeld Otto Duintjer, *Hints voor een diagnose. Naar aanleiding van Kant. Over aard, grenzen en alternatieven van het rationeel-empirisch bewustzijn*. (Baarn: Ambo, 1988).

¹⁹⁹ Ton Lemaire, *Met open zinnen. Natuur, landschap, aarde*. (Amsterdam: Ambo, 2002).

²⁰⁰ VROM staat voor Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.

²⁰¹ OCW staat voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. VWS staat voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

²⁰² Diederik Samson, Milieubeweging, open uw ramen en deuren. *Natuur en Milieu*, jaargang 28, nummer 11/12, 2004.

²⁰³ Zie: Marius de Geus, *Ecologische Utopieën. Ecotopia's en het Milieudebat*. (Utrecht: Jan van Arkel, 1996).

-
- ²⁰⁴ Zie bijvoorbeeld: *De groene stad en haar waarde voor gezondheid, wonen, werken, veiligheid en recreatie*. Een uitgave van Groenforum Nederland, 2003.
- ²⁰⁵ Dieuwke Hovinga, *Zonder bomen geen bos. NME en duurzaamheidseducatie*. (Utrecht: Universiteit Utrecht, 2004), p. 40.
- ²⁰⁶ Zo pleit bijvoorbeeld Wals voor een 'human development approach' binnen de natuur- en milieueducatie. Zie: A.E.J. Wals, Exploring Pathways to Sustainable Living: The role of environmental education. In: *Encyclopedia of Life Support Systems*. (Oxford: Eolss Publishers, 2003.) <http://www.eolss.net>.
- ²⁰⁷ Zie bijvoorbeeld Riyan van den Born, *Weg met de Wikip: Natuurbeelden en natuurbeleving van kinderen*. www.socsci.kun.nl/milieukunde/indexartikelen.html (2002).
- ²⁰⁸ Dieuwke Hovinga, *Zonder bomen geen bos. NME en duurzaamheidseducatie*. (Utrecht: Universiteit Utrecht, 2004).
- ²⁰⁹ Marius de Geus, *Ecologische Utopieën. Ecotopia's en het Milieudebat*. (Utrecht: Jan van Arkel, 1996), p.12.
- ²¹⁰ Ken Wilber, *Sex, Ecology, Spirituality. The Spirit of Evolution* (Boston: Shambhala Publications, 2000).
- ²¹¹ Zie bijvoorbeeld: Expertisecentrum LNV, *Staalkaart NME. Verkennend onderzoek naar de stand van zaken in het NME-werkveld en de relatie met 'Leren voor Duurzaamheid.'* Ministerie van LNV, 2003. En: Dieuwke Hovinga, *Zonder bomen geen bos. NME en duurzaamheidseducatie*. (Utrecht: Universiteit Utrecht, 2004).